JÓZEF BOROŃ

PRZEMYSŁ I RZEMIOSŁO WOJEWÓDZTWA ZIELONOGÓRSKIEGO

1862 • 1962

JÓZEF BOROŃ

PRZEMYSŁ I RZEMIOSŁO WOJEWÓDZTWA ZIELONOGÓRSKIEGO W LATACH 1862 — 1962

1966

WYDAWNICTWO POZNAŃSKIE

Okładkę projektowała
MARIA DOLNA

Wojewódzka Biblioteka Publiczna w Zielonej Górze
II 51420
78291
Księgozbiór regionalny

WYDAWNICTWO POZNAŃSKIE – POZNAŃ 1966

Nakład 800+200 egz. Arkuszy wyd. 13,2. Arkuszy druk. 12,25+5 wkl. Papier druk. sat. kl. V, 70 g, 70×150. Oddano do składania 22 III 1966. Podpisano do druku 20 X 1966. Druk ukończono w październiku 1966. W-3. Zam. nr 147/164 Cena zł 28.–

DRUKARNIA UNIWERSYTETU im. ADAMA MICKIEWICZA
W POZNANIU

SPIS TREŚCI

WSTĘP 7

ROZDZIAŁ I. CHARAKTERYSTYKA ŹRÓDEŁ I METODA OPRACOWANIA MATERIAŁÓW 11

ROZDZIAŁ II. CHARAKTERYSTYKA OGÓLNOGOSPODARCZA WOJEWÓDZTWA 24

1. Przeszłość polityczna i stosunki ludnościowe 24
2. Struktura gospodarcza 32
3. Infrastruktura 39
4. Dynamika i poziom uprzemysłowienia 44
5. Struktura przemysłu 50
6. Miejsce przemysłu województwa w organizmie gospodarczym Polski i b. Rzeszy Niemieckiej 63

ROZDZIAŁ III. STRUKTURA PRZESTRZENNA PRZEMYSŁU . . . 67

1. Powierzchniowe ukształtowanie przemysłu 67
2. Gałęziowe rozmieszczenie przemysłu 93
3. Rozmieszczenie przemysłu w miastach i poza miastami . . . 111

ROZDZIAŁ IV. PERSPEKTYWY ROZWOJU PRZEMYSŁU WOJEWÓDZTWA ZIELONOGÓRSKIEGO 132

SPIS LITERATURY 136

Literatura 136

Źródła statystyczne 139

WYKAZ TABEL 141

WYKAZ MAP 142

WYKAZ WYKRESÓW 142

WYKAZ ANEKSÓW STATYSTYCZNYCH 143

ANEKSY STATYSTYCZNE 147

WSTĘP

Industrializacja jest jedną z podstawowych cech współczesnego rozwoju gospodarczego świata. W tworzeniu socjalistycznych stosunków produkcji stanowi ona jeden z zasadniczych elementów przebudowy i zajmuje czołowe miejsce w socjalistycznej polityce gospodarczej. Poziom industrializacji wyraża w sposób syntetyczny ogólny poziom rozwoju gospodarczego danego kraju czy regionu.

Celem niniejszej pracy jest odtworzenie i scharakteryzowanie procesu uprzemysłowienia ziem województwa zielonogórskiego w okresie stu lat, w dwóch różnych formacjach społeczno-ekonomicznych, w dwóch różnych organizmach państwowych. Głównymi motywami, które skłoniły autora do podjęcia tematu była chęć zrobienia pewnego przyczynku w ramach ogólnych wysiłków i badań teoriopoznawczych nad uprzemysłowieniem Polski oraz odczuwalna potrzeba wykonania tego rodzaju opracowań dla samej polityki gospodarczej — dla praktyki gospodarczej. Polityka gospodarcza kraju czy regionu kształtująca życie gospodarcze danego obszaru w teraźniejszości i przyszłości może lepiej spełniać swoje zadania, podejmować bardziej prawidłowe decyzje gospodarcze, jeśli uwzględnia ona i opiera się na znajomości kształtowania się pewnych zjawisk gospodarczych w przeszłości. Z tych względów zamierzeniem naszym było nadanie niniejszemu opracowaniu walorów teoretyczno-poznawczych jak i stworzenie wartości utylitarnej. Powyższe cele spowodowały równocześnie nadanie opracowaniu także charakteru dokumentalnego, wyrazem czego jest dość bogata część statystyczno-materiałowa, zawierająca głównie trudniej dostępny statystyczny materiał źródłowy.

Pojęciu „poziom uprzemysłowienia" przypisuje się niejednakową treść [1]. W węższym rozumieniu poziom uprzemysłowienia wyraża stosunek pomiędzy przemysłem i rolnictwem, pomiędzy przemysłem a pozostałymi działami gospodarki narodowej. Stosunek ten określa się wielkością zatrudnienia, produkcji, wytwarzania dochodu narodowego, czy ludnością według źródeł utrzymania. W szerszym ujęciu poziom uprzemysłowienia oznacza jeszcze stopień wprowadzania przemysłowych metod pracy i produkcji do wszystkich gałęzi gospodarki narodowej. W prezentowanym opracowaniu uprzemysłowienie i jego poziom potraktowano w węższym rozumieniu, i to jeszcze

[1] Por. A. Probst *Lokalizacja przemysłu socjalistycznego. Szkice teoretyczne*, Warszawa 1965, s. 194.

z pewnym ograniczeniem na skutek zastosowania prawie wyłącznie mierników wielkości zatrudnienia i ludności utrzymującej się z przemysłu.

Dostępne materiały źródłowe i związana z tym metoda opracowania przesądziły o konstrukcji pracy. Metoda opracowania uwzględnić musiała również opublikowane dotychczas prace na tematy gospodarcze województwa zielonogórskiego. Opracowaniu starano się nadać charakter możliwie syntetyczny, zwarty dla całego okresu badań. Bardziej szczegółowe rozważania ograniczono w zasadzie tylko do tych zagadnień i zjawisk, które nie znalazły miejsca względnie potraktowano je ogólnie w dotychczasowych publikacjach.

Charakter materiałów i czasokres badań z uwagi na wartość poznawczą skłoniły do poświęcenia na samym początku większej uwagi metodzie opracowania (rozdział I). Współzależność przemysłu każdego regionu z całą gospodarką i całokształtem życia społeczno-gospodarczego państwa spowodowała przeprowadzenie ogólnej charakterystyki procesu uprzemysłowienia z uwzględnieniem przeszłości polityczno-społecznej tych ziem, problemów ludnościowych, infrastruktury i warunków przyrodniczych środowiska (rozdział II). Problemu uprzemysłowienia nie traktowano w izolacji, lecz wiązano go ściśle z warunkami społeczno-gospodarczymi, z warunkami politycznymi. Dlatego uważano za słuszne wiązanie uprzemysłowienia ziem województwa z gospodarką narodową państw, w ramach których dokonywał się ich rozwój, tj. b. Rzeszy Niemieckiej i Polski Ludowej oraz dokonanie próby określenia roli — znaczenia przemysłu ziem województwa w życiu gospodarczym obu wymienionych państw.

Czynnik przestrzenny, środowisko geograficzne odgrywają niezwykle ważką rolę w całokształcie złożonych warunków industrializacji. Mając to na względzie poświęcono powyższym zagadnieniom sporo uwagi, wyodrębniając w tym celu trzeci człon opracowania (rozdział III).

Wymogowi ciągłości, związków teraźniejszości z przyszłością starano się zadośćuczynić w rozdziale IV, w którym przedstawiono perspektywy przeobrażeń strukturalnych przemysłu województwa. Dostępne materiały planistyczne, założony zakres przeprowadzonych rozważań przeszłości i teraźniejszości oraz możliwości publikacyjne zaważyły na bardzo zwięzłym ujęciu tego zagadnienia.

W wyniku rozważań można przyjąć, że ziemie województwa nie należały i nie należą do obszarów silnie uprzemysłowionych. W epoce kapitalizmu bardziej ożywiony rozwój przemysłu miał miejsce w okresie wysokiej koniunktury przed I wojną światową. Po 1925 roku do wybuchu II wojny światowej trwała stagnacja i nastąpiła nawet pewna regresja w uprzemysłowieniu. W organizmie państwowym b. Rzeszy Niemieckiej przemysł ziem województwa nie mógł odgrywać żadnej poważniejszej roli w jej gospodarce narodowej.

Przemysł socjalistyczny, mimo bardzo skromnej bazy wyjściowej, rozwija się dość intensywnie. Dynamika wzrostu i rozwoju nie odstaje od średniego tempa rozwoju przemysłowego całej Polski. Poziom uprzemysłowienia ziem województwa w stosunku do pozostałych regionów Polski jest relatywnie

wyższy niż w okresie kapitalizmu i sięga obecnie stanu sprzed II wojny światowej. W polskim organizmie gospodarczym przemysł województwa tworzy z całą gospodarką narodową bardziej harmonijną całość i odgrywa w niej większą rolę niż w warunkach niemieckiego kapitalizmu. Aktualnie prowadzone prace nad rozwojem gospodarczym województwa, a szczególnie sukcesy w badaniach geologicznych, zwiększają znacznie rolę przemysłu tego regionu w gospodarce Polski i rysują korzystnie przyszły jego rozwój.

Na skutek zmienionych warunków i czynników rozwoju, przemysł socjalistyczny wykazuje cechy odróżniające go od przemysłu z okresu kapitalizmu. Zaszły już i zachodzą nadal poważniejsze przeobrażenia strukturalne. Najmniej dostrzegalne zmiany nastąpiły dotychczas w ogólnej strukturze przestrzennej przemysłu. „Ruch przestrzenny" przemysłu socjalistycznego ma inny charakter niż w okresie kapitalizmu. Wykształcone w przeszłości i zachowane dwa obszary przemysłowe utrzymują nadal najwyższą aktywność lokalizacyjną. Mimo to, że baza surowców naturalnych przemysłu województwa jest jeszcze ciągle skromna, wywierała ona jednak i wywiera obecnie poważny wpływ na przestrzenną dyslokację przemysłu.

Przemysł województwa posiada dogodne warunki infrastrukturalne i przyrodnicze dla jeszcze bardziej szybkiego rozwoju. Odkryte i spodziewane tutaj jeszcze zasoby surowców mineralnych stać się mogą w nie tak dalekiej przyszłości czynnikiem, który spowoduje wszechstronne i bardziej zasadnicze przeobrażenia strukturalne.

Zdajemy sobie sprawę, jak rozległą problematykę reprezentuje przemysł. Nie sposób ogarnąć jej całokształtu w jednostkowym opracowaniu. Rozważania prowadzone w szerokim przekroju czasowym nasuwają dalsze trudności merytoryczne i metodyczne. Niniejsze opracowanie nie wyczerpuje z pewnością zagadnienia. Prezentujemy je jednak w przekonaniu, że i w tej formie wzbogaci ono w jakimś stopniu dotychczasowy polski dorobek literaturowy i służyć będzie mogło dalszym badaniom naukowym, jak również i działaczom życia gospodarczego.

Rozdział I

CHARAKTERYSTYKA ŹRÓDEŁ I METODA OPRACOWANIA MATERIAŁÓW

Podstawę badania stanu i dynamiki uprzemysłowienia oraz zmian w rozmieszczeniu przemysłu stanowią źródła statystyczne. Zakreślony czasokres badań spowodował konieczność sięgnięcia do statystyki niemieckiej i polskiej.

Statystyka przemysłu Niemiec rozwijała się bardzo intensywnie. Szczególnie silny jej rozwój rozpoczął się pod koniec XIX wieku i trwał nieustannie wraz z rozwojem niemieckiego kapitalizmu, odznaczającego się stale wzrastającą ingerencją państwa w życie gospodarcze. Równocześnie ze wzrostem kierowniczej roli państwa w życiu gospodarczym Niemiec statystyka zaczęła obejmować coraz szerszy krąg zjawisk gospodarczych. Opracowania stawały się coraz bardziej pełne i wszechstronne i prowadzone były przez wiele instytucji administracji państwowej, organizacji gospodarczych, związków branżowych czy instytutów [1]. W niniejszej pracy ograniczono się wyłącznie do materiałów Kaiserlichen Statistischen Amt (Cesarskiego Urzędu Statystycznego), Königlichen Statistischen Landesamt für Preussischen Staat (Królewskiego Krajowego Urzędu Statystycznego Państwa Pruskiego) oraz Statistischen Reichsamt (Statystycznego Urzędu Rzeszy Niemieckiej). Wykorzystano roczniki statystyczne od 1875 do 1939/40 roku oraz spisy przemysłowe [2] od 1861 do

[1] Istnieje bardzo obfita niemiecka literatura z dziedziny rozwoju niemieckiej statystyki. Rozwój statystyki można śledzić wykorzystując opublikowane spisy statystyczne. Cenny materiał zawiera również praca zbiorowa wydana przez F. Bugdörfera pt. *Die Statistik in Deutschland nach ihrem heutigen Stand*, Berlin 1940.

[2] Spisy przemysłowe obejmowały nie tylko przemysł *sensu stricto*, lecz całą pozarolniczą działalność gospodarczą. W 1939 roku sporządzono tzw. *Nichtlandwirtschaftliche Arbeitsstättenzählung*, który obejmuje wszystkie miejsca działalności pozarolniczej ze służbą publiczną włącznie. Z uwagi na załączony do pracy szczegółowy wykaz źródeł nie będziemy ich wyszczególniali w tym miejscu.

1882 roku i spisy ludności, zatrudnienia i zakładów z 1907, 1925 i 1939 roku.

W latach 1882—1939 przeprowadzono 7 spisów. W przeprowadzonych badaniach wykorzystano materiał liczbowy podany w spisach z lat 1882, 1907, 1925 i 1939. Ważnym momentem w wyborze właśnie tego materiału był fakt, że pochodzi on prawie z tego samego okresu danego roku (tj. od 17 maja do 16 czerwca). Spisy w 1907, 1925 i 1939 roku przeprowadzał Urząd Statystyczny Rzeszy, a spis w 1882 roku pruski Urząd Statystyczny.

Źródła polskie ograniczają się do istniejących materiałów Głównego Urzędu Statystycznego. Po wojnie wydano materiały dotyczące rozmiarów zniszczeń wojennych w przemyśle i one stanowią jedyne źródło pozwalające ustalić stan przemysłu w 1945 roku. Drugą, równocześnie najważniejszą pozycję źródłową stanowi spis z 1950 i 1960 roku. W opracowaniu wykorzystano również publikacje Głównego Urzędu Statystycznego, wydane po 1956 roku, a dotyczące liczby zakładów i zatrudnionych w przemyśle nie tylko w przekroju wojewódzkim, ale także powiatowym. Jednocześnie wykorzystano wszystkie istniejące roczniki statystyczne. Możliwości wykorzystania liczb w nich podanych ograniczają się jedynie do obliczeń w skali krajowej lub wojewódzkiej.

Poza wymienionym materiałem statystycznym wykorzystano także publikacje Wydziału Statystyki Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Zielonej Górze, które od 1956 roku wydawane są w postaci roczników.

Niezależnie od oficjalnych źródeł bardzo pomocną okazała się przeprowadzona samodzielnie przez autora za zgodą władz, ankietyzacja przemysłu województwa w 1956 roku.

W statystyce niemieckiej widoczny jest wpływ dorobku teorii lokalizacji. Postulaty Creutzburga, Pfannschmidta, Kellera i innych teoretyków, wyrażające pilną potrzebę szczegółowego statystycznego ujmowania gospodarki w przekroju przestrzennym, aż do najmniejszej gminy włącznie, były konsekwentnie realizowane. Szczytowym osiągnięciem przed II wojną światową był spis przeprowadzony 17 maja 1939 roku uwzględniający szczególnie wymogi badań oraz polityki lokalizacji. W literaturze omawiającej stan i rozwój statystyki niemieckiej zwraca uwagę fakt, że wszystkie rozważania koncentrowały się nad sposobem statystycznego ujmowania zjawisk gospodarczych, by statystyka

[3] Por. A. Günther *Geschichte der Statistik*. W: *Die Statistik*... op. cit., Band I, s. 1—3 R. Meerwarth *Statistik und Wissenschaft*. W: *Die Statistik*... op. cit., Band I, s. 21—33; A. Pietsch *Wirtschaftsstatistik und Wirtschaftspolitik*. W: *Die Statistik*... op. cit., Band II, s. 643—647.

mogła dawać możliwie najbardziej odpowiedni materiał liczbowy dla badań naukowych i kierowania życiem gospodarczym [3].

Dynamiczne ujęcie industrializacji i zmian w lokalizacji przemysłu określonego obszaru wymaga zastosowania metody porównań. Na tym oparto zasadnicze rozważania nad rozwojem i rozmieszczeniem przemysłu na ziemiach województwa zielonogórskiego.

Podstawą dla stosowania metody porównań było spełnienie dwóch warunków:

— wybór porównywalnych mierników wielkości przemysłu i jego rozmieszczenia,

— dobór porównywalnych liczb statystycznych.

W niemieckiej statystyce rozróżniano właściwie trzy pojęcia przemysłu. Najbardziej szerokie pojęcie wyrażano słowem *Gewerbe*. Obejmowało ono takie części składowe jak *Industrie* (przemysł sensu stricto), *Handwerk* (rzemiosło, w które wliczono również chałupnictwo) oraz *Handel* (handel), *Verkehr* (transport — komunikacja), *Nichtlandwirtschaftliche Gärtnerei und Tierzucht* (przemysłowe ogrodnictwa i hodowla zwierząt) oraz *Küsten und Seefischerei* (rybołówstwo morskie: przybrzeżne i dalekomorskie). W węższym ujęciu przemysł obejmował tylko *Industrie* i *Handwerk*. Ściśle wąskiemu pojęciu przemysłu odpowiadało określenie *Industrie*.

Stosowanemu w statystyce polskiej pojęciu przemysłu najbardziej odpowiada niemieckie pojęcie *Industrie* [4], chociaż obejmowało ono również budownictwo. Ponieważ jednak w dostępnych niemieckich materiałach statystycznych dla mniejszych jednostek administracyjnych podawano *Industrie und Handwerk* razem, zmuszeni byliśmy w pracy włączyć do pojęcia przemysłu również rzemiosło. W konsekwencji za przemysł przyjmujemy całą grupę gałęzi nazwaną w statystyce niemieckiej *Industrie und Handwerk* i oznaczoną symbolem „B". Odpowiednikiem tego w polskiej statystyce są następujące jednostki statystyczne: przemysł (państwowy, spółdzielczy i prywatny), rzemiosło (spółdzielcze, prywatne i chałupnictwo) i budownictwo. Dla analizy i porównań dotyczących okresu kapitalistycznego rozwoju posługiwano się w pracy pojęciem przemysłu i rzemiosła w pełnym ujęciu niemieckim, tj. wraz z budownictwem. W porównywaniu stanu i rozmieszczenia przemysłu w okresie powojennym z okresem niemieckim posługiwano się, w zależności od potrzeby i możliwości obliczeniowych, polskim ujęciem statystycznym przemysłu (bez budownictwa) jak i statystycznym ujęciem niemieckim. W rozważaniach nad rozmieszczeniem przemysłu województwa w polskich, socjalistycz-

[4] Chodzi tylko o klasyfikację przemysłu w statystyce niemieckiej do 1939 roku.

nych warunkach gospodarowania, do przemysłu nie wliczano budownictwa z uwagi na trudności w uzyskaniu szczegółowych danych liczbowych.

Zebrany materiał statystyczny pozwolił na zastosowanie tylko trzech mierników wielkości przemysłu, tj. liczby zatrudnienia, liczby zakładów i liczby ludności utrzymującej się z przemysłu. Tak istotne mierniki jak wielkość produkcji przemysłowej, udział przemysłu w wytwarzaniu dochodu narodowego, nie mogły być brane pod uwagę, ponieważ zarówno statystyka niemiecka jak i polska nie posiadały tego rodzaju danych dla mniejszych jednostek terytorialnych. Warto równocześnie zaznaczyć, że niemiecka statystyka produkcji do 1907 roku ograniczała się prawie wyłącznie do rejestrowania wielkości produkcji górnictwa i hutnictwa. Właściwie dziedzina statystyki produkcji przemysłu była jedną z najsłabszych stron niemieckiej statystyki [5]. Prace w tym kierunku w szerokim zakresie podjęto dopiero po 1932 roku.

Ujęcie dynamiki rozwoju przemysłu i zmian w rozmieszczeniu całego przemysłu na obszarach Niemiec i Polski, w oparciu o materiały statystyczne, możliwe jest wyłącznie przy użyciu wymienionych trzech mierników. Praktycznie największą przydatność w badaniach nad dłuższymi okresami rozwoju posiada jednak tylko miernik zatrudnienia, jakkolwiek i on nie jest wolny od pewnych słabych stron. Do takiego wniosku doszedł już w swej pracy N. Creutzburg [6] w 1925 roku i praca niniejsza potwierdza to w całej rozciągłości.

W polskiej statystyce podaje się głównie zatrudnienie według miejsc pracy. W spisach ludności natomiast podaje się liczbę zatrudnionych według miejsca zamieszkania i określa się ich mianem „zawodowo-czynni". Statystyka niemiecka rozróżnia więcej kategorii zatrudnienia. Polskiemu określeniu „zatrudnieni", odpowiada niemiecka kategoria *Beschäftige*, znów „zawodowo-czynnym" niemieckie *Erwerbstätige*. *Erwerbstätigen* dzielono na *Hauptberuflich*, czyli według głównego zawodu, i *Nebenberuflich* — według zawodu pobocznego, a te z kolei rozbijano na grupy mężczyzn i kobiet. Tego rodzaju szczegółowy podział posiada istotną wartość analityczną. W skali kraju liczba zatrudnionych winna w zasadzie równać się liczbie zawodowo-czynnych. W mniejszych jednostkach administracyjnych natomiast wielkości te z reguły nie bilansują się. Dzieje się tak z dwóch powodów:

a) duża część zatrudnionych nie pracuje w miejscach swego zamieszkania; wyjątkowo liczba zatrudnionych i zawodowo-czynnych może być

[5] Por. E. Roeder *Die industrielle Produktionsstatistik*. W: *Die Statistik...*, op. cit., s. 1012—1024.

[6] Por. N. Creutzburg *Das Lokalisationsphänomen der Industrien, Am Beispiel des Nordwestlichen Thüringer Waldes*. Stuttgart 1925.

identyczna, jeśli liczba zatrudnionych poza miejscem zamieszkania danego miasta, powiatu czy gminy będzie równa liczbie zatrudnionych spoza danego obszaru;

b) część pracujących zaangażowana jest nie tylko w jednym zakładzie pracy tej samej gałęzi, ale dość często pracuje równocześnie w dwóch różnych gałęziach przemysłu, a nawet działach gospodarki narodowej. Przykładowo można podać: drobne gospodarstwa chłopskie i praca w przemyśle (stała lub sezonowa), praca w gospodarce leśnej itp.

Liczba zatrudnionych i zawodowo czynnych w całym gospodarstwie narodowym w jego poszczególnych działach, gałęziach przemysłu może bilansować się tylko w przypadku zastosowania w obliczeniach kryterium głównego zawodu. Z uwagi na dokładne określenie wielkości dochodu jest jednak rzeczą konieczną uwzględnienie także w rachunku zatrudnionych pobocznie. Ich praca jest w gruncie rzeczy niezbędna do utrzymania pełnej sprawności produkcyjnej wielu zakładów przemysłowych, a także niezbędna dla ich lokalizacji.

Dla uzyskania możliwie największej porównywalności danych statystycznych niemieckich i polskich zmuszeni byliśmy oprzeć się głównie na liczbach zatrudnionych według miejsca pracy. W badaniu zmian lokalizacji przemysłu w miastach w okresie kapitalizmu wykorzystano również liczby zawodowo-czynnych dla zorientowania się, chociażby w bilansowym ujęciu, w liczbie dojeżdżających do pracy w miastach i oddziaływaniu gospodarczym miast na najbliższe zaplecze.

Z miernikiem zatrudnienia ściśle związany jest miernik ludności utrzymującej się z przemysłu. Statystycznie wielkość ta obejmuje zawodowo-czynnych (*Erwerbstätige*) oraz zawodowo-biernych (*Angehörige*). Zawodowo-czynnych i biernych nazywa statystyka niemiecka *Berufszugehörige*. Liczba utrzymujących się z poszczególnych działów gospodarki narodowej względnie gałęzi przemysłu podana jest w każdym spisie statystycznym. Dla innych okresów powstaje konieczność ustalenia jej w sposób pośredni tj. szacunkowo. Uczyniono to w pracy w rozdziale trzecim przy analizie tempa industrializacji województwa zielonogórskiego po 1950 roku.

Liczba ludności utrzymującej się z przemysłu jest statystycznie trudna do ustalenia [7]. Jej wartość porównawcza jest znacznie osłabiona niepo-

[7] Spośród wielu trudności metodycznych wskażemy chociażby na jedną. W polskim spisie ludności z 1950 roku podstawę obliczeń stanowiło bezpośrednie oświadczenie składającego zeznanie statystyczne. Wiadomo, że chłop-robotnik posiadający karłowate gospodarstwo rolne ma tendencję do deklarowania, iż jego głównym źródłem utrzymania jest rolnictwo, mimo że jego dochód z pracy zarobkowej w przemyśle daje mu często dochód wyższy niż gospodarstwo rolne. Przy znanej z innych spisów większej dzietności rodzin na wsi można np. przyjąć, że w 1950 roku liczba ludności utrzymującej się z przemysłu była w Polsce wyższa.

ślednim wpływem samej struktury demograficznej kraju czy obszaru. W przypadku naszych badań należy mieć stale na uwadze, że ziemie województwa zielonogórskiego zamieszkuje obecnie zupełnie nowa ludność — czysto polska, której struktura wieku i płci różni się wyraźnie od ludności zamieszkującej te tereny do 1945 roku.

Liczba zakładów nie daje możliwości porównania rozmieszczenia przemysłu w województwie zielonogórskim w okresie niemieckim i obecnie. Wynika to z przyjętych niejednolitych kryteriów w ustaleniu pojęcia zakładu przemysłowego jako jednostki statystycznej. W statystyce polskiej podstawową jednostką jest zakład produkcyjny, rozumiany jako jednostka przestrzenno-techniczna [8]. O uznaniu miejsca pracy za zakład przemysłowy decyduje przemysłowy charakter działalności, jednolity profil produkcyjny i określone terenowo zabudowania. Jednolitość profilu produkcyjnego ma miejsce wtedy, jeśli między jednostkami produkcyjnymi zachodzi związek technologiczny i gdy działalność tych jednostek stanowi kolejne etapy procesu produkcyjnego.

Statystyka niemiecka w swym rozwoju stale doskonaliła i coraz bardziej precyzyjnie określała podstawową jednostkę spisu przemysłowego [9]. W spisie przemysłowym z 1861 roku pominięto zupełnie określenie metody spisu, łącznie z ustaleniem jednostki podstawowej. Już w spisach z lat 1882—1895 i 1907 sprecyzowano metodę i technikę spisu [10] i jako jednostkę podstawową przyjęto tzw. techniczną jednostkę — *technische Betriebseinheit*. Zasadnicze kryterium określenia zakładu przemysłowego jako jednostki technicznej stanowił rodzaj produkcji danego miejsca pracy. Oprócz tego w spisach z 1895 i 1907 roku, dla uchwycenia związków między różnymi rodzajami produkcji oraz procesów jej koncentracji, wprowadzono jeszcze większą jednostkę statystyczną, nazwaną *Gesamtbetrieb*. Była to już jednostka gospodarcza odznaczająca się wspólnym kierownictwem i księgowością.

Spisy przemysłowe z lat 1925, 1933, 1936, 1939 jako podstawową jednostkę spisu (*Erhebungseinheit*) przyjęły *Niederlassung* [11]. Była to jednostka przestrzenna, a nie czysto techniczna. Rozumiano przez nią zespół urządzeń danego przedsiębiorstwa, skupionych na jednym terenie, w jed-

[8] Por. *Rozmieszczenie przemysłu i rzemiosła według województw i powiatów w 1956 roku*, Warszawa 1958, Główny Urząd Statystyczny Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, Departament Statystyki Przemysłu, s. II—III i 60; oraz *Statystyka Polski*, Seria E, zeszyt 4, *Statystyka Przemysłu, Statystyka zakładów przemysłowych i rzemieślniczych 1956*, Warszawa 1958, GUS, s. 176.

[9] Por. W. Condrath *Die Zählenheit der gewerblichen Betriebsstatistik*, „Allgemeines Statistisches Archiv" 1920, Band 12, s. 1—47.

[10] Por. *Statistik des Deutschen Reichs*, Band 220/22, *Berufs- und Betriebszählung vom 12 Juni 1907, Gewerbliche Betriebsstatistik*, Abteilung VIII, Berlin 1914, s. 1—24.

[11] Por. B. Voigt *Statistik der Arbeitsstätten*. W: *Die Statistik*... op. cit., Band II, s. 675—688.

nym kompleksie budynków. *Niederlassung* jest pojęciem najbardziej zbliżonym do zakładu przemysłowego jako podstawowej jednostki w statystyce polskiej. Mimo że *Niederlassung* był *Erhebungseinheit* w spisach z lat 1925—1939, nie zarzucono jednak uprzednio stosowanej jednostki, którą był zakład jako jednostka techniczna [12]. W szczegółowych opracowaniach stosowano trzy rodzaje jednostek spisowych: a) przestrzenne — *Niederlassung*; b) techniczne — *Betrieb*; c) gospodarcze — *Unternehmung* (przedsiębiorstwo).

Dla celów niniejszej pracy największą wartość porównawczą dla okresu kapitalistycznego posiadał zakład jako jednostka techniczna. Wynika to z jednej strony z większej możliwości porównania spisu z lat 1882, 1907 ze spisami późniejszymi, a z drugiej strony niemieckie materiały statystyczne dla powiatów i miast badanego obszaru były w tym ujęciu najbardziej dostępne. Równocześnie posługiwanie się zakładami jako jednostkami technicznymi prawie uniemożliwiało porównanie teraźniejszego rozmieszczenia zakładów przemysłowych z rozmieszczeniem pod koniec okresu kapitalistycznego.

Dla zachowania jednorodności obszaru jako niezbędnego warunku zastosowania w badaniach metody porównawczej, usiłowano dokonać przeliczeń niemieckich danych statystycznych. Okazało się jednak, że nie ma takich możliwości nawet dla 1939 roku. Istotną przeszkodą w tej sprawie są częste zmiany w podziale administracyjnym powiatów i brak pierwotnych materiałów obejmujących poszczególne gminy i miejscowości. Nie oznacza to, że tego rodzaju szczegółowych materiałów nie opracowano. Część takich danych dla roku 1939 zawierał tom 567, lecz był on przeznaczony tylko dla władz państwowych i mimo poszukiwań w kraju oraz w bibliotekach Niemieckiej Republiki Demokratycznej nie udało się go uzyskać. W takiej sytuacji pozostawała jedynie możliwość pełnego wykorzystania liczb statystycznych dotyczących powiatów należących w całości do obszaru województwa, a dla powiatów, które należą tylko częściowo, można było dokonać obliczeń szacunkowych. Takie postępowanie przyjęto w przypadku obliczenia ludności i zatrudnienia w przemyśle w 1939 roku w całym województwie. Podobnie postępowano przy porównaniu struktury gałęziowej przemysłu województwa według klasyfikacji statystyki polskiej w latach 1939 i 1956. Przeliczeń szacunkowych dokonano tylko dla obecnych zachodnich powiatów położonych wzdłuż lini Odra—Nysa.

[12] Porównywalność tych wielkości z lat 1925 i 1939 również nie jest taka prosta. Liczba zakładów jako jednostek technicznych uwzględniała jeszcze w 1925 roku jednostki zwane *Nullbetriebe*, czyli zakłady bez jakiejkolwiek siły najemnej. Wyeliminowanie tej różnicy dla celów porównywalności dokładnie podano w *Statistik des Deutschen Reichs*, Band 566, *Einführung in die methodischen und systematischen Grundlagen der Arbeitsstättenzählung, Volks-, Berufs- und Betreibszählung vom 17 Mai 1939*, Berlin 1942, s. 17.

Biblioteka Publiczna w Zielonej Górze

Posługiwanie się szacunkiem w gałęziowej strukturze przestrzennej przemysłu zwiększa skalę błędu, tym bardziej, że przy danych statystycznych dla mniejszych jednostek administracyjnych skala ta w ogóle wzrasta. Z uwagi na powyższe i na fakt niemożności dokonania przeliczeń gałęziowych dla poszczególnych powiatów w tak długim okresie czasu, zmuszeni byliśmy uciec się do innego, w tych warunkach praktycznie możliwego rozwiązania. Mianowicie z obliczeń wyłączono polskie części miast Gubina i Frankfurtu (Słubice), których przemysł skoncentrowany był głównie na lewym brzegu Nysy i Odry, zniszczone miasto Kostrzyń, oraz powiat gubiński i rozborski, których tylko niewielka i do tego mało uprzemysłowiona część obszaru wchodzi obecnie w skład ziem województwa. Teren badań w okresie niemieckim zamknięto do obszaru powiatów, które mieszczą się w całości w granicach województwa, bądź tylko nieznaczna ich część znajduje się w granicach Niemieckiej Republiki Demokratycznej (powiaty Żary i Rzepin).

W rozważaniach nad rozmieszczeniem poszczególnych rodzajów przemysłu w skali województwa i powiatów ograniczono się zasadniczo do gałęzi przemysłu. Takie ograniczenie zakresu badań wynika z założeń pracy. Chodzi nam o ustalenie rozmieszczenia całości przemysłu w poszczególnych okresach. Stąd charakterystyka rzeczowa rozmieszczenia przemysłu musiała ograniczyć się tylko do gałęzi. Każda gałąź przemysłu ma swoje, jej właściwe problemy lokalizacji. Wymagają one oddzielnych badań i analiza ich nie stanowi przedmiotu naszych rozważań. Wyjątkowo dla szczegółowego określenia dynamiki zmian w lokalizacji przemysłu posłużono się grupami i rodzajami przemysłu w analizie lokalizacji w 9 miastach województwa w latach 1925—1939.

Rodzajowa klasyfikacja przemysłu nastręcza poważne kłopoty w badaniach dynamiki przemysłu i zmian lokalizacyjnych w mniejszych jednostkach administracyjnych. Na przeszkodzie stoją: ewolucyjna rozbudowa gałęzi przemysłu spowodowana powstawaniem nowych dziedzin produkcji oraz rozwojem już istniejących, odmienność kryteriów grupowania jak również sama technika opracowania liczb statystycznych i dostępność materiałów pierwotnych. Dotyczy to zarówno statystyki polskiej jak i niemieckiej.

W statystyce niemieckiej liczba gałęzi przemysłu i rzemiosła zwiększyła się z 16 w 1882 roku do 20 w 1939 roku. Do 1907 roku [13] zmiany w klasyfikacji polegały na utworzeniu większej ilości grup i rodzajów przemysłu. Dla celów porównywania np. 1907 roku z 1882 rokiem nale-

[13] Por. *Statistik des Deutschen Reichs*, op. cit., Band 220/22, s. 8—19. Zmiany w klasyfikacji podane są bardzo szczegółowo i dlatego dokonanie porównań jest zupełnie możliwe. Opracowano specjalne tabele porównywalnych grup i rodzajów przemysłu.

żało dla 1907 roku dokonać scalenia niektórych grup i rodzajów. W 1925 roku przyjęto 17 gałęzi przemysłu. Stosunkowo znikome zmiany w liczbie gałęzi do 1925 roku, przy równoczesnych znacznych zmianach w zaliczaniu grup i rodzajów, skłoniły nas do ujęcia wielkości liczbowych w porównywalną całość przez przeliczenie materiałów z 1907 roku i 1882 roku według klasyfikacji 1925 roku. W ten sposób uzyskany materiał stał się łatwiej porównywalny z 1939 rokiem, w którym liczba gałęzi przemysłu wzrosła o trzy. Klasyfikacja gałęziowa przemysłu 1939 roku różniła się w stosunku do klasyfikacji z 1925 roku tym, że przemysł hutnictwa żelaza i metali kolorowych (*V. Eisen und Metallgewinnung*), który w 1925 roku stanowił jedną gałąź, został rozdzielony na dwie samodzielne gałęzie tj. hutnictwa, żelaza i stali (*0,5 Eisen und Stahlgewinnung*) oraz hutnictwa metali nieżelaznych i półfabrykatów (*0,6 Metallhütten und Halbzeugwerke*). Również przemysł elektrotechniczny, optyczny i mechaniki precyzyjnej (VIII. *Elektrotechnische Industrie, Feinmechanik und Optik*) rozczłonkowano w 1939 roku na dwie samodzielne gałęzie, tj. przemysł elektrotechniczny (*0,9 Elektrotechnik*) i przemysł optyczny oraz mechaniki precyzyjnej (*10. Optik und Feinmechanik*). Podobnie przemysł papierniczy, wraz z poligraficznym (*XI. Papier und Vervielfältigungsgewerbe*) przekształcono na dwie odrębne gałęzie, tj. przemysłu papierniczego (*13. Papierindustrie*) i poligraficznego (*14. Druck und Vervielfältigungsgewerbe).*

Zmiany w klasyfikacji przemysłu dokonane w niemieckiej statystyce przy szczegółowych informacjach natury metodycznej umożliwiają porównanie zebranych materiałów, a przez to także ustalenie zmian we wzroście i w gałęziowym rozmieszczeniu przemysłu na ziemiach województwa do 1939 roku.

W polskiej statystyce następowały również zmiany w klasyfikacji przemysłu. Brak możliwości uzyskania danych pierwotnych czyni niestety istniejący materiał statystyczny nieporównywalnym. Z tego względu zmuszeni byliśmy posłużyć się opublikowanym materiałem statystycznym z 1956 roku.

W klasyfikacji polskiej statystyki z 1956 roku wyróżnia się, podobnie jak w statystyce niemieckiej z 1939 roku, również 20 gałęzi [14]. Zastosowano podobne jednostki niższego szczebla klasyfikacji jak grupy i rodzaje przemysłu, przy zasadniczych trzech kryteriach wydzielenia gałęzi i grup [15], a mimo to większość gałęzi nie jest bezpośrednio porównywalna z gałęziami przemysłu niemieckiej klasyfikacji. Na skutek innego powią-

[14] Por. *Klasyfikacja Zakładów Przemysłowych*, Warszawa 1956. GUS, Departament Statystyki.

[15] Chodzi o znane trzy kryteria: a) według stosowanego surowca, b) według celu przeznaczenia produktu, c) według charakteru procesów produkcji.

zania grup przemysłu tworzono szereg zupełnie nowych gałęzi, jak np. wytwarzanie energii elektrycznej i cieplnej, przemysł gumowy, przemysł solny, przemysł szklarski i porcelanowo-fajansowy, które to gałęzie tworzyły w klasyfikacji niemieckiej tylko grupy przemysłu. Jednoimienne gałęzie przemysłu nie obejmują tych samych grup przemysłu co w statystyce niemieckiej, np. przemysł włókienniczy, odzieżowy, chemiczny, paliw i koksochemiczny itd. W sumie stwierdzić należy, że gałęziowe rozmieszczenie przemysłu w ujęciu statystyki polskiej nie da się porównać bezpośrednio z rozmieszczeniem przemysłu w czasach niemieckich. Z tego względu w pracy przeprowadzono tylko częściowe i to ogólne porównanie, bazując głównie na znajomości grup przemysłowych ważniejszych gałęzi przemysłu województwa w okresie kapitalizmu. Wymagana w tym celu niewielka skala porównania pozwala przyjąć, że dostępny materiał posiada pewną możliwą do wykorzystania wartość poznawczą.

Doświadczenia niniejszej pracy uczą, że badanie zmian wzrostu i rozmieszczenia przemysłu w ujęciu dynamicznym, a więc w dłuższych okresach, w przypadku obszarów, które zmieniały przynależność państwową, wewnętrzne granice administracyjne i pozostają w dodatku nadal obszarem pogranicza państwowego, jest szczególnie trudne, skomplikowane i pracochłonne. Badania dynamiki mniejszych jednostek, jak powiaty, są często jeszcze bardziej utrudnione. Zasadniczymi przeszkodami w historyczno-dynamicznym badaniu rozmieszczenia przemysłu, w takich jednostkach obszaru jak województwo i powiaty, są: brak odpowiednich, pierwotnych materiałów statystycznych oraz częste zmiany granic administracyjnych. W zakresie doboru porównywalnych liczb statystycznych nasuwa się cały szereg zastrzeżeń. Statystycy podnoszą [16], że porównywalność liczb w czasie i przestrzeni jest poważnie ograniczona. Nieporównywalność liczb statystycznych wynika z wielu przyczyn. Wymienia się sześć zasadniczych grup przyczyn nieporównywalności [17]:

— różny rozmiar błędów spisów statystycznych,
— odmienność metod i techniki obliczania liczb statystycznych,
— wzgląd na skalę porównywalności,
— wzgląd na działanie określonego czynnika,
— wzgląd na działanie określonych, ogólnych przyczyn,
— wzgląd na charakter problemu wykraczającego poza ramy istniejącej statystyki.

Niewątpliwie w naszych rozważaniach istnieją przyczyny ograniczające porównywalność zebranych liczb statystycznych, stanowiących części

[16] Istnieje dość obfita literatura polska i niemiecka na ten temat. Ciekawe uwagi zawiera między innymi praca: F. Żiżeck *„Nicht vergleichbare" statistische Zahlen*. W: Schmollers Jahrbuch", 51 Jahrgang, I Halbband, München 1927, s. 29—48.

[17] Tamże.

wymienionych grup. O niektórych przyczynach, jak np. wynikających z rozmiarów błędów spisów statystycznych nie jesteśmy w stanie wiele, a nawet nic powiedzieć, o niektórych mówiliśmy już uprzednio. Wydaje się jednak, że przyjęte do rozważań mierniki wielkości przemysłu zawierają stosunkowo najmniej elementów nieporównywalności i dlatego posiadają określone wartości poznawcze. Ogólnie rzecz biorąc, można się zgodzić, że na skutek niedoskonałości metod i techniki zbierania oraz opracowania liczb statystycznych, nie odzwierciedlają one w sposób zupełnie pełny i wierny rzeczywistości. Z tego powodu budowane na ich podstawie twierdzenia czy uogólnienia mają z natury rzeczy charakter względny.

Do klasycznych wskaźników rozmieszczenia zaliczają się: powszechnie stosowany wskaźnik, określający liczbę zakładów bądź liczbę zatrudnienia na jednostkę powierzchni (najczęściej na 100 km^2) oraz wskaźnik, określający liczbę zatrudnionych lub ludności utrzymującej się z przemysłu do ogółu mieszkańców (w odsetkach lub na 1000 mieszkańców). Wskaźniki powyższe zdawałoby się są jak najbardziej adekwatne i wystarczające do charakterystyki przestrzennego ukształtowania przemysłu. Tak jest w istocie rzeczy przy statycznym badaniu rozmieszczenia. W rozpatrywaniu rozmieszczenia przemysłu w dynamice i to właśnie w długich okresach czasu, okazują się one jednak narzędziem mniej doskonałym. Teoretycznie, przy zachowaniu wszelkich wymogów stosowania metody porównań, wymienione wskaźniki winny orientować o kierunku zmian rozmieszczenia w czasie. Wzrost wskaźników oznaczałby lokalizowanie się, przyrost przemysłu na danym obszarze. Obniżanie się wskaźników byłoby równoznaczne z odpływem przemysłu z danego obszaru. Tymczasem okazuje się, że nie jest to tak oczywiste.

Wskaźnik liczby zakładów na 100 km^2 staje się w czasie mniej porównywalny z uwagi na wzrost koncentracji produkcji. Struktura wielkości zakładów ulega zmianom i zależy w dużym stopniu od samej struktury gałęziowej przemysłu. Zmiana wskaźnika w czasie nie musi więc koniecznie oznaczać gromadzenia się lub deglomeracji przemysłu na danym obszarze. Wnioskowanie w oparciu o ten wskaźnik wymaga równoczesnego ustalenia przyczyn wzrostu lub zmniejszenia się liczby zakładów oraz powiązania ze wskaźnikiem zatrudnienia.

Wskaźnik liczby osób zatrudnionych na 100 km^2 zawiera w sobie podobną wadę. W tym wypadku zasadniczymi czynnikami są postęp techniczny i organizacja produkcji, które nie pozwalają na identyfikowanie wzrostu lub spadku zatrudnienia z równokierunkowymi zmianami produkcji przemysłowej. Przy mniej znacznych zmianach wymienionych czynników wskaźnik ten ma jednak największą wartość badawczą.

Teoretycznie istnieje możliwość zastosowania we wskaźnikach mniej-

szej jednostki powierzchni, lecz nie jako średniej z zebranych wielkości liczbowych dużego obszaru, a średniej wyliczonej z danych statystycznych dla podstawowych jednostek administracyjnych obszaru, np. gminy. W powyższym ujęciu mapa rozmieszczenia przedstawiałaby gęstą sieć kwadratów bardziej zbliżoną do punktowego rozmieszczenia przemysłu. Tego rodzaju materiał pozwoliłby na dokładne śledzenie przebiegu zmian w lokalizacji przemysłu w długich okresach czasu i to zarówno w ujęciu mikro- i makroprzestrzennym. W tym właśnie kierunku poszedł w swoich badaniach rozmieszczenia przemysłu N. Creutzburg [18].

Niestety, prowadzenie tego rodzaju badań jest trudne do wykonania ze względu na brak odpowiednich materiałów liczbowych. W rzeczywistości, w istniejących niemieckich i polskich materiałach statystycznych, najmniejszą jednostką terytorialną opracowania statystycznego przemysłu jest powiat i miasto wydzielone. Częste zmiany granic administracyjnych powiatów w dłuższych okresach czasu wpływają ujemnie na wartość wskaźnika zagęszczenia i jego przydatność badawczą. Szczególnie większe zmiany powierzchni powiatów, które mają przemysł zlokalizowany w jednym lub kilku punktach geograficznych, powodują fluktuację wielkości wskaźnika zagęszczenia przemysłu niezależnie od dynamiki jego rozwoju. Porównywalność wskaźników w czasie, przy niemożności wyeliminowania wpływu zmian terytorialnych ulega zasadniczemu ograniczeniu. Z tych też względów w pracy wykorzystano wskaźnik zagęszczenia sporadycznie, a dla pełniejszego zorientowania się w zmianach lokalizacji wprowadzono wskaźniki procentowe, wyrażające stosunek wielkości całego przemysłu i poszczególnych gałęzi do wielkości wojewódzkich, wielkości danej gałęzi przemysłu do wielkości całego przemysłu powiatu względnie województwa. Zastosowano również nowe jednostki przestrzenne zwane „okręgiem" lub „obszarem" przemysłowym, które obejmują powiaty bardziej uprzemysłowione.

Wskaźniki wyrażające liczbę ludności utrzymującej się z przemysłu na jednostkę powierzchni posiadają również ujemne strony w wykorzystywaniu ich do dynamicznego badania rozmieszczenia przemysłu. Wynikają one z tego, że zbiorowość ludności nie jest jednolita demograficznie i zmienia się w pewnych okresach czasu. Liczba ludności utrzymującej się z przemysłu zależy nie tylko od liczby zatrudnionych, ale również od struktury wieku mieszkańców i dzietności rodzin. Zmiany zaś liczby osób

[18] Por. N. Creutzburg, op. cit., s. 233 i 352. Powierzchnia zastosowanych kwadratów wynosiła 16 km². Autor wyraźnie podkreśla niemożność stosowania tej metody w szerszym zakresie z uwagi na brak odpowiednich materiałów pierwotnych. W swoich badaniach, świadom niepełnej porównywalności, wykorzystał metodę kwadratów wyłącznie do zilustrowania przestrzennego rozmieszczenia ludności i przemysłu (związku między gęstością zaludnienia a „zagęszczeniem" przemysłu).

zatrudnionych w przemyśle nie zawsze prowadzą do jednokierunkowych zmian w liczbie ludności. Z tych powodów wskaźnik ten odzwierciedla nie tylko proste zależności zmian w liczbie osób zatrudnionych w przemyśle i liczbie mieszkańców. Odsetek zatrudnionych do liczby mieszkańców może np. wzrosnąć na skutek stosunkowo większego odpływu ludności od spadku zatrudnienia w przemyśle. Faktycznie, nasycenie przemysłu na danym obszarze wtedy wzrasta, lecz nie na skutek jego rozwoju. Może więc być tak, że w rzeczywistości nastąpi odpływ przemysłu z porównywanego obszaru a wskaźnik wzrośnie. Określony kierunek zmian wskaźnika nie odzwierciedla więc zawsze jednoznacznych zmian w rozmieszczeniu przemysłu. Występujące w dłuższych okresach czasu tego rodzaju zjawiska narzucają w badaniach konieczność równoczesnego stosowania szerszego wachlarza wskaźników rozmieszczenia przemysłu. Tym też wymogom starano się w pracy, w miarę możności, uczynić zadość.

Rozdział II

CHARAKTERYSTYKA OGÓLNOGOSPODARCZA WOJEWÓDZTWA

1. Przeszłość polityczna i stosunki ludnościowe

Ziemie województwa zielonogórskiego są częścią Ziem Zachodnich, przywróconych Polsce po II wojnie światowej w wyniku konferencji w Jałcie i Poczdamie. Przed utworzeniem nowej jednostki administracyjnej ziemie te wchodziły w skład województw: wrocławskiego, poznańskiego i szczecińskiego.

Na podstawie ustawy z dnia 28 czerwca 1950 roku „O zmianach podziału administracyjnego Państwa" art. 4 pkt 1 i 2 (Dz. U. RP Nr 28 z dnia 6 lipca 1950 roku) powołano na Ziemi Lubuskiej nowe województwo zielonogórskie — z podziałem na 19, a później 20 powiatów, w tym 2 miejskie [1].

Powierzchnia województwa wynosi 14 518 km², co stanowi około 5% powierzchni kraju [2]. Teren województwa posiada kształt prostokąta wydłużonego w kierunku południowym, o długości w linii prostej około 180 km i szerokości w części północnej do 90 km, zaś w części południowej do 120 km.

Województwo zielonogórskie obejmuje środkowo-zachodnie ziemie Polski. Geograficznie jest to teren przejściowy między Śląskiem i Pomorzem, Wielkopolską i Brandenburgią. Graniczy ono na północy z województwem szczecińskim, na wschodzie z województwem poznańskim, na południu z województwem wrocławskim. Zachodnia granica woje-

[1] Powiaty: Strzelce Krajeńskie, Gorzów Wlkp., Rzepin, Sulęcin, Skwierzyna, Międzyrzecz, Świebodzin, Krosno Odrzańskie, Gubin, Sulechów, Zielona Góra, Wschowa, Nowa Sól, Głogów, Szprotawa, Żagań, Żary, Lubsko. Powiaty miejskie: Zielona Góra, Gorzów.

[2] Według danych zawartych w „Roczniku Gospodarczo-Statystycznym Województwa Zielonogórskiego" 1958, s. 9—10: Województwo zielonogórskie administracyjnie dzieliło się na 20 powiatów, w tym 2 miejskie (m. Gorzów i m. Zielona Góra) 35 miast i miasteczek, 6 osiedli typu miejskiego, 21 gromad i 1117 wsi.

wództwa jest jednocześnie naturalną granicą państwa biegnącą korytem rzeki Nysy Łużyckiej i Odry [3]. W byłej Rzeszy Niemieckiej (w 1939 roku) obecne ziemie województwa wchodziły zasadniczo w skład dwóch prowincji, tj. brandenburskiej i śląskiej. Tylko jeden powiat w całości i małe skrawki obszaru kilku innych powiatów należały do prowincji granicznej [4]. W ramach wymienionej prowincji śląskiej b. rejencja legnicka obejmowała prawie wszystkie południowe powiaty województwa, tj. Wschowę, Kożuchów, Głogów, Zieloną Górę i Szprotawę, natomiast pozostałe powiaty: Gubin, Krosno Odrzańskie, Gorzów Wlkp., Międzyrzecz, Sulęcin, Skwierzyna, Rzepin, Sulechów, Świebodzin i Żary podlegały administracyjnie b. rejencji frankfurckiej.

W ramach rejencji miały miejsce zmiany w podziale administracyjnym powiatów w okresie od 1882 do 1939 roku, sprowadzające się do zmian powierzchni powiatów w wyniku przesunięć granic oraz likwidacji po 1925 roku dwóch powiatów: Żagań i Babimost.

Ziemie województwa zielonogórskiego należały w całej historii państwowości polskiej do zachodnich rubieży Polski i poddawane były nieustannemu naciskowi politycznemu i gospodarczemu państwa niemieckiego. Zmiany przynależności państwowej wywarły swoisty wpływ na rozwój gospodarczy i dla lepszego zrozumienia tego rozwoju warto przypomnieć sobie choćby pobieżnie dzieje tych ziem.

Rys historyczny. Ziemia Lubuska, która stanowi zasadniczy trzon obszaru dzisiejszego województwa zielonogórskiego, dzięki swojemu położeniu geograficznemu odegrała ważką rolę w przeszłości polskiego państwa, w przeszłości naszych Kresów Zachodnich. Można tutaj wyróżnić trzy okresy [5]:

— Włączenie Ziemi Lubuskiej w 960 roku do wczesnopiastowskiego państwa. Tworzyła ona wtedy naturalny pomost łączący Śląsk z Pomorzem Zachodnim i Wielkopolską.

[3] Granica ta stanowi część granicy państwa z NRD, która w całości liczy 456 km, co stanowi 13,2% długości granicy Polski. „Rocznik Statystyczny" 1956, tabl. 2, s. 9.

[4] Pełna nazwa prowincji brzmi: Provinz Grenzmark Posen-West-Preussen. Dla uproszczenia w pracy używać będziemy nazwy prowincja graniczna. Po aneksji ziem polskich w 1939 roku obszar ten stał się jedną z rejencji o tej samej nazwie, wchodzącej w skład prowincji pomorskiej.

[5] Por. G. Labuda *Ziemia Lubuska w dziejach Polski.* W: *Ziemia Lubuska,* Poznań 1950, s. 134—137. *Ziemia Lubuska* jest najbardziej pełnym, monograficznym opracowaniem historycznym, dotyczącym tej części Polski, we współczesnej literaturze polskiej. Dorobek historyczny o Ziemi Lubuskiej powiększył się ostatnio o dwie monografie największych jej miast tj. Zielonej Góry i Gorzowa Wlkp. Por.: *Zielona Góra, Przeszłość i teraźniejszość,* Poznań 1962 oraz *Gorzów Wielkopolski, Przeszłość i teraźniejszość,* Poznań 1964. Obydwa opracowania stanowią cenny dorobek nauki polskiej, którego wartość uwidacznia się silnie w porównaniu z analogicznymi niemieckimi opracowaniami: *Landsberg a/W. in den Jahren 1914—1924,* Landsberg 1926 oraz H. Schmidt *Geschichte der Stadt Grünberg,* Grünberg 1922.

— Drugi okres, to lekkomyślne oddanie Ziemi Lubuskiej przez Bolesława Rogatkę arcybiskupom magdeburskim i margrabiom brandenburskim. Na ten okres przypada także eksploatacja gospodarcza zachodnich kresów Polski przez uprzywilejowanie Frankfurtu, jak również ekspansja terytorialna w XVI i XVII w. oraz rozbiory ziem polskich u schyłku XVIII w.

— Trzeci okres, to połączenie Ziemi Lubuskiej z Wielkopolską, która wskutek tego faktu odzyskała warunki do odrodzenia ekonomicznego i społeczno-narodowego. Z obserwacji dziejowych wynika, że Wielkopolska posiadała szanse rozwoju jedynie w łączności z Ziemią Lubuską.

Na pierwszy okres przypada pierwsza w dziejach Polski wojna, która toczyła się właśnie o Ziemię Lubuską (967 r.). Owładnięcie tych obszarów było przyczyną konfliktów Polski z Niemcami. Zjednoczenie wszystkich rdzennie polskich ziem przez Mieszka I i opanowanie całego biegu Odry nadało Ziemi Lubuskiej wielkie znaczenie, szczególnie w polskim systemie polityki zachodniosłowiańskiej.

W dobie rozbicia dzielnicowego, zgodnie z testamentem Bolesława Krzywoustego Ziemia Lubuska została złączona ze Śląskiem. Wojna domowa doprowadziła do dalszych rozdziałów i ziemia ta weszła w skład Dolnego Śląska, a tym samym została wystawiona na zetknięcie się z żywiołem niemieckim.

Rozbicie dzielnicowe spowodowało zastąpienie jednego członu państwowego kilkoma organizmami, które z biegiem czasu uniezależniały się politycznie i kulturalnie. Rok 1249 był rokiem katastrofy dla Ziemi Lubuskiej. Bolesław Rogatka i Henryk — bracia prowadzący ze sobą walki bratobójcze o działy graniczne — zwrócili się do Niemiec o pomoc zbrojną. Bolesław do arcybiskupa magdeburskiego Wilibranda, a Henryk do magrabiego miśnieńskiego Henryka Wspaniałego. W czerwcu 1249 roku podpisane zostały dokumenty, wydające znaczne przestrzenie ziem polskich za pomoc zbrojną. Bolesław prawie połowę Ziemi Lubuskiej oddał na własność arcybiskupowi Wilibrandowi, a pozostałą część przyjmował jako lenno.

W walkach domowych został on jednak pokonany i zmuszony do zawarcia z Henrykiem pokoju. Najbardziej zainteresowani Ziemią Lubuską margrabiowie brandenburscy, chociaż sprytnie przez Bolesława Rogatkę od niej odsunięci, stali się jednak w krótkim czasie panami całej tej ziemi. Zajęcie i usadowienie się ich na Ziemi Lubuskiej stworzyło bazę do dalszych, jeszcze groźniejszych dla całości państwa polskiego poczynań [6].

[6] Por. G. Labuda *Ziemia Lubuska*..., op. cit., s. 78—90.

W 1253 roku margrabiowie założyli nowy ośrodek miejski — Frankfurt. Skupiał on w swoich rękach cały handel z Wielkopolską w XIV i XV w. Monopolistyczna polityka gospodarcza nadodrzańskich władców spowodowała, że międzynarodowy handel między wschodem a zachodem mógł się rozwijać w XIV w. tylko na drogach zbiegających się we Wrocławiu, Frankfurcie i Szczecinie. Od chwili otrzymania prawa składu znaczenie Frankfurtu wzrosło jeszcze bardziej.

Wygaśnięcie dynastii askańskiej w 1319 roku spowodowało, iż Brandenburgia stała się przedmiotem rozmaitych zabiegów i walk, które obezwładniły ją politycznie i podcięły gospodarczo. Taka sytuacja dawała Polsce możliwość odzyskania utraconych ziem. Jednak Polska nie była wtedy na tyle silna, by przystąpić do powetowania szkód. Pierwsza próba, jaką podjął Władysław Łokietek w latach 1314—1316, skończyła się niepowodzeniem. Jednak już Kazimierz Wielki u schyłku swego życia (w 1365 roku) uzyskał suwerenność Korony nad grodami Santokiem i Drezdenkiem. W trzy lata później otrzymał ziemię drawską i wałecką, wszczął także walkę z monopolem handlowym Frankfurtu, otwierając szlak handlowy na Ruś kupcom hanzeatyckim z Rostocku.

W XIV w. Frankfurt stanął u szczytu powodzenia. W latach 1429—1433, w czasie kiedy przez kraj przeszły oddziały husyckie, traci on swoje prawo składu, popada w długi i ruinę. Przyczyniło się do tego w znacznym stopniu skierowanie handlu polskiego na Szczecin przez Santok i na Śląsk przez Głogów i Wrocław. Jednakże już w 1480 roku Frankfurt odzyskuje ponownie prawo składu wraz z wszystkimi przykrymi dla polskich kupców następstwami. Wyzysk gospodarczy prowadzony przez Marchię na terenie Ziemi Lubuskiej zmusił książąt pomorskich do szukania pomocy i oparcia w Polsce. Toczona przez Polskę wojna handlowa z Frankfurtem na początku XVI w. dawała duże szanse rozwoju dla Szczecina.

W czasie wojny trzydziestoletniej (1618—1648) Ziemia Lubuska przechodziła z rąk do rąk. Szwedzi wycofali się z Frankfurtu w 1644 roku. Ustał prawie zupełnie wszelki ruch handlowy na drogach i rzekach. Dopiero po zakończeniu wojny zaczęto myśleć o przywróceniu starych porządków, które przywróciły Wielkopolsce stan rzeczy istniejący przed 1618 rokiem.

Kiedy Fryderyk II zagarnął Habsburgom Śląsk w latach 1740—1741 i wszystkie ziemie województwa zielonogórskiego, całe dorzecze Odry, z wyjątkiem Warty i Noteci, znalazło się w rękach Prus. Frankfurt przestał być pośrednikiem między Wschodem a Zachodem. W 1751 roku zrezygnował z prawa składu, a rozwinął 3 doroczne jarmarki, które były międzynarodowym miejscem wymiany towarów.

Pierwszym krokiem na drodze uzdrowienia stosunków gospodarczych Wielkopolski było udostępnienie miastom polskim i szlachcie żeglugi na Warcie i Odrze oraz całkowite zwolnienie od ceł dla towarów (z wyjątkiem drzewa) wywożonych z Polski do Szczecina. Decyzję taką podjął Fryderyk II i zrealizował ją w latach 1744—1750. Z uwagi jednak na stosunki polityczne, główny zysk z tego nowego kursu skierowany został na Prusy. Od początku XVIII w. zaczęła się chwiać potęga Rzeczypospolitej. Fryderyk II przygotowuje ekspansję niemiecką na wschód. Ziemia Lubuska i utworzona Nowa Marchia zostały wprzęgnięte do akcji połączenia Prus Książęcych z centrum państwa pruskiego za Odrą. Nim jednak to nastąpiło, dokonał się cały szereg wydarzeń i zjawisk z dziedziny ruchów społecznych i etnicznych.

Rozbiory Polski miały ułatwić zespolenie gospodarcze Europy środkowej pod egidą pruską, jednak rozwój sytuacji międzynarodowej, a w szczególności polityka państw zaborczych osłaniająca swoją produkcję przemysłową cłami ochronnymi, przyczyniła się do rozbicia jedności gospodarczej środkowej Europy. Prusy zostały skazane na organizowanie gospodarstwa narodowego w swych własnych granicach, a ziemie polskie przez wejście w skład państwa pruskiego zyskały szereg przywilejów. Tu leży główna tajemnica odrodzenia gospodarczego Wielkopolski w XIX w., i wzmożenia życia demograficznego, a tym samym i narodowego. Postępująca industrializacja zagłębia śląskiego i nadreńskiego odciągała ludność rolniczą i miejską do nowych ośrodków zatrudnienia. W tej sytuacji Frankfurt i inne miasta wykazują minimalny przyrost ludności, a wsi grozi wyludnienie. Te nowe warunki nie sprzyjają rozwojowi Ziemi Lubuskiej. Na takim tle dochodzi do skutku nowa fala imigracji żywiołu polskiego na Ziemię Lubuską. Zjawia się robotnik sezonowy, który później jako osadnik stały przenika na wieś i do miasta.

W skład województwa zielonogórskiego wchodzi większość historycznej Ziemi Lubuskiej i północna część Ziemi Śląskiej. Od XVIII w. ziemie te rozwijają się społecznie i gospodarczo w ramach jednego organizmu społeczno-politycznego, jakim było państwo pruskie a później Rzesza Niemiecka. W ramach tego organizmu państwowego następowały kapitalistyczne przeobrażenia gospodarcze, dokonywał się zasadniczy proces kapitalistycznego uprzemysłowienia tych ziem. Charakter procesu kapitalistycznej industrializacji ziem województwa zielonogórskiego od połowy XIX w. do momentu ich powrotu do macierzy oraz polski, socjalistyczny proces uprzemysłowienia województwa stanowi przedmiot naszych zainteresowań i rozważań.

L u d n o ś ć. Obszar województwa zamieszkiwało w 1882 roku 873 tys. osób. W okresie niemieckiej przynależności państwowej liczba ludności

ulegała wahaniom i właściwie nie przekroczyła poziomu z 1882 roku (por. wykres 1) [7].

Na kształtowanie się liczby ludności wpływało wiele czynników. Poważny wpływ miały ruchy migracyjne związane z I wojną światową, jej skutkami biologicznymi i społeczno-politycznymi. Stagnacja liczby ludności w latach 1882—1907 stanowi jednak główne statystyczne po-

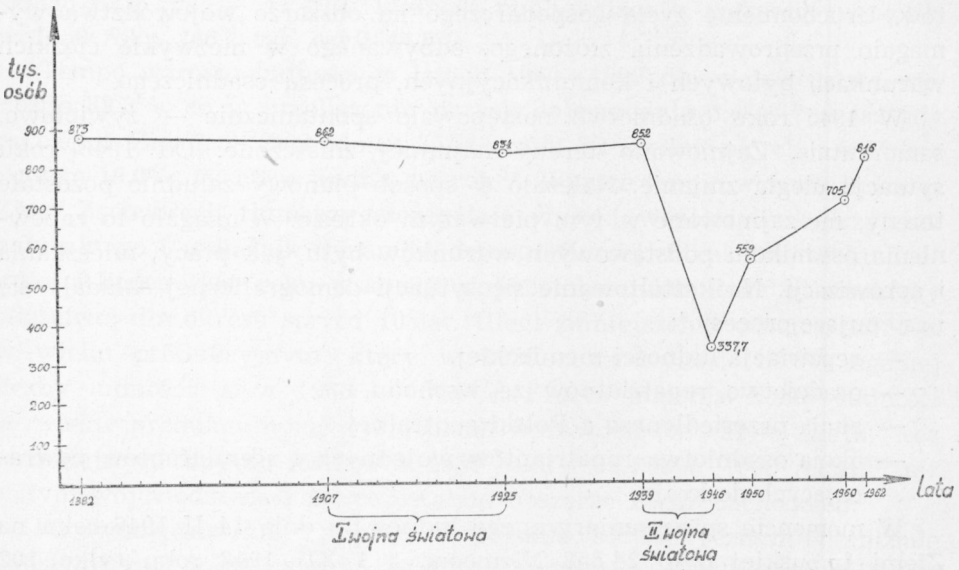

Wykres 1. Ludność zamieszkująca obszar województwa zielonogórskiego w latach 1882—1962

twierdzenie prawdy, iż prężna biologicznie ludność polska tych ziem odpływała do roboczochłonnych obszarów uprzemysłowionych Niemiec środkowych i zachodnich. Decydującym czynnikiem stagnacji a nawet ubytku ludnościowego obszaru województwa w czasach niemieckich była sytuacja i warunki polityczne oraz polityka gospodarcza Niemiec [8].

II wojna światowa, w rezultacie której ziemie województwa zielono-

[7] Obliczenia dokonano na podstawie *Statistik des Deutschen Reichs*, Band 415, *Gewerbliche Betriebszählung v. 16 VI 1925; Preussische Statistik LXXXIII, Die Gewerbebetriebe im preussischen Staate*, spis z dn. 5 VI 1882, Berlin 1885; *Statistik des Deutschen Reichs*, Band 209, 218, Berlin 1910, 1914 oraz *Statistik des Deutschen Reichs*, Band 522, 2; 559, 3; 559, 4; 568, 2; 568,3; 568, 4; Berlin 1942.

[8] Odpływ ludności w głąb Niemiec budził niepokój u wielu polityków i ekonomistów niemieckich. Sytuację ludnościową uznawano za alarmującą z uwagi na wzmagające się przenikanie ludności polskiej. Proces ten widziano jako nieuchronną konsekwencję różnicy potencjałów ludnościowych na granicy niemiecko-polskiej. Po stronie polskiej gęstość zaludnienia była znacznie wyższa niż po stronie niemieckiej. W województwie poznańskim na 1 km² przypadało 83 a w Brandenburgii np. tylko 69,8 osób. Na ziemiach województwa zielonogórskiego rozpiętość była jeszcze większa. Szczególnie mocno wyrażał niepokój o losy go-

górskiego weszły do nowego, polskiego organizmu gospodarczego, spowodowała gwałtowny spadek liczby ludności i całkowitą prawie wymianę mieszkańców. Rok 1945 stał się zasadniczym punktem zwrotnym w demografii ziem województwa. Potężny ruch migracyjny spowodował całkowity odpływ ludności niemieckiej i napływ nowych mieszkańców — ludności polskiej — z obszarów centralnych, wschodnich i zachodnich Polski z granic 1939 roku oraz ludności polskiej z zagranicy — repatriantów. Uruchomienie życia gospodarczego na obszarze województwa wymagało przeprowadzenia złożonego, odbywanego w niezwykle ciężkich warunkach bytowych i komunikacyjnych, procesu osadniczego.

W 1945 roku osadnictwo następowało spontanicznie — żywiołowo, samorzutnie. Zajmowano tereny najmniej zniszczone. Od 1946 roku sytuacja uległa zmianie. Należało w sposób planowy zaludnić pozostałe tereny, nie zajmowane w tym pierwszym okresie. Wymagało to zapewnienia osadnikom podstawowych warunków bytu, jak pracy, mieszkania i aprowizacji. Na kształtowanie się sytuacji demograficznej składały się następujące procesy [9]:

— repatriacja ludności niemieckiej,
— osadnictwo repatriatnów ze wschodu,
— akcja przesiedleńcza z Polski centralnej,
— akcja osadnictwa repatriantów wojennych i reemigrantów powracających do kraju.

W momencie spisu sumarycznego ludności z dnia 14 II 1946 roku na Ziemi Lubuskiej było 24 558 Niemców, a 1 XII 1948 roku tylko 102 osoby, tj. 0,4% stanu z 1946 roku [10].

Stosunek procentowy zaludnienia powojennego do przedwojennego wzrósł już z 41,3% w 1946 roku do 61,3% w 1948 roku.

Ludność województwa można podzielić na następujące grupy [11]:

spodarcze i ludnościowe tzw. niemieckiego wschodu W. Volz w pracy pt. *Die Ostdeutsche Wirtschaft. Eine wirtschaftsgeographische Untersuchung über die natürlichen Grundlagen des deutschen Ostens und seine Stellung in der gesamtdeutschen Wirtschaft*, Langensalza 1930. Por. także *Poufny memoriał niemiecki z roku 1937 o położeniu powiatu głogowskiego*, Poznań 1959.

Społeczno-ekonomiczne czynniki stagnacji a nawet ubytku ludności na b. wschodnich obszarach Niemiec są ustalone w sposób bezsporny zarówno w literaturze polskiej jak i niemieckiej. Por.: B. Gleitze *Ostdeutsche Wirtschaft*, Berlin 1956, prace Instytutu Zachodniego czy jedno z najświeższych opracowań: *Rozwój gospodarczy Ziem Zachodnich i Północnych Polski*, Warszawa 1962.

[9] Por. Z. Tucholka *Ludność*. W: *Ziemia Lubuska*, Cz. 3, *Przejęcie Ziemi Lubuskiej przez Polskę*. Poznań 1950, s. 446.

[10] Por. Z. Tucholka *Ziemia Lubuska* ... op. cit., s. 447.

[11] Por. L. Kosiński *Pochodzenie ludności Ziem Zachodnich*. W: *Problemy rozwoju gospodarczego* ... op. cit., s. 143—145. Pochodzenie ludności jak i całokształt stosunków ludnościowych w województwie został opracowany w sposób najbardziej wyczerpujący w polskiej literaturze przez W. Borejko, w artykule *Stosunki ludnościowe*, w pracy zbiorowej *Województwo zielonogórskie. Monografia geograficzno-gospodarcza*, Poznań 1961, s. 214—247.

— ludność miejscową,
— ludność napływającą z dzisiejszego terenu Polski,
— ludność napływającą z zagranicy.

W tym ujęciu w 1950 roku ludności miejscowej było 15,8 tys., tj. 2,8%. Ludności napływającej z dawnego terenu Polski było 292,2 tys., tj. 52,7% (najwięcej z województw poznańskiego, gdańskiego i bydgoskiego, bo aż 139,4 tys., co stanowiło 25,2%, oraz z kieleckiego, rzeszowskiego i lubelskiego 63,0 tys. — 11,4%). Ludność napływająca z zagranicy wynosiła w 1950 roku 246,2 tys. czyli 44,5%.

Tempo wzrostu ludności w latach 1950—1960 dla województwa wynosiło 39,3%, co w przeliczeniu na rok daje średnio 3,4%, podczas gdy na całych Ziemiach Zachodnich 35,7% czyli 3,1 średnio na rok, a w Polsce ogółem 19,3%, tj. 1,8% średnio na rok [12]. Wyższe tempo wzrostu ludności Ziem Zachodnich tłumaczy szczególnie wysoki współczynnik przyrostu naturalnego i wskaźnik dynamiki demograficznej. Struktura wieku ludności z końca 1960 roku wskazuje dość istotne odchylenie od struktury właściwej dla okresu sprzed 10 lat. Uległ zmniejszeniu odsetek ludności w wieku produkcyjnym, który w 1950 roku wynosił 61,8% ogólnej liczby ludności, a w 1960 — 54,9%. Proces malenia liczby ludności w wieku produkcyjnym występował wprawdzie w całym kraju, lecz w mniejszym stopniu (60,4% w 1950 roku i 56,1% w 1960 roku) [13], niż w tym województwie i na pozostałym obszarze Ziem Zachodnich.

Po dwudziestu latach rozwoju w polskim, socjalistycznym organizmie państwowym, liczba ludności — 816,5 tys. osób w 1963 roku — jest już bardzo bliska największego poziomu zaludnienia tych ziem na przestrzeni ostatnich 100 lat. Jest to ludność rdzennie polska, prężna biologicznie [14]. Nowe społeczeństwo pod względem struktury wieku należy do najmłodszych w świecie, czym różni się w sposób zasadniczy od ludności niemieckiej i zgermanizowanej sprzed 1945 roku [15]. W przeciwieństwie do okresu niemieckiego ludność województwa nieustannie wzrasta, co stanowi dalszą różniącą cechę, świadczącą pozytywnie o aktualnych sto-

[12] Por. B. Ziółek *Rozwój demograficzny Ziem Zachodnich*. W: *Rozwój gospodarczy Ziem Zachodnich w dwudziestoleciu Polski Ludowej i jego perspektywy*, Poznań 1964, s. 23.

[13] Por. B. Ziółek *Rozwój demograficzny*, op. cit., s. 24.

[14] Przyrost naturalny wynosił w 1950 roku 32,8%, a w 1961 r. jeszcze 18,1%. (Por. „Rocznik Statystyczny 1964", Warszawa 1964, GUS, s. 43). Przyrost naturalny ludności niemieckiej w okresie międzywojennym sięgał zaledwie 5,7%. (Por. *Polskie Ziemie Zachodnie*, Poznań 1959, s. 118—132).

[15] Młodzież w wieku do 18 lat liczyła w 1960 roku około 43% ogółu ludności województwa. Dla Polski odsetek ten wynosił około 37% (Wyliczono na podstawie danych „Rocznika Statystycznego 1964", op. cit., s. 27—28). Liczby te dowodzą, że blisko połowa ludności województwa to ludność już rodzima, urodzona i wychowana na tej ziemi.

sunkach społeczno-gospodarczych, o rozwoju gospodarczym i kulturalnym tych ziem w Polsce Ludowej.

W społeczeństwie województwa trwał i trwa jeszcze nadal wraz z rozwojem gospodarczym skomplikowany proces integracji ludnościowej. W wyniku tego powstaje nowa społeczność[16] związana ze swym rodzimym terytorium, nowym przez siebie ukształtowanym światem gospodarczym i kulturalnym. Blisko połowę mieszkańców województwa stanowią ludzie urodzeni i wychowani na tej ziemi i oni w najbliższych latach będą stanowili trzon twórczej ludności tego regionu. Młode, rodzime pokolenie kształtować będzie w niedługim już czasie dalsze życie kulturalne, gospodarcze i polityczne województwa zielonogórskiego.

2. Struktura gospodarcza

Przez strukturę gospodarczą kraju czy regionu gospodarczego rozumiemy relacje ilościowe między poszczególnymi działami i gałęziami gospodarki oraz udział tych poszczególnych części gospodarki w wytwarzaniu produktu globalnego i dochodu narodowego.

Struktura gospodarcza kształtuje się pod wpływem wielu złożonych czynników. Wraz ze wzrostem i rozwojem gospodarczym ewolucji ulega i sama struktura. Prawidłowością rozwoju gospodarczego jest dominująca rola przemysłu (*sensu largo*) w strukturze gospodarczej. W przeszłości jak i w teraźniejszości wśród innych czynników na strukturę gospodarczą poważny wpływ wywierało samo środowisko geograficzne.

Środowisko geograficzne[17]. Istotną cechą obszaru województwa jest duża rozmaitość krain. Wyodrębnia się Kotlina Gorzowska, Wysoczyzna Lubuska, Wysoczyzna Zielonogórska z Wałem Zielonogórskim, zachodni odcinek Gór Kocich oraz pradolinne bruzdy jak Warszawsko-Berlińska i Borycko-Głogowska. Rzeźba terenu jest wielce urozmaicona. Różnica poziomów wynosi 220 m (najniższy punkt — 10 m n.p.m., a punkt najwyższy — 230 m n.p.m.), 64,8% powierzchni znajduje się na poziomie 50—100 m n.p.m.

Bogata rzeźba terenu jest rezultatem trzykrotnego przesunięcia się lodowca, którego osady pokryły utwory starszych epok geologicznych. Okres lodowcowy ukształtował kierunki linii fizjograficznych, warunki

[16] Proces tworzenia się nowego społeczeństwa na Ziemiach Zachodnich jest przedmiotem badań socjologów polskich. Ukazuje się szereg opracowań. Jedno z nich podaje wyniki badań przeprowadzonych w województwie zielonogórskim. Por. *Tworzenie się nowego społeczeństwa na Ziemiach Zachodnich, Szkice i Materiały z badań socjologicznych w województwie zielonogórskim.* Poznań 1961.

[17] Pełne opracowanie środowiska geograficznego zawarte jest w pracy: F. Barciński, B. Krygowski, S. Zajchowska *Monografia geograficzno-gospodarcza województwa zielonogórskiego*, op. cit., s. 3—185.

wodne i glebowe województwa oraz wywarł decydujący wpływ na klimat.

Przez obszar województwa przepływają cztery większe rzeki: Odra (na odcinku 252 km), Warta (118 km), Noteć (48 km) i Bóbr (118 km). Zachodnią granicą województwa płynie Nysa Łużycka, wzdłuż której przebiega granica państwowa. Rzeka ta jest spławna na całym odcinku długości 112 km. Nad rzekami Bóbr i Kwisa skupia się znaczna część przemysłu województwa.

Łączna powierzchnia wód wynosi 30 330 ha. Z tego przypada: na jeziora — 13 473 ha (9,2% powierzchni województwa), ścieki i rowy — 10 506 ha, rzeki — 3630 i zbiorniki sztuczne 2757 ha (16 zbiorników retencyjnych o pojemności 350,5 mln m^3 wody). Sztuczne zbiorniki regulują poziom wód w rzekach żeglownych i spławnych.

Rzeki województwa wykorzystywane są dla celów transportowych, przemysłowych oraz jako źródła energii elektrycznej (11 elektrowni o łącznej mocy 92,2 MW).

Struktura gleb województwa jest bardzo uboga. Dominują gleby typu bielicowego — 77,95%. Na mady przypada 9,54% a na gleby typu bagiennego 9,4%.

Klimat województwa należy do umiarkowanych, o rzadko spotykanej zmienności termicznej. Największa zmienność przypada na okres zimy. Amplituda wahań miesiąca lutego na przestrzeni lat 1881—1930 wynosiła 48,4°C (od — 30,2°C do +18,2°C). Okres wegetacji trwa średnio od 220 dni w Gorzowie do 224 dni we Wschowie.

Najbardziej ciepłymi obszarami są: dolina Odry i Nysy Łużyckiej oraz obszar wzdłuż linii termicznej Wschowa—Zielona Góra. Najbardziej chłodny klimat posiada północno-wschodnia połać województwa.

Średnio opady wynoszą w województwie od 500 do 600 mm. Bogatsze opady występują w południowo-zachodnim obszarze. Najniższe posiada dolina Odry w rejonie Nowej Soli, a stosunkowo niewysokimi opadami cechuje się dolina Warty i Noteci. Najobfitszy w opady jest miesiąc lipiec, znów najbardziej ubogi miesiąc luty. Opady lata są dwukrotnie wyższe niż opady zimy. Ilość dni pogodnych w roku wynosi od 40—50. W północnej części liczba dni pogodnych spada poniżej 40. Większość dni pogodnych przypada na miesiące maj i wrzesień.

Świat roślinny i zwierzęcy ma charakter właściwy dla obszaru Niżu Polskiego. Charakterystyczna dla województwa jest obfitość lasów, a przede wszystkim lasów sosnowych. Lesistość województwa należy do największych w kraju i wynosi 42,6%. Łączny zapas masy drzewnej oblicza się na 38 193 tys. m^3, z czego surowiec iglasty stanowi 88,6%, a liściasty tylko 11,4%. Na skutek rabunkowej eksploatacji w latach 1934—1944 poważnemu pogorszeniu uległa struktura wieku lasów, co

wywiera ujemny wpływ na aktualną możliwość uzysku masy drzewnej.

Obszar województwa jest na ogół ubogi w surowce mineralne. Obficie występują gliny, iły, żwiry i piaski, które stanowią wartościowe tworzywo dla przemysłu materiałów budowlanych, jak przemysłu ceramicznego, szklarskiego i betoniarskiego. Od dość dawna rozpoznano bogate złoża węgla brunatnego, zalegające pas na linii Sulechów—Świebodzin—Sulęcin—Kostrzyń, rejon Krosna Odrzańskiego i Cybiny, rejon Zielonej Góry w łuku na Żagań oraz obszar południowo-zachodni, ciągnący się od Gubina na południe przez Lubsko, Łęknicę do Gozdnicy. Wartość opałowa węgla brunatnego wynosi od 2070—2450 kcal/kg. Ustalone zasoby bilansowe węgla są poważne, bo sięgają 807 mln ton.

Intensywnie prowadzone badania geologiczne w Polsce Ludowej rozszerzyły poważnie bazę surowców mineralnych przez odkrycie złóż ropy naftowej w Rybakach koło Krosna Odrzańskiego, gazu ziemnego w Rybakach i Nowej Soli, oraz rud miedzi w rejonie Głogowa. Dotychczasowe rezultaty badań rysują korzystnie dalsze perspektywy rozszerzenia bazy surowców mineralnych województwa.

Ewolucja struktury gospodarczej. W pomyślnym okresie rozwoju kapitalistycznej gospodarki w Europie, jakim było ostatnie ćwierćwiecze XIX stulecia w gospodarce ziem województwa dominowało rolnictwo [18]. W 1882 roku w rejencji frankfurckiej, do której należała znakomita część powiatów województwa, spośród ogółu zawodowo czynnych w sferze i poza sferą produkcji materialnej 47,69% zatrudnionych było w rolnictwie i leśnictwie. W innych rejencjach, w skład których wchodziły pozostałe powiaty województwa, wskaźniki zatrudnienia w rolnictwie wynosiły: w rejencji legnickiej — 43,40%; w rejencji poznańskiej — 59,56%. Udział zatrudnionych w rolnictwie był w tym czasie znacznie wyższy od średniego wskaźnika wynoszącego dla całej Rzeszy Niemieckiej 40,07%, jak również od wskaźników dla prowincji brandenburskiej — 41,28% i śląskiej — 42,87%.

W przemyśle i rzemiośle pracowało w rejencji frankfurckiej 27,98%, znów w rejencji legnickiej 32,60% ogółu zawodowo czynnych według głównego zawodu. Na handel i transport w pierwszej rejencji przypadało 5,91%, w drugiej rejencji w handlu i transporcie pracowało 5,61% zatrudnionych.

Wskaźniki zatrudnionych w handlu i transporcie obu rejencji były wyraźnie niższe od wskaźnika dla całego państwa niemieckiego wynoszącego 7,18%, jak i dla prowincji brandenburskiej wynoszącego 7,19% oraz prowincji śląskiej — 6,18%.

[18] Wszystkie dane dla 1882 roku podano według *Statistisches Handbuch für Preussischen Staat*, Band 1, Berlin 1888, s. 124—125.

W wojsku, administracji i wolnych zawodach pracowało 4,01% w rejencji legnickiej i 4,50% w rejencji frankfurckiej. Poza sferą produkcji materialnej zajętych było 18,44% ogółu zatrudnionych w rejencji frankfurckiej i 18,39% w rejencji legnickiej. W całych Niemczech poza strefą produkcji materialnej pracowało 20,98% zawodowo czynnych.

Na przestrzeni lat 1882—1925 struktura gospodarcza na obszarze województwa uległa pewnej ewolucji. Ukazuje to poniższe zestawienie dla rejencji frankfurckiej i legnickiej (tabela 1). Z tabeli wynika, że:

a) nastąpił poważny spadek odsetka zatrudnionych w rolnictwie z 47,7% do 38,1% w rejencji frankfurckiej i z 43,4% na 35,4% w rejencji legnickiej.

b) wzrósł udział zatrudnionych w przemyśle i rzemiośle z prawie 28% do 31% w rejencji frankfurckiej i z 32,6% do 34,3% w rejencji legnickiej; wzrost odsetka nie był jednak tak gwałtowny jak spadek zatrudnionych w rolnictwie.

c) w obu rejencjach prawie podwoił się odsetek zatrudnionych w handlu i transporcie do ponad 10%,

d) w obu rejencjach spadł odsetek zatrudnionych w sferze produkcji materialnej od 1,5—2,0% na rzecz zatrudnienia w szferze nieprodukcyjnej.

Ewolucja struktury gospodarczej w latach 1882—1925 wskazuje na pewną ogólną prawidłowość rozwoju gospodarczego, polegającą na zmniejszeniu się udziału rolnictwa i leśnictwa w wytwarzaniu dochodu narodowego i zwiększaniu się roli pozostałych działów gospodarki narodowej, a szczególnie przemysłu. Na ziemiach województwa zielonogórskiego w okresie kapitalistycznego rozwoju struktura gospodarcza 1925 roku nie uległa bowiem bardziej zasadniczym zmianom do 1939 roku — zmiany strukturalne nie wiązały się wyłącznie ze wzrostem samego przemysłu. Zasadnicze przeobrażenia nastąpiły w handlu i transporcie, a to głównie na skutek silnej rozbudowy dróg żelaznych po 1882 roku, oraz w rolnictwie w wyniku podniesienia techniki i kultury rolnej.

Wzrost udziału zatrudnienia poza sferą produkcji materialnej nastąpił przede wszystkim wskutek gwałtownego wzrostu odsetka grupy „bez zawodu" do prawie 12% w obu rejencjach, przy równoczesnym spadku odsetka służby domowej i bez stałego miejsca pracy. Zjawisko to posiada złożone przyczyny, które tkwiły zarówno w istniejących warunkach ekonomicznych, społecznych czy demograficznych.

Ogólną ocenę struktury gospodarczej województwa w okresie kapitalistycznego rozwoju, przeprowadzoną w oparciu o dane liczbowe dla rejencji, potwierdzają szczegółowe dane statystyczne z 1925 roku dla powiatów i miast województwa, które wchodziły w skład tych rejencji (por. aneksy). Przy wyodrębnieniu samych miast powiatowych najbardziej

Tabela 1

EWOLUCJA STRUKTURY GOSPODARCZEJ NA ZIEMIACH WOJEWÓDZTWA ZIELONOGÓRSKIEGO W LATACH 1882–1925

L.p.	Działy gospodarki	Zawodowo czynni (w odsetkach)							
		Rejencia frankfurcka		Rejencja legnicka		Wojew. zielonogórskie			
		1882	1925	1882	1925	1925	1957	1.1.1959	1960
	Ogółem	100,00	100,0	100,00	100,00	100,0	100,0	100,0	100,0
1	Rolnictwo i leśnictwo	47,69	38,1	43,40	35,4	40,2	56,5	53,4	39,5
2	Przemysł i rzemiosło	27,98	31,0	32,60	34,3	28,9	22,2	25,2	25,9
3	Handel i transport	5,91	10,5	5,61	10,4	10,2	11,2	11,0	10,8
	razem 1+2+3	81,58	79,6	81,61	80,1	79,3	89,9	89,6	76,2
4	Wojsko, administracja publiczna i wolne zawody	4,50	4,2	4,01	4,4	4,5	10,1	10,4	23,8
5	Służba domowa i bez zawodu	13,94	16,2	14,38	15,5	16,2			
	razem 4+5	18,44	20,4	18,39	19,9	20,7	10,1	10,4	23,8

Źródło: *Statistisches Handbuch für Preussischen Staat*, Band 1, Berlin 1888, s. 124–125; *Statistik des Deutschen Reichs*, Band 403, *Berufszählung*, Berlin 1929, s. 4/79 7/91, 6/48–6/53 7/86–7/103 i 4/85–4/93;
„Rocznik Gospodarczo-Statystyczny Województwa Zielonogórskiego" 1959; Spis powszechny z 1960 roku. Dane w „Roczniku Statystycznym"1964, GUS, s. 34–35.

rolniczymi powiatami były: Głogów (57,8%), Babimost (56,2%), Gorzów (55,1%), Zielona Góra (54,1%), Krosno Odrzańskie (52,8%), Skwierzyna (51,5%), i Sulęcin (50,9%). Niższy od 50% udział zatrudnionych w rolnictwie miały pozostałe powiaty, z tym, że tylko powiat Żary posiadał odsetek niższy niż 40% (dokładnie 36,1%). W powiatach tych gospodarka miała charakter bardziej przemysłowo-rolniczy. W sumie jednak, na obszarze województwa po okresie bardziej ożywionego, kapitalistycznego rozwoju pod koniec ubiegłego i w pierwszym ćwierćwieczu bieżącego stulecia, wykształciła się struktura gospodarcza, w której rolnictwo zachowało pozycję dominującą (40,2%). Rolnictwo przesądzało o charakterze gospodarki kapitalistycznej województwa. Relatywnie silnie wykształcił się dział handlu i transportu (10,2%). Odsetek zatrudnionych poza sferą produkcji materialnej wynosił średnio ponad 20,7%, a w miastach, w których stacjonowały większe garnizony wojskowe, jak Kostrzyń, Głogów, czy Żagań dochodził nawet do 33,5%.

Zniszczenia wojenne i pełna wymiana ludności wpłynęły niewątpliwie na kształtowanie się aktualnej struktury gospodarczej. Przeobrażenia te dokonywały się jednak w ramach zastanej struktury, na bazie przejętych i zastanych materialnych elementów tej struktury. Pierwsza faza przeobrażeń w polskim organizmie gospodarczym musiała ograniczać się do zagospodarowania i wykorzystania przejętych środków produkcji. Dopiero druga faza mogła zawierać nowe, uruchamiane świadomie czynniki strukturotwórcze gospodarki socjalistycznej.

Według spisu powszechnego z 1950 roku[19] w województwie zielonogórskim pracowało w rolnictwie i leśnictwie 54,3% ogółu zawodowo czynnych, w przemyśle i rzemiośle wraz z budownictwem 20,7%, w transporcie i łączności oraz w obrocie towarowym łącznie 9,7%. Poza sferą produkcji materialnej pracowało 3,3%.

W 1960 roku, według danych spisu powszechnego[20], zatrudnieni w rolnictwie stanowili tylko 39,5% ogółu zawodowo czynnych, natomiast w przemyśle, rzemiośle i budownictwie łącznie 25,9% oraz w handlu, transporcie i łączności razem 10,8%. Na pozostałe dziedziny zatrudnienia przypadało aż 23,8%. Porównanie liczb wskazuje na niezwykle gwałtowny przeskok w strukturze gospodarczej województwa w ciągu 10 lat. W świetle tych danych struktura gospodarcza województwa zielonogórskiego w 1960 roku zbliżyła się mocno do struktury gospodarczej z lat 1925—1939. Utwierdza w tym przekonaniu także odsetek ludności utrzymującej się z rolnictwa, który wynosił w 1925 roku — 35,3%,

[19] Por. *Narodowy Spis Powszechny z dn. 3 XII 1950 r., Struktura zawodowa i demograficzna ludności*, GUS, Warszawa 1954.

[20] Por. „Rocznik Statystyczny 1964, GUS, s. 34 i 35. Obliczono na podstawie podanych wielkości bezwzględnych.

w 1950 roku — 47,9%, a w 1960 roku — niecałe 36%. Dla przemysłu i rzemiosła wraz z budownictwem odsetki te wynosiły: w 1925 roku — 32,4%, w 1950 roku — 23,7% i w 1960 roku — 29,8%.

Ustalenia spisu powszechnego w porównaniu z ustaleniami „Rocznika Gospodarczo-Statystycznego" województwa zielonogórskiego z 1949 roku i ustaleniami przyjętymi w *Monografii geograficzno-gospodarczej województwa zielonogórskiego* z 1961 roku [21] wskazują na zjawisko gwałtownej ewolucji struktury gospodarczej w latach 1957—1960. Nasuwa to i pewne wątpliwości co do pełnej porównywalności danych. Jeśli jednak przyjmiemy, iż dane statystyczne są porównywalne to wniosek o gwatłowności zmiany strukturalnej miałby swe uzasadnienie. Według tego w 1957 roku odsetek zatrudnionych w rolnictwie województwa był wyższy niż w 1950 roku i wynosił 56,5%. Na 1 I 1950 roku wskaźnik ten obniżył się do 53,4%, by w roku 1960 osiągnąć poziom 39,5%. Wskaźniki dla przemysłu, transportu i handlu natomiast uległy nieznacznym odchyleniom. W wyniku tych zmian poważnie obniżył się odsetek zatrudnionych w sferze produkcji materialnej do 76,2%, osiągając najniższy poziom na przestrzeni 80 lat rozwoju gospodarczego ziem województwa. Tym samym udział zatrudnionych poza sferą materialnej produkcji (23,8%) osiągnął w tym okresie poziom najwyższy.

Przytoczone dane liczbowe, obrazujące strukturę gospodarczą województwa w 1957 roku i 1958 roku świadczyłyby, iż w tym czasie województwo miało charakter o wiele bardziej rolniczy niż w 1925 roku, skoro w tym okresie zatrudnieni w rolnictwie stanowili tylko 40,2% ogółu zawodowo czynnych.

Wytłumaczenie zjawiska „nagłego skoku" w strukturze gospodarczej województwa w latach 1957—1960 nie jest wcale łatwe. Przy założeniu poprawności ustaleń można przyjąć, iż przyczyny tego zjawiska leżały w samym charakterze procesów rozwojowych, w polityce gospodarczej, która po 1956 roku spowodowała rzeczywiście wielkie ożywienie w gospodarce województwa w drodze znacznego zwiększenia produkcyjnej działalności inwestycyjnej. Nie bez wpływu były także przeobrażenia w organizacji zarządzania gospodarką narodową i rozwój życia kulturalnego, działalność inwestycyjna w dziedzinie socjalnej i gospodarki komunalnej jak również zmiany demograficzne. Zasadnicze zmiany dokonać się musiały jednak w samym rolnictwie.

Niezależnie od zjawiska „gwałtowności skoku" można stwierdzić tylko na podstawie dwóch spisów powszechnych, iż zmiany w strukturze gospodarczej województwa wykazują generalną prawidłowość roz-

[21] Por. zawarte w monografii opracowania: W. Borejko *Stosunki ludnościowe*, s. 244 oraz A. Urbanowska *Kierunki rozwoju rolnictwa*, s. 295.

woju gospodarczego, polegającą na względnym spadku udziału rolnictwa w zatrudnieniu i wytwarzaniu produktu społecznego oraz dochodu narodowego. Tempo ewolucji jest znacznie szybsze niż w okresie kapitalistycznego rozwoju. Obecnie, po 1960 roku struktura gospodarcza nie odbiega od stanu z końca kapitalistycznego okresu rozwoju. Tym samym i poziom gospodarczy w warunkach polskich dorównał w latach sześćdziesiątych poziomowi przedwojennemu. Ewolucja struktury gospodarczej pozostaje pod wpływem nowych czynników strukturotwórczych, które nadadzą jej nowe oblicze w niedalekiej przyszłości.

Nowe elementy strukturotwórcze tkwią w wysokim stopniu w przemyśle. One wpływają na aktualne kształtowanie się struktury gospodarczej województwa i one zaważą na charakterze jego gospodarki w najbliższej perspektywie. Założeniem polskiej polityki gospodarczej nie jest wierne odtworzenie struktury gospodarczej z przeszłości, lecz kształtowanie właściwej, racjonalnej struktury, odpowiadającej istniejącym warunkom przyrodniczym, gospodarczym, technicznym, politycznym — odpowiadającej wymogom socjalistycznej racjonalności gospodarowania. Maksymalne wykorzystanie zastanych sił wytwórczych jest środkiem do celu, a nie celem samym w sobie. Realizacja założeń polityki gospodarczej uzależniona jest od wielu rzeczy, a między innymi od świadomości i umiejętności fachowych jej wykonawców. Generalnie, nie gubiąc z oczu niedociągnięć i błędów czy potknięć, stwierdzić można, iż założenia polityki gospodarczej są konsekwentnie wprowadzane w życie.

3. *Infrastruktura*

Industrializacja kraju czy regionu gospodarczego nie sprowadza się wyłącznie do ilościowego wzrostu środków produkcji i zatrudnienia. Szybkość rozwoju przemysłu warunkują także inne czynniki materialne, jak np. sieć osadnicza, sieć komunikacyjna czy urządzenia komunalne. Czynniki infrastruktury odgrywają tutaj pierwszorzędną rolę. Przesądzają one zwykle o lokalizacji produkcji, wpływają na kształtowanie się struktury gospodarczej, sprzyjają bądź hamują ogólny proces rozwoju gospodarczego określonego obszaru.

Ziemie województwa zielonogórskiego posiadają pewne specyficzne cechy infrastrukturalne wykształcone w przeszłości. Scharakteryzowanie infrastruktury, choćby bardzo zwięzłe, pozwala lepiej zrozumieć dotychczasowy proces uprzemysłowienia i ogólny proces rozwoju gospodarczego oraz możliwości perspektywicznego rozwoju.

Pierwszą cechą infrastruktury jest wysoki, jak na polskie warunki, stopień urbanizacji. Gęsta sieć miast i miasteczek wykształciła się już w okresie wczesnego feudalizmu, to jest do 1450 roku. W interesującym

nas XIX wieku powstały tylko cztery miasteczka (Cybinka, Słubice i Zbąszynek). Część miast uległa upadkowi i straciła prawa miejskie. Do II wojny światowej sieć miast liczyła 51 jednostek [22].

Żadne z miast województwa do końca okresu kapitalistycznego rozwoju nie osiągnęło liczby 50 000 mieszkańców. Były to więc małe miasta. Największe z nich — miasto Gorzów Wlkp. — liczyło w 1939 roku 48 078 mieszkańców. Stolica województwa, w tym czasie miasto powiatowe, miała 26 091 mieszkańców. Niewiele mniejszymi, bo liczącymi ponad 20 tysięcy ludności były miasta: Kostrzyń, Żary i Żagań. Drugim co do wielkości miastem województwa był Gubin — 45 781 mieszkańców, a trzecim Głogów — 35 558 mieszkańców. Istnienie miast związane było w większości z przemysłem i transportem [23]. Do tej grupy należały także prawie wszystkie większe miasta województwa.

Struktura miast w okresie socjalistycznego rozwoju uległa zmianom na skutek działań wojennych oraz przeobrażeń natury politycznej i ogólnych warunków gospodarczych. Średnio zniszczenia wojenne wynosiły 50% majątku miejskiego. Prawie zupełnemu zniszczeniu uległ Głogów, Kostrzyń i Gubin. Niemal wszystkie miasta zostały dotknięte zniszczeniami wojennymi, a niektóre z miasteczek na skutek tego utraciły prawa miejskie. Stolica województwa, Nowa Sól i Wschowa ucierpiały najmniej. W wyniku zniszczeń wojennych poważnemu uszczupleniu uległy miejskie zasoby mieszkaniowe i nastąpiły ubytki w urządzeniach komunalnych. Gubin i Kostrzyń stały się miastami granicznymi państwa i w pierwszym powojennym okresie na skutek tego oraz zniszczeń wojennych znalazły się w szczególnie trudnych i niekorzystnych warunkach rozwojowych. W konsekwencji, w socjalistycznych warunkach gospodarowania zachowało się tylko 30 miast, a 16 miejscowości utraciło prawa miejskie.

Z istniejących miast znaczna część nie osiągnęła jeszcze do 1962 roku liczby mieszkańców z 1939 roku. Część miast przekroczyła stan mieszkańców z początku II wojny światowej. Struktura wielkości miast uległa zmianom, lecz na szczególniejszą uwagę zasługuje odbudowa wszystkich miast i rozbudowa kilku z nich ponad poziom przedwojenny. Ważnym dla przeobrażeń jest fakt, iż dwa miasta, tj. Zielona Góra i Gorzów Wlkp. wyrosły do rzędu miast 60 tysięcznych. Zielona Góra przejęła nowe funkcje jako stolica województwa i powiększyła się przeszło dwu-

[22] Historyczne kształtowanie się miast i całej sieci osadniczej województwa ujmuje wyczerpująco opracowanie S. Zajchowskiej *Rozwój osadnictwa w województwie zielonogórskim* ..., op. cit., s. 185—214.

[23] Całokształt zagadnień urbanistycznych województwa rozpatrzono w pracy J. Grzelaka i M. Woźniaka pt. *Zagadnienia urbanistyczne — odbudowa i stan zagospodarowania miast.* W: *Województwo zielonogórskie* ..., op. cit., s. 247—279.

krotnie. Gorzów Wlkp. z 62,8 tys. mieszkańców w 1962 roku zachował prymat w wielkości miast województwa. Ogółem w województwie w miastach mieszkało w 1962 roku 49,7% ludności. Oznacza to, iż przy 44,6% w 1939 roku stopień urbanizacji województwa jest obecnie wyższy niż przed wojną.

Małe miasta nie posiadają z reguły tak wysokiego wyposażenia w urządzenia komunalne jak miasta duże. Rozpiętość w wyposażeniu miast w obszarach gospodarczo słabiej rozwiniętych jest jednak większa. Średnie uzbrojenie miast w urządzenia komunalne w województwie zielonogórskim, przejęte i rozbudowane, jest wyższe niż w kraju. Wskazują na to odsetki ludności korzystającej:

	Województwo	Polska
z wodociągów	78%	70%
z kanalizacji	61%	57%
z gazu	53%	45%

Województwo posiada większą sieć i lepiej uzbrojonych w urządzenia komunalne miast niż średnio cała Polska. Posiada też dlatego lepiej wykształcone warunki dla szybkiego wzrostu industrializacji.

Województwo zielonogórskie jest także jednym z najlepiej wyposażonych województw kraju w sieć transportową. Dotyczy to linii kolejowych, dróg kołowych i żeglownych dróg wodnych. Miarą wysokiego stopnia rozwoju sieci transportowej województwa zielonogórskiego jest kształtowanie się wskaźnika gęstości tej sieci na 100 km², który wynosi dla eksploatowanej sieci kolejowej 11,2 km (średnia krajowa 8,7 km), dla dróg kołowych twardych 40,2 km (średnia krajowa 32,6 km) oraz dla żeglownych dróg wodnych 2,7 km (średnia krajowa 1,5 km).

Rozwój sieci kolejowej na obszarze obecnego województwa zielonogórskiego rozpoczęło otwarcie w 1846 roku pierwszej linii kolejowej łączącej Frankfurt nad Odrą z Wrocławiem przez Gubin—Żary, z odnogą od Jankowej przez Żagań do Głogowa. Druga linia, otwarta w 1857 roku łączyła Berlin z Bydgoszczą oraz Poznaniem przez Krzyż i przechodziła przez północny kraniec tego obszaru: Kostrzyń—Gorzów—Krzyż. Budowa głównych linii nastąpiła w latach 1870—1880. Zbudowano wówczas linię Frankfurt—Rzepin—Zbąszynek (1870 r.), która łączyła bezpośrednio Berlin z Poznaniem, linię Gubin—Czerwieńsk—Zbąszynek (1870 r.) oraz linię Rudna—Głogów—Zielona Góra—Kostrzyń, która łączyła Wrocław ze Szczecinem. Linię Żary—Żagań zbudowano w 1875 roku. Dalsza rozbudowa linii nastąpiła w latach 1880—1890 i późniejszych. Pograniczny charakter ziem województwa w okresie 1918—1939 nasunął władzom niemieckim konieczność intensyfikacji gospodarczej tego obszaru. Jed-

nym z warunków ożywienia gospodarczego było usprawnienie transportu kolejowego przez przebudowę linii jednotorowych na dwutorowe i linii wąskotorowych na normalnotorowe. Przebudowa linii kolejowych spowodowana była nie tylko względami gospodarczymi. W nie mniejszym stopniu zaważyły tutaj i względy militarne.

Administracyjne opanowanie terenu w 1945 roku zależało w dużej mierze od uruchomienia komunikacji. Rozwiązanie zagadnienia transportu opierało się głównie na komunikacji kolejowej. Objęcie sieci kolejowej przez poznańską DOKP następowało w miarę przesuwania się frontu na zachód. Uruchomienie komunikacji kolejowej na Ziemi Lubuskiej nie było łatwe, a to z powodu braku personelu, zdatnego do użytku taboru kolejowego oraz z uwagi na poważne zniszczenia urządzeń kolejowych w wyniku działań wojennych jak i systematyczne niszczenie ich przez cofające się oddziały niemieckie. Na ogólną ilość 1974 mostów kolejowych o łącznej długości 30 tys. mb. zniszczeniu uległo 112 o łącznej długości 8391 mb. Wysadzone zostały w powietrze prawie wszystkie rozjazdy stacyjne na głównych liniach równoleżnikowych. Zniszczono 60% urządzeń stacyjnych, 717 budynków kolejowych na ogólną liczbę 1626, tory zostały zerwane na długości 180 km linii dwutorowych i 108 km linii jednotorowych [24]. Odbudowa tych zniszczeń odbywała się sposobem gospodarczym. Dopiero od 1946 roku można było uzupełnić potrzeby materiałowe z produkcji krajowej. Warunkiem odbudowy i uruchomienia sieci kolejowej była w pierwszym rzędzie odbudowa zniszczonych urządzeń stacyjnych oraz mostów.

Obszar województwa zielonogórskiego przecinają dwa krzyżujące się szlaki o znaczeniu międzynarodowym: Berlin—Frankfurt—Kunowice — —Świebodzin—Poznań i drugi, biegnący od Zalewu Szczecińskiego do Czechosłowacji. Obecnie konieczne jest wyrównanie pewnych braków w rozmieszczeniu sieci, wynikających z nowego układu powiązań gospodarczych wewnątrzregionalnych, powstałych z połączenia obecnego obszaru w jedną jednostkę terytorialno-administracyjną. Szczególnie dotkliwy jest brak bezpośredniego połączenia Zielonej Góry z Gorzowem.

Sieć dróg kołowych rozwinęła się w województwie zielonogórskim wcześniej od sieci kolejowej. Nawierzchnię twardą uzyskała ona dopiero w drugiej połowie XIX wieku i w okresie międzywojennym. Sieć ta została poważnie zniszczona w czasie II wojny światowej. Ogólne zniszczenia dróg kołowych wynosiły ok. 30%. Z istniejących na tym obszarze 193 mostów zniszczeniu uległo 56, co stanowi 29% ilości i 57% długości mostów kołowych. Mosty te zostały szybko odbudowane, bo już od połowy 1948 roku można było objąć ruchem kołowym prawie cały obszar

[24] Por. *Odbudowa Komunikacji.* W: *Ziemia Lubuska,* Poznań 1950, s. 451.

województwa. Odbudowa dróg kołowych została w przeważającej mierze ukończona w latach 1945—1949.

Sieć drogowa województwa zielonogórskiego jest w zasadzie wystarczająca. Łączna długość dróg wynosi 11 264 km, w tym o nawierzchni twardej 5829 km i o nawierzchni gruntowej 5435 km. Gęstość dróg bitych na 100 km² wynosząca 40,2 km jest dużo wyższa od średniej krajowej, która wynosi 32,6 km [25].

Województwo posiada także bogatą sieć dróg wodnych o łącznej długości 394 km. Na czoło dróg wodnych wysuwa się Odra, która przecina województwo zielonogórskie niemal po przekątnej. Pierwsze prace regulacyjne odcinka Odry, który przechodzi przez województwo, wykonane były w latach 1859—1870, nie dawały one jednak możliwości ruchu barek o nośności 450 ton. Dalsze prace w latach 1924—39, mające na celu uregulowanie środkowego odcinka, zostały przeprowadzone tylko częściowo. Również rozpoczęto w górnym odcinku rzeki budowę zbiorników zasilających, mających uzupełnić niedobór wody w odcinku środkowym.

W czasie wojny uległy zniszczeniu nie konserwowane w dostatecznym stopniu budowle regulacyjne.

Znaczenie transportowe Odry dla województwa jest stosunkowo małe. Odra jest magistralą rudo-węglową łączącą Śląsk z Wybrzeżem, stąd też przewozy na środkowym jej odcinku mają charakter prawie wyłącznie tranzytowy. Porty odrzańskie: Nowa Sól, Głogów, Cigacice, Krosno Odrzańskie, Słubice — zostały w czasie ostatniej wojny również bardzo zniszczone (Głogów, Krosno w 90%).

Warta i Noteć łączą województwo zielonogórskie z Wielkopolską i Polską centralną. Tworzą one dwie drogi: Warta—Odra i Wisła—Odra. Do regulacji Warty przystąpiono w drugiej połowie XIX wieku. Pierwsze tamy regulacyjne zbudowano w latach pięćdziesiątych; główne jednak nasilenie robót przypadało na lata 1860—1880, a ostateczna regulacja nastąpiła w latach 1905—1914. W tym samym czasie dokonano regulacji Noteci. Cały odcinek Warty został mocno zniszczony nie tylko w wyniku działań wojennych, ale także w wyniku braku konserwacji i wywiezienia urządzeń portowych. Obecnie budowle regulacyjne są odbudowywane, a głębokość żeglugowa zagwarantowana. Czynne porty nadrzeczne to: Skwierzyna, Gorzów i Kostrzyń. Port w Kostrzyniu z uwagi na swoje dogodne położenie przy ujściu Warty na skrzyżowaniu dróg kolejowych i wodnych jest kluczowym portem tej rzeki.

Małe znaczenie transportowe posiada Nysa Łużycka. Transport ogranicza się tylko do spławu drzewa.

[25] Por. *Województwo zielonogórskie* ..., op. cit., s. 565.

Zasadnicze elementy infrastruktury ukształtowały się w okresie kapitalistycznego rozwoju. Po usunięciu zniszczeń wojennych, infrastruktura województwa kształtuje się bardziej korzystnie niż w wielu innych regionach kraju. Województwo zielonogórskie ma zatem dogodne i nie wykorzystane dotychczas w pełni podstawy infrastrukturalne dla szybkiego uprzemysłowienia, dla szybkiego rozwoju gospodarczego.

4. *Dynamika i poziom uprzemysłowienia*

Wzrost przemysłu województwa mierzony absolutną wielkością zatrudnienia wskazuje, iż w okresie kapitalizmu jego największa dynamika przypadała na lata 1882—1925. W 1925 roku liczba zatrudnionych osiągnęła najwyższy poziom, tj. 137 tysięcy pracowników. Na przestrzeni 43 lat przyrost zatrudnionych wyniósł 41 tysięcy osób, co daje średni roczny przyrost w wysokości poniżej 1 tysiąca osób. W stosunku do 1882 roku wzrost zatrudnienia wyniósł 42,7% a średni roczny wzrost zamykał się w granicach niecałego 1%. Następne 14 lat, kończące okres kapitalistycznej industrializacji, były okresem stagnacji w uprzemysłowieniu, bowiem wielkość zatrudnienia zmiejszyła się o 5 tysięcy osób, tj. o około 3,5%.

Okres socjalistycznej industrializacji odznacza się wysoką dynamiką wzrostu. W ciągu 12 lat zatrudnienie wzrosło z 58,4 tys. do 100,7 tys. osób. W latach 1950—1962 przyrost zatrudnienia przemysłowego wyniósł 42,1 tys. osób, co daje w rachunku średni roczny przyrost w wysokości 3,5 tys. pracowników. Średnio roczne zatrudnienie przemysłowe wzrastało w stosunku do 1950 roku o 6%. W 1962 roku absolutny wzrost zatrudnienia wynosił 72% stanu zatrudnienia z 1950 roku.

Dynamika industrializacji mierzona tylko liczbą zatrudnionych w przemyśle (por. wykres 2) wskazuje, iż socjalistyczna industrializacja przez cały czas utrzymuje znacznie wyższe tempo wzrostu niż industrializacja tych ziem w okresie kapitalizmu. Dalszym ważnym stwierdzeniem jest także to, że w warunkach polskich wzrost zatrudnienia, w przeciwieństwie do okresu niemieckiego, nie wykazuje zahamowań.

Poziom uprzemysłowienia województwa mierzony przy pomocy wskaźników odsetka zatrudnionych w przemyśle i ludności utrzymującej się z przemysłu do ogółu ludności województwa (por. wykres 3) wskazywałby na kilka charakterystycznych zjawisk. Dynamice wzrostu zatrudnienia w przemyśle towarzyszył wzrost odsetka zatrudnionych w przemyśle do ogółu ludności. Krzywa wzrostu zatrudnienia i krzywa poziomu uprzemysłowienia mierzonego odsetkiem zatrudnionych do ogółu ludności przybierają w okresie kapitalistycznego jak i socjalistycznego rozwoju bardziej zbliżony kształt. Krzywa poziomu uprzemysłowienia mierzonego odsetkiem ludności utrzymującej się z przemysłu wykazuje

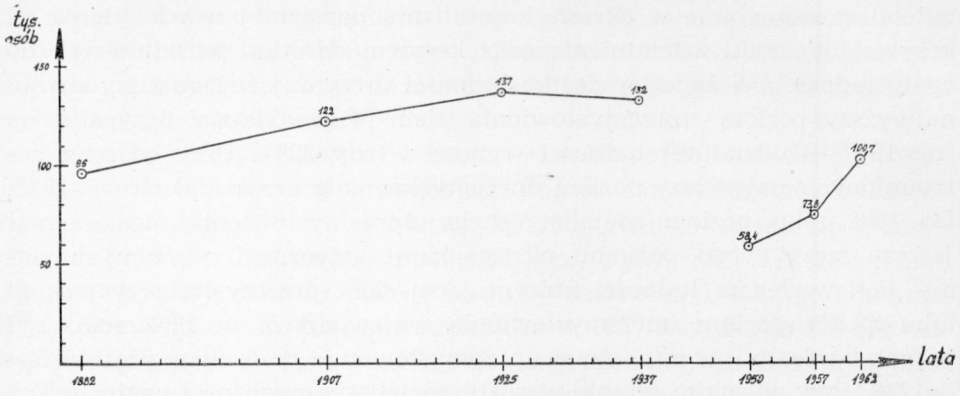

Wykres 2. Wzrost zatrudnienia w przemyśle i rzemiośle województwa zielonogórskiego w latach 1882—1962

Uwaga: Dla porównywalności wliczono do przemysłu i rzemiosła także budownictwo.

Źródła: *Preussische Statistik LXXXIII*, 1882 r.; *Statistik des Deutcshen Reichs*, Band 208 i 209 — 1907 r., Band 415 i 403 — 1925 r., Band 559: Heft 2—4, Band 568: Heft 2—4 — 1939 r.; Spis powszechny 1950 r.; „Rocznik Statystyczno-Gospodarczy Województwa Zielonogórskiego" 1959, s. 82; Spis powszechny 1960 r. W: „Rocznik statystyczny" 1964, GUS s. 34—35; „Rocznik Statystyczno-Gospodarczy Województwa Zielonogórskiego" 1963/64, s. 71 i 76.

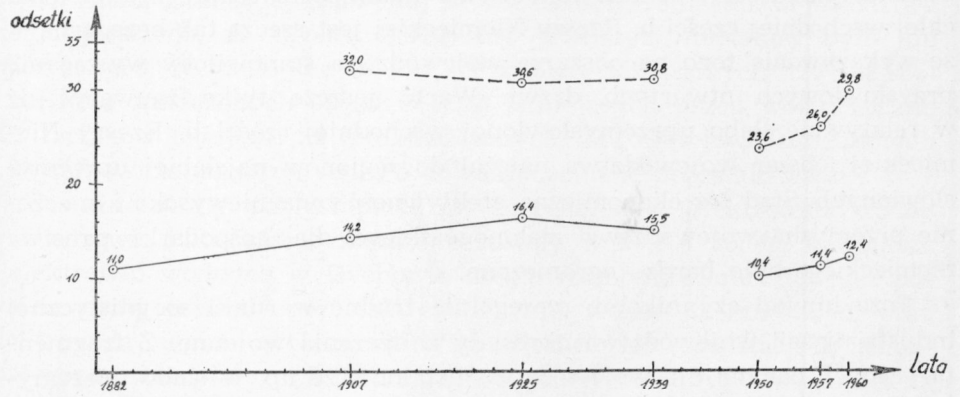

Wykres 3. Poziom uprzemysłowienia województwa zielonogórskiego w latach 1882—1960

Legenda: ———————— zatrudnieni w przemyśle i rzemiośle (wraz z budownictwem) do ogółu ludności

— — — — — — — — ludność utrzymująca się z przemysłu i rzemiosła (wraz z budownictwem) do ogółu ludności

Źródła: jak w wykresie 2.

natomiast szczególnie w okresie kapitalizmu poważniejsze odchylenia od krzywej dynamiki zatrudnienia oraz krzywej odsetka zatrudnionych do ogółu ludności. W świetle odsetka ludności utrzymującej się z przemysłu najwyższy poziom uprzemysłowienia ziem województwa przypada na rok 1907 — udział tej ludności wynosił wtedy 32%. Przy odsetku zatrudnionych najwyższy poziom uprzemysłowienia przypadał na rok 1925. Do 1962 roku poziom socjalistycznego uprzemysłowienia nie osiągnął jeszcze szczytowego poziomu okresu kapitalistycznego uprzemysłowienia. Pod względem ludności utrzymującej się z przemysłu, przy wskaźniku 29,8%, poziom uprzemysłowienia województwa w 1962 roku był jednak bardzo bliski poziomowi uprzemysłowienia tych ziem z lat 1925—1939. Przy wysokim tempie wzrostu socjalistycznego przemysłu można liczyć, iż mniej więcej do 1965/66 roku województwo osiągnie w pełni najwyższy poziom uprzemysłowienia z okresu kapitalistycznego rozwoju.

Proces uprzemysłowienia ziem województwa przebiegał najbardziej intensywnie, w okresie kapitalistycznego rozwoju, w latach 1882—1907. Ten okres zadecydował na dłuższy czas o poziomie uprzemysłowienia tego obszaru. Równocześnie jednak tempo industrializacji w decydującym okresie było znacznie wolniejsze od pozostałych obszarów b. Rzeszy Niemieckiej i to przesądziło ostatecznie o roli i znaczeniu przemysłu oraz o odstawaniu poziomu uprzemysłowienia obszaru województwa od pozostałych części Niemiec. Relatywnie niski poziom uprzemysłowienia całej wschodniej części b. Rzeszy Niemieckiej jest rzeczą tak bezsporną [26], że wykazywanie tego na obszarze województwa stanowiłoby wyważanie przysłowiowych otwartych drzwi. Warto jeszcze tylko zauważyć, iż w relatywnie słabo uprzemysłowionej wschodniej części b. Rzeszy Niemieckiej obszar województwa należał do regionów najsłabiej uprzemysłowionych. Stąd też ekonomiczna efektywność była niewysoka i znaczenie przemysłu województwa zielonogórskiego dla gospodarki państwa niemieckiego było bardzo ograniczone.

Poza innymi czynnikami, szczególnie trudne warunki socjalistycznej industrializacji województwa określały zniszczenia wojenne. Z fragmentarycznych danych dla województwa ustalono, że np. w słabo uprzemysłowionym powiecie głogowskim zupełnie zniszczonych zostało 12 zakładów (z tego 7 cegielń, 1 wytwórnia dachówek, 1 tartak, 1 suszarnia lnu i konopi, 1 krochmalnia i 1 mleczarnia) [27]. Na terenach wiejskich powiatu Żagań było 12 zakładów zupełnie zniszczonych i 20 nadających

[26] Wystarczy powołać się na dwa opracowania niemieckie, tj. W. Volza *Die Ostdeutsche Wirtschaft*, op. cit., oraz B. Gleitze *Ostdeutsche Wirtschaft*, op. cit.

[27] Na podstawie zachowanych oryginalnych dokumentów inwentaryzacji przemysłu z 1946 roku.

się do odbudowy i uruchomienia. Jeszcze w 1958 roku naliczono tylko w powiatach Lubsko, Gubin, Żagań, Szprotawa i Nowa Sól 74 większe zakłady przemysłowe zupełnie zniszczone, lub nadające się w części do wykorzystania i odbudowy [28].

Najmniej ucierpiał przemysł w powiecie Nowa Sól i w Zielonej Górze, najbardziej natomiast w powiatach Żagań, Żary, Szprotawa i Gubin. Zniszczenie przemysłu województwa zielonogórskiego ocenia się globalnie na 80,0% [29]. Na uwagę zasługuje przy tym fakt, że szczególnie mocno ucierpiały zakłady duże i średniej wielkości. I tak np. kopalnia węgla brunatnego w Cybince, produkująca w 1937/38 roku do 220 000 ton węgla uległa zniszczeniu w 90,0%, a zakłady produkcji celulozy i papieru w Kostrzynie, Koziczynie, Żaganiu, Rosiejewie, Prochowcu i Osinkach oraz zakłady przemysłu elektrotechnicznego w Sulęcinie, Ośnie, Gorzowie i Zielonej Górze zniszczone zostały zupełnie. Podobny los spotkał część zakładów przemysłu włókienniczego w Żarach, Żaganiu i Krzystkowicach [30]. Tak duże zakłady, jak Zaodrzańskie Zakłady Budowy Konstrukcji Stalowych w Zielonej Górze miały zniszczone budynki w 15,0%, a urządzenia w 78,0%. Natomiast w Fabryce Maszyn Włókienniczych w Zielonej Górze zniszczono w 23,0% budynki i w 85,0% urządzenia, a w Warsztatach Mechanicznych i Odlewni Żeliwa w Gorzowie budynki w 40,0% i urządzenia oraz maszyny w 78,0%.

Na Ziemi Lubuskiej [31], objętej w większości granicami województwa zielonogórskiego, na ogólną liczbę 191 przejętych tartaków było nie zniszczonych 16 zakładów (9,0%), częściowo zniszczonych 120 (63,0%) i zupełnie zniszczonych 55 (28,0%). Z istniejących przed wojną łącznie 282 tartaków przejęto: 29 nie zniszczonych, 147 częściowo zniszczonych i 28 całkowicie zniszczonych. Po 78 zakładach nie pozostało śladu.

Poważne straty poniósł przemysł energetyczny. Elektrownie wodne w Bledzewie i Raduszcu zniszczone zostały w 20,0 i 30,0%, a większa z elektrowni wodnych w Dychowie uległa rozmontowaniu. Również poważne straty poniosły pozostałe elektrownie wodne na rzece Bóbr oraz elektrownia cieplna w Gorzowie Wlkp. Rozdzielnie i podstacje transformatorowe ucierpiały w 50,0%, a linie przesyłowe były niezdatne do użytku w 60,0%. Lista strat jest bardzo obszerna. Dla wyrobienia sobie jednak bardziej syntetycznego poglądu na rozmiar zniszczeń przemysłu niezbędną rzeczą jest podanie strat wojennych w miastach i na wsi. Zniszczenia wojenne na wsi wynosiły 30,0% majątku. Na obszarze całych

[28] Obliczono w czasie badań na terenie województwa.

[29] Por. *Odbudowa Ziem Odzyskanych (1945—1955)*, Poznań 1957, s. 131—198.

mocno ucierpiały zakłady duże i średniej wielkości. I tak np. kopalnia

[30] Tamże oraz por. *Ziemia Lubuska*, op. cit., s. 436—455.

[31] Por. *Ziemia Lubuska*, op. cit., s. 436—455.

Ziem Zachodnich zastano tylko 4,0% przedwojennego pogłowia trzody chlewnej, 8,0% bydła rogatego i 10,0% koni.

Zaledwie 20,0% zdolności produkcyjnej przemysłu stanowiło nad wyraz skromną pozycję wyjściową nowego okresu ekonomicznego rozwoju województwa w organizmie budującego nowy ustrój społeczno-gospodarczy państwa polskiego.

Rozwój przemysłowy województwa wymagał w pierwszym okresie uruchomienia ocalałej zdolności produkcyjnej, a następnie poprzez inwestycje stopniowe przywracanie zdolności produkcyjnej zakładom przemysłowym, które zachowały znaczną część substancji produkcyjnej. Proces ten z uwagi chociażby tylko na potrzeby finansowe i trudną sytuację gospodarczą całego kraju, niedostatki w dziedzinie kwalifikowanej siły roboczej i braki surowcowe, wymagał odpowiedniego czasu. Równocześnie postęp techniczny, zmienione warunki gospodarcze kraju i świata, potrzeby wewnętrzne kraju, wymagały kształtowania odpowiedniej struktury produkcyjnej odbudowywanego przemysłu, technicznego unowocześnienia produkcji. Spełnienie tych potrzeb mogło być możliwe przy prowadzeniu wraz z odbudową modernizacji przemysłu względnie budowie nowych zupełnie zakładów przemysłowych. Odbudowa przemysłu województwa nie mogła sprowadzać się zatem do wiernego odtworzenia stanu z lat 1939—1944. Wykorzystanie ocalałego z pożogi wojennej przemysłowego majątku produkcyjnego stanowić mogło tylko materialny element budowy właściwie nowego przemysłu, dostosowanego do zmienionych warunków społeczno-gospodarczych.

W rozwoju przemysłu województwa — w polskiej rzeczywistości — wyróżniają się wyraźnie dwa okresy. Pierwszy z nich trwał od 1950 do 1957 roku, znów drugi okres — to lata następne.

W początkowym okresie nastąpiło właściwie zagospodarowanie w pełni ocalałej mocy produkcyjnej i odbudowa zdolności produkcyjnej, nie wymagającej większych nakładów inwestycyjnych. Był to okres stosunkowo wolniejszego wzrostu przemysłu województwa. Do 1957 roku, w stosunku do roku 1950 zatrudnienie w przemyśle i rzemiośle wzrosło o 26,7%. Wliczając do przemysłu budownictwo, wzrost zatrudnienia wyniósł w tym okresie 26,4 %[32]. Udział województwa w nakładach inwestycyjnych kraju pozostał na niezmienionym poziomie i wynosił 1,7% [33]. Inwestycje w przemyśle sięgały w tym czasie 44,1% ogółu nakładów inwestycyjnych województwa. Poziom uprzemysłowienia województwa w 1950 roku liczony odsetkiem zatrudnionych w przemyśle i rzemiośle do ogółu zawodowo czynnych — 18,0% — równał się śred-

[32] Por. Spis powszechny z 1950 r. oraz „Rocznik Gospodarczo-Statystyczny Województwa Zielonogórskiego" 1950, s. 82.

[33] Por. „Rocznik Statystyczny" 1959, s. 70.

niemu poziomowi Polski, który określał wskaźnik 17,7%. Na pierwszy okres rozwoju przemysłu w województwie zielonogórskim przypada zasadniczy proces integracji tego przemysłu z przemysłem całego kraju.

Po 1957 roku nastaje okres przyśpieszenia rozwoju przemysłowego województwa. W 1960 roku zatrudnienie w przemyśle [34] wzrosło w stosunku do 1955 roku o 28,7%, przewyższając średni krajowy wskaźnik, wynoszący tylko 11,5%. W tym samym czasie produkcja globalna przemysłu wzrosła o 212,8%, przy średniej krajowej 159,6%. Wzrost produkcji przemysłu województwa należał do najwyższych w kraju i przewyższał średni krajowy wskaźnik wzrostu produkcji o 25,6%. Udział zatrudnienia i wartości produkcji przemysłu województwa zielonogórskiego w zatrudnieniu i produkcji przemysłu Polski wzrósł z 2,3 i 1,8% w 1950 roku do 2,5% w 1960 roku. Poziom ten utrzymał się dalej do 1962 roku. Po 1956 roku nastąpił dość gwałtowny wzrost nakładów inwestycyjnych w gospodarce województwa. Z ogółu nakładów inwestycyjnych już w 1958 roku przeznaczono na przemysł 48,6% czyli o 4,5% więcej niż w roku 1957. W 1962 roku nakłady inwestycyjne w województwie wynosiły 2063 mln zł. Stanowiło to niecałe 2% krajowych nakładów inwestycyjnych. W liczbach absolutnych nakłady inwestycyjne w 1962 roku były blisko 5 razy większe, a ich udział w inwestycjach krajowych o prawie 0,3% wyższy niż w 1950 roku.

Rozwój przemysłu po 1957 roku opierał się w wysokim stopniu o inwestycje. Odbudowano cały szereg starych zakładów przemysłowych, rozbudowano i zrekonstruowano część zakładów funkcjonujących i zbudowano równocześnie kilka nowych obiektów przemysłowych, jak fabrykę celulozy w Kostrzyniu, zakłady włókien sztucznych w Gorzowie Wlkp., zakłady mniejsze w takich miasteczkach i osiedlach, jak Gubin, Jasień, Żagań, Sulechów, Sulęcin, Iława Żagańska Żuków czy Leszno Górne.

Nakłady inwestycyjne w samym przemyśle uspołecznionym wzrosły z 408 mln zł w roku 1957 do 632 mln zł w roku 1960. Wzrost inwestycji przemysłowych w ciągu 3 lat o 54,9% oznacza, iż w tym czasie średni roczny przyrost nakładów inwestycyjnych w przemyśle uspołecznionym wynosił nieco więcej niż 18%. Był to wzrost inwestycji przemysłowych znacznie wyższy niż średnio w kraju. W tym czasie inwestycje w przemyśle uspołecznionym Polski wzrosły tylko o niecałe 35%, co dawało średni roczny przyrost nakładów mniej niż 12%. Inwestycje przemysłu uspołecznionego województwa osiągnęły w 1960 roku 2,1% całości inwestycji przemysłu uspołecznionego Polski [35].

Fakty wskazują, iż polityka industrializacji zmierza konsekwentnie do stworzenia w województwie zielonogórskim przemysłu odpowiadają-

[34] Nie wliczając do przemysłu budownictwa i rzemiosła.
[35] Por. *Statystyka Przemysłu 1960*, GUS, Warszawa 1962, s. 176—177.

cego żywotnym potrzebom całej gospodarki. Województwo to, jakkolwiek nie należy do najbardziej uprzemysłowionych regionów kraju, to jednak nie odbiega ono od poziomu średniej krajowej. W przeciwieństwie do okresu kapitalistycznego przemysł województwa tworzy bardziej zharmonizowaną część gospodarki Polski.

5. Struktura przemysłu

Rozwój przemysłu znajduje zwykle wyraźne odbicie w jego strukturze gałęziowej i wielkości zakładów. Odmienność ustrojowa z natury rzeczy uwidacznia się znów szczególnie w zmianach struktury własnościowej.

Struktura gałęziowa. Do 1882 roku w przemyśle województwa dominowały wyraźnie trzy gałęzie (por. aneks 6 i 7). Należały do nich: przemysł odzieżowy, przemysł tekstylny i przemysł spożywczy. Łącznie obejmowały one 70,5% wszystkich zakładów przemysłowych i 62,0% zatrudnionych w przemyśle i rzemiośle.

Tabela 2

KOLEJNOŚĆ GŁÓWNYCH GAŁĘZI PRZEMYSŁU I RZEMIOSŁA WOJEWÓDZTWA ZIELONOGÓRSKIEGO W 1882 R. WG WIELKOŚCI

Pod względem liczby zakładów			Pod względem zatrudnienia		
Lp.	Nazwa gałęzi	%	Lp.	Nazwa gałęzi	%
1	Przemysł odzieżowy	39,7	1	Przemysł tekstylny	27,0
2	„ tekstylny	16,3	2	„ odzieżowy	20,7
3	„ spożywczy	14,5	3	„ spożywczy	14,3
4	„ drzewny	9,2	4	Hutnictwo żelaza i metali nieżelaznych	7,6
5	Hutnictwo żelaza i metali nieżelaznych	6,6	5	Przemysł budowlany	7,4
6	Przemysł maszynowy i środków transportu	3,5	6	„ drzewny	6,8
7	Przemysł budowlany	4,2	7	„ maszynowy i środków transportu	4,6

W przemyśle województwa dominującą rolę do 1882 roku odgrywał przemysł grupy B. Nie występowały w ogóle takie gałęzie jak przemysł wyrobów żelaza i stali, przemysł elektrotechniczny, precyzyjny i optyczny oraz przemysł zabawkarski i instrumentów muzycznych. W górnictwie istniało już wtedy kopalnictwo węgla brunatnego i torfu. Powstawały zaczątki przemysłu mineralnego i chemicznego.

Do 1925 roku, czyli w okresie najbardziej intensywnego rozwoju kapitalistycznego przemysłu ziem województwa, struktura gałęziowa uległa widocznym przemianom. Przede wszystkim powstały nowe gałęzie, jak

przemysł wyrobów żelaza i stali, przemysł elektrotechniczny, przemysł energetyczny i gazownictwo oraz przemysł instrumentów muzycznych i zabawkarski. Silnie rozwinął się przemysł mineralny i górnictwo węgla brunatnego (por. aneks 16).

W stosunku do 1907 roku wyraźnie zmalała rola przemysłu budowlanego i budowlano-montażowego. W 1907 roku powyższa gałąź przemysłu obejmowała aż 19,3%, znów w 1925 roku tylko 15,1% ogółu zatrudnionych w przemyśle i rzemiośle województwa.

W porównaniu z rokiem 1882 struktura gałęziowa przemysłu województwa uległa istotnym przeobrażeniom. Powstały nowe gałęzie przemysłu na skutek postępu nauki i techniki. Silnie rozwinął się przemysł budowlany i budowlano-montażowy, przemysł drzewny oraz przemysł mineralny. W sposób zasadniczy spadło znaczenie przemysłu odzieżowego. Poważnie zmniejszyła się rola przemysłu spożywczego. Dominował

Tabela 3

KOLEJNOŚĆ GŁÓWNYCH GAŁĘZI PRZEMYSŁU I RZEMIOSŁA WOJEWÓDZTWA ZIELONOGÓRSKIEGO W 1925 R. WG WIELKOŚCI

Pod względem liczby zakładów			Pod względem zatrudnienia		
Lp.	Nazwa gałęzi	%	Lp.	Nazwa gałęzi	%
1	Przemysł odzieżowy	27,9	1	Przemysł włókienniczy	20,1
2	„ spożywczy	20,9	2	„ budowlany i budowlano-montażowy	15,1
3	„ drzewny	13,9	3	Przemysł drzewny	12,2
4	„ budowlany	12,3	4	„ spożywczy	10,9
5	„ wyrobów żelaza i stali	7,9	5	„ mineralny	10,2
6	Przemysł włókienniczy	3,9	6	„ odzieżowy	8,5
7	„ maszynowy, budowy aparatów i środków transportu	3,2	7	„ maszynowy, budowy aparatów i środków transportu	6,6
			8	Przemysł wyrobów żelaza i stali	4,9

jednak nadal przemysł tekstylny. Jego wodząca rola utrzymywała się, przy czym nastąpił wzrost wielkości zakładów, na co wskazuje większy spadek odsetka zakładów niż liczby zatrudnionych. Wodzące w 1882 roku trzy gałęzie przemysłu obejmowały w 1925 roku tylko 39,5% ogółu zatrudnionych w przemyśle i rzemiośle. Wzrosło znaczenie gałęzi przemysłu bazujących na surowcu żelaza, stali i metali kolorowych. O ile w 1882 roku gałęzie te zatrudniały łącznie 12,2% ogółu pracujących w przemyśle, to w 1925 roku przy ogólnym wzroście liczby pracujących zatrudniały one już (nie wliczając przemysłu elektrotechnicznego) 14,3%. Zmiany struktury gałęziowej na przestrzeni lat 1882—1925 wskazują na wzrastającą rolę gałęzi produkujących środki produkcji oraz na

pewien wzrost koncentracji zakładów przemysłowych w przemyśle górniczym, mineralnym i tekstylnym.

Na przestrzeni ostatnich 14 lat kapitalistycznego rozwoju w strukturze gałęziowej przemysłu województwa pod względem zakładów nie zaszły bardziej istotne zmiany w kolejności gałęzi. Wzrósł tylko odsetek zakładów przemysłu włókienniczego, drzewnego i spożywczego. Zmalał odsetek zakładów przemysłu odzieżowego. Poza tym powstała nowa gałąź — przemysł metalowy.

Pod względem zatrudnienia natomiast kolejność wielkości gałęzi uległa wyraźnej zmianie. Na czoło wysunął się przemysł budowlany. Wzrosła pozycja przemysłu spożywczego. Zmniejszyła się relatywna wielkość przemysłu drzewnego i mineralnego. Pewnemu niewielkiemu zmniejszeniu uległa także wielkość gałęzi przemysłu bazujących na surowcach żelaza, stali i metali kolorowych.

Tabela 4

KOLEJNOŚĆ GŁÓWNYCH GAŁĘZI PRZEMYSŁU I RZEMIOSŁA WOJEWÓDZTWA ZIELONOGÓRSKIEGO W 1939 R. WG WIELKOŚCI

Pod względem liczby zakładów			Pod względem zatrudnienia		
Lp.	Nazwa gałęzi	%	Lp.	Nazwa gałęzi	%
1	Przemysł odzieżowy	25,2	1	Przemysł budowlany	20,5
2	„ spożywczy	21,7	2	„ włókienniczy	16,1
3	„ drzewny	14,5	3	„ spożywczy	13,2
4	„ budowlany	12,7	4	„ drzewny	10,2
5	„ metalowy	7,4	5	„ mineralny	9,5
6	„ włókienniczy	5,2	6	„ odzieżowy	7,1
7	„ maszynowy, aparaturowy i budowy środków transportu	3,7	7	„ maszynowy	6,3
8	Przemysł mineralny	2,2	8	„ metalowy	4,3

Zmiany strukturalne w okresie stagnacji kapitalistycznego rozwoju nie były tak duże. Regres w rozwoju przemysłowym uzupełniano wzrostem przemysłu budowlanego, co związane było z polityką gospodarczą III Rzeszy aktywizującą roboty publiczne celem likwidacji bezrobocia i przygotowania kraju do agresywnej wojny [36]. Wzrost odsetka zakładów przemysłu włókienniczego, spożywczego i drzewnego świadczyłby o akty-

[36] Silny wzrost przemysłu budowlanego był spowodowany polityką państwa niemieckiego, zmierzającego do wyjścia z kryzysu gospodarczego 1930 roku. Po wielu próbach rządu Schleichera, które nie dały spodziewanych rezultatów, państwo hitlerowskie (rząd narodowo-socjalistyczny) przejęło na siebie ciężar stwarzania koniunktury. Możliwości zwiększenia zapotrzebowania na dobra i ożywienia całej gospodarki widziano w zastosowaniu specjalnych środków dla zatrudnienia bezrobotnych przy robotach publicznych (por. W. Bagiński *Kształtowanie rynku pracy w Niemczech*, Warszawa 1936).

wizacji rzemiosła i drobnej wytwórczości w ramach ogólnej polityki gospodarczej b. Rzeszy Niemieckiej.

W okresie socjalistycznego rozwoju w przemyśle województwa na czoło wysunęły się (nie wliczając przemysłu budowlanego) takie gałęzie, jak przemysł: włókienniczy, budowy maszyn, spożywczy, drzewny, odzie-

Tabela 5

KOLEJNOŚĆ GŁÓWNYCH GAŁĘZI PRZEMYSŁU I RZEMIOSŁA WOJEWÓDZTWA ZIELONOGÓRSKIEGO WG LICZEBNOŚCI ZAKŁADÓW
(w latach 1939—1956)

1939			1956		
Lp.	Gałęzie przemysłu	Zakłady w odsetkach	Lp.	Gałęzie przemysłu	Zakłady w odsetkach
1	Przemysł spożywczy	24,4	1	Przemysł spożywczy	25,0
2	„ odzieżowy	19,8	2	„ budowy maszyn i metalowy	18,7
3	„ budowy maszyn i metalowy	15,5	3	Przemysł włókienniczy	16,5
4	Przemysł drzewny	13,7	4	„ skórzany	14,1
5	„ skórzany	11,5	5	„ materiałów budowlanych	8,6
	Razem:	84,9		Razem:	82,9

Tabela 6

KOLEJNOŚĆ GŁÓWNYCH GAŁĘZI PRZEMYSŁU I RZEMIOSŁA WOJEWÓDZTWA ZIELONOGÓRSKIEGO WG LICZBY ZATRUDNIONYCH
(w latach 1939—1956)

1939			1956		
Lp.	Gałęzie przemysłu	Zatrudnienie w odsetkach	Lp.	Gałęzie przemysłu	Zatrudnienie w odsetkach
1	Przemysł włókienniczy	21,9	1	Przemysł budowy maszyn i metalowy	22,9
2	„ budowy maszyn i metalowy	18,9	2	„ włókienniczy	20,4
3	„ spożywczy	16,1	3	„ spożywczy	13,9
4	„ drzewny	10,7	4	„ drzewny	12,0
5	„ odzieżowy	6,4	5	„ materiałów budowlanych	9,5
6	„ materiałów budowlanych	6,1	6	„ chemiczny	4,7
7	Przemysł szklarski i porcelanowo-fajansowy	5,4	7	„ odzieżowy	3,5
8	„ skórzany	4,6	8	„ paliw	3,1

żowy i materiałów budowlanych. Powstał dość silny przemysł chemiczny i celulozowo-papierniczy. Dla określenia różnic w strukturze gałęziowej przemysłu socjalistycznego w stosunku do okresu kapitalistycznego, dokonano przeliczeń porównawczych dla lat 1939 i 1956 (por. aneks 18). Z wyliczeń wynikają poważniejsze odchylenia już na początku drugiego, szybszego okresu rozwoju przemysłu województwa. Przedstawiają je tabele 5 i 6.

Z zestawienia wynika, że w 1956 roku w pięciu najliczniejszych gałęziach w porównaniu z rokiem 1939 nie był reprezentowany przemysł odzieżowy i drzewny. Miejsce ich zajął przemysł włókienniczy i materiałów budowlanych. Przesunięcia te dadzą się wytłumaczyć w dużej mierze z jednej strony zniszczeniami wojennymi, z drugiej strony zmianami w stopniu koncentracji produkcji socjalistycznego przemysłu oraz zmianą w zakresie zadań tego przemysłu w polskim organizmie gospodarczym. Mimo tych zmian przemysł spożywczy pozostał nadal największą gałęzią przemysłu województwa pod względem ilości zakładów.

Pod względem zatrudnienia w przemyśle socjalistycznym zasadniczą rolę odgrywa przemysł budowy maszyn i metalowy. Zwiększyła się rola przemysłu materiałów budowlanych, przemysłu paliw oraz, co niezwykle istotne, przemysłu chemicznego. Przemysł szklarski i porcelanowo-fajansowy nie osiągnął takiego miejsca jak w strukturze gałęziowej okresu kapitalistycznego. Wykazane przeobrażenia tej struktury wskazują na wyraźny związek z procesem odbudowy i industrializacji Polski. W strukturze socjalistycznego przemysłu województwa już w 1956 roku rola gałęzi wytwarzających środki produkcji zwiększyła się bardziej niż to miało miejsce w okresie kapitalistycznego rozwoju gospodarczego.

Do 1960 roku nastąpił silniejszy rozwój przemysłu chemicznego i odzieżowego, jak również przemysłu szklarskiego, elektrotechnicznego i środków transportu. Kolejność poszczególnych gałęzi wg wielkości zatrudnienia ukształtowała się następująco [37]: 1. przemysł włókienniczy — 22,1%; 2. przemysły: maszynowy, środków transportu i metalowy (łącznie) — 19,1%; 3. przemysł spożywczy — 12,0%; 4. przemysł drzewny — 11,0%; 5. przemysł materiałów budowlanych — 7,2%; 6. przemysł chemiczny — 6,6%; 7. przemysł odzieżowy — 4,7%; 8. przemysł elektrotechniczny — 3,8%. Kolejność ta w stosunku do 1956 roku uległa zmianie. Na czoło wysunął się przemysł włókienniczy. Wzrósł przemysł wytwarzający dobra konsumpcyjne, ale wzrósł także przemysł wytwarzający i dobra produkcyjne, jak przemysł elektrotechniczny i chemiczny. Kolejność w pierwszych trzech wodzących gałęziach przemysłu ukształtowała się w 1960 roku analogicznie do roku 1939. Różnice zachowały się

[37] Por. *Statystyka Przemysłu 1960*, op. cit., s. 167.

w pozostałych ważniejszych gałęziach przemysłu województwa. Do 1962 roku struktura ta nie uległa zmianom [38]. Utrzymały się tendencje szybkiego rozwoju przemysłu chemicznego. Szybciej wzrosło również zatrudnienie w przemysłach: budowy maszyn, metalowym i środków transportu.

Przemysł województwa na skutek skromnej bazy surowców mineralnych nie posiadał i nie posiada takich grup i rodzajów przemysłu, jak górnictwo węgla kamiennego, rud żelaza i metali kolorowych, hutnictwo żelaza i metali kolorowych. W latach 1955—1960 wśród ważniejszych wyrobów wytwarzanych przez przemysł województwa najbardziej wzrosła produkcja obuwia (ok. 15 razy), mebli (ponad 2,5 raza), przerób tkanin na konfekcję (blisko 4 razy), papy (ponad 2 razy), mydła do prania (ok. 5 razy), obrabiarek do metali (ponad 11 razy). Inne ważniejsze wyroby nie osiągnęły tak wielkiego wzrostu produkcji. W tym okresie pojawiły się nowe, dotychczas nie wytwarzane wyroby, jak pralki domowe oraz maszyny i urządzenia dla przemysłu rolnego i spożywczego, co świadczy pozytywnie o postępach w produkcji [39].

Struktura gałęziowa przemysłu i rzemiosła województwa na przestrzeni ostatnich 100 lat uległa znacznej ewolucji, odzwierciedlając procesy rozwojowe przemysłu w różnych warunkach społeczno-gospodarczych.

S t r u k t u r a s p o ł e c z n o - g o s p o d a r c z a. Rozwój przemysłu określonego regionu w dwu odmiennych ustrojach społecznych pociąga za sobą w pierwszym rzędzie zróżnicowanie co do form własności, a dalej organizacji przemysłu i wielkości przedsiębiorstw przemysłowych. Uspołecznienie zakładów w warunkach socjalizmu wymaga pewnego czasu i przebiega w pewnym porządku. W pierwszym okresie uspołecznieniu podlegają wielkie i duże przedsiębiorstwa, a następnie proces ten, w zależności od warunków, pogłębia się, rozciągając się na coraz mniejsze zakłady przemysłowe. Tak przebiegał również, ogólnie rzecz biorąc, proces uspołecznienia przemysłu w województwie zielonogórskim.

Uspołecznienie wielkich i dużych, a również i większości średnich zakładów przemysłowych przeprowadzone zostało już właściwie przed utworzeniem województwa zielonogórskiego jako odrębnej jednostki administracyjnej. Odbywało się ono w odmiennych warunkach niż na pozostałych ziemiach Polski, wchodzących w skład państwa polskiego przed 1939 rokiem. Odmienność warunków polegała na tym, iż było to głównie opuszczone mienie poniemieckie, należące z reguły do b. kapitału niemieckiego. Większość właścicieli dużych zakładów zaliczała się do b. aktywnych działaczy nazistowskich i przestępców wojennych. Rów-

[38] Por. „Rocznik Statystyczny" 1964, s. 142—143.
[39] Por. *Statystyka Przemysłu 1960*, op. cit., s. 146—147.

nież i pozostałe, mniejsze a nawet rzemieślnicze zakłady stały się właściwie mieniem opuszczonym po przeprowadzeniu akcji przesiedleńczej ludności niemieckiej. Uspołecznienie przemysłu w województwie, podobnie jak na obszarze całych Ziem Zachodnich nie wiązało się praktycznie z poważniejszymi wewnętrznymi konfliktami natury społeczno-politycznej.

W 1955 roku przemysł uspołeczniony obejmował 99,9% ogółu zatrudnionych w przemyśle. W 1956 roku obejmował 97,2% zakładów i 99,87% zatrudnionych [40]. W analogicznym ujęciu statystycznym w 1960 roku [41] przemysł uspołeczniony obejmował 95,6% zakładów przemysłowych i 99,8% zatrudnionych w przemyśle. Podobnie kształtowały się powyższe relacje i w 1962 roku. Przemysł prywatny liczył w 1960 roku tylko 82 zakłady, tj. 6,4% i 204 zatrudnionych czyli 0,2% całego przemysłu. Przemysł prywatny stanowi zatem praktycznie niewiele znaczącą cząstkę przemysłu województwa.

W przemyśle uspołecznionym w 1960 roku większość, bo 52,6% zakładów obejmował przemysł spółdzielczy. Przemysł państwowy z liczbą 526 zakładów stanowił 41,0% wszystkich zakładów przemysłowych. Pod względem zatrudnienia sytuacja jest natomiast odwrotna. Przemysł państwowy zatrudniał 88,9%, a przemysł spółdzielczy tylko 10,9% wszystkich zawodowo czynnych. W przemyśle województwa zatem dominującą rolę odgrywa przemysł uspołeczniony, a w nim przemysł państwowy.

Jeśli włączymy do przemysłu także rzemiosło prywatne proporcje ulegają zmianie zasadniczej w zakresie zakładów. W takim ujęciu w 1960 roku liczba zakładów przemysłu i rzemiosła wynosiła 3977, z czego na rzemiosło przypadało 2691, a na sam przemysł (wraz z przemysłem prywatnym) 1286. Przemysł uspołeczniony liczył łącznie 1119 zakładów, co stanowiło 30,1% wszystkich zakładów przemysłu i rzemiosła. Na rzemiosło i przemysł prywatny przypadało więc 69,1% zakładów, z czego na samo rzemiosło prywatne 68,9%. Pod względem zatrudnienia dominująca rola przemysłu uspołecznionego nie ulega żadnym istotniejszym zmianom. Przemysł uspołeczniony z liczbą 79 281 pracowników obejmował 94,6% wszystkich zatrudnionych w przemyśle i rzemiośle.

Rzemiosło i struktura wielkości zakładów. Przemysł socjalistyczny, szeroko pojęty, różni się w sposób istotny od przemysłu okresu kapitalistycznego znacznie mniejszym udziałem rzemiosła. Jest rzeczą zrozumiałą, że przemysł kapitalistyczny wyrósł z rzemiosła i w obszarach słabiej uprzemysłowionych rola rzemiosła pozostała nadal

[40] Według danych GUS. Do przemysłu nie wliczono rzemiosła prywatnego i usług, które zorganizowane są w Zrzeszeniu Prywatnego Handlu i Usług. Por. *Statystyka Przemysłu 1960*, op. cit., s. 184—185.

[41] Por. „Rocznik Statystyczny" 1964, op. cit., s. 136 i 155, oraz *Statystyka Przemysłu 1960*, op. cit., s. 184—185.

duża. W takich warunkach spełniało ono w wysokim stopniu funkcję produkcyjną. W początkach rozwoju uprzemysłowienia kapitalistycznego na ziemiach województwa zielonogórskiego rzemiosło stanowiło dominującą formę produkcji przemysłowej. Pozycja ta musiała być na ogół wysoka, skoro na koniec kapitalistycznego rozwoju (1939 r.) rzemiosło obejmowało (bez chałupnictwa) około 70,0% zakładów i około 35,0% zatrudnionych w przemyśle [42]. Oznacza to, iż w 1939 roku z 22 639 zakładów 16 979 było zakładami rzemieślniczymi, znów ze 137 337 zatrudnionych na rzemiosło przypadało około 48 068 pracujących całego przemysłu ziem województwa.

W przemyśle socjalistycznym rzemiosło prywatne i uspółdzielczone liczyło [43]:

w 1956 roku —	2336	zakładów	i	4866	zatrudnionych
w 1958 roku —	3472	„	i	6926	„
w 1962 roku — ok.	3200	„	i ok.	5044	„

Ożywienie w rozwoju rzemiosła nastąpiło po zmianach polityki gospodarczej w 1956 roku. Obecnie rzemiosło nie wykazuje większych tendencji wzrostu. Liczba zakładów i zatrudnionych na razie maleje. Wliczając do rzemiosła spółdzielnie rzemieślnicze porównanie wielkości z 1958 roku ze stanem z 1939 roku ukazuje rozmiar odmienności strukturalnej przemysłu socjalistycznego i kapitalistycznego (tabela 7).

Tabela 7

RZEMIOSŁO WOJEWÓDZTWA ZIELONOGÓRSKIEGO
(w latach 1939–1958)

W okresie kapitalizmu (1939)		W okresie socjalizmu (1958)
Liczba zakładów	16 979	3472
Liczba zatrudnienia	48 068	6926
Odsetek zakładów	70,0%	
Odsetek zatrudnienia całego przemysłu	35,0%	7,9%

Wielkości powyższe nie są w pełni porównywalne, albowiem w przemyśle socjalistycznym nie wliczono budownictwa, a oprócz tego część b. zakładów rzemieślniczych wchłonął państwowy przemysł terenowy i przemysł spółdzielczy, lecz dają one pewien pogląd na zróżnicowanie. Wliczenie budownictwa pogorszyłoby jeszcze wskaźniki w przemyśle

[42] Wskaźniki obliczono jako średnie ze wskaźników prowincji śląskiej i brandenburskiej. W prowincji śląskiej rzemiosło obejmowało 73,0% zakładów i 37,3% zatrudnienia przemysłowego. W prowincji brandenburskiej odpowiednie wskaźniki wynosiły 76,1% i 32,4% (Por. *Statistik d. Deutschen Reichs*, Band 568, Heft 3—4).

[43] Por. „Rocznik Statystyczny" 1964, op. cit.

socjalistycznym. Zestawienie wykazuje, iż w porównaniu z okresem kapitalistycznym, socjalistyczny przemysł województwa zakreślił rzemiosłu bardzo ograniczoną sferę działalności. Rzemiosło w przemyśle socjalistycznym spełnia w znacznie mniejszym stopniu funkcje czysto produkcyjne niż w okresie kapitalizmu. Jego działalność w dużej mierze sprowadza się do funkcji usługowej i usługowo-produkcyjnej, a przez to i jego znaczenie gospodarcze jest nieporównywalnie mniejsze niż w okresie kapitalizmu.

Rzemiosło województwa zielonogórskiego w powyższym wyliczeniu stanowiło w 1958 roku zaledwie 20,4% liczby zakładów i 14,4% zatrudnienia rzemiosła okresu kapitalistycznego rozwoju z 1939 roku. Gdyby udało się doliczyć większość zakładów przemysłu spółdzielczego, które do 1939 roku eksploatowane były przez rzemiosło oraz inne usługi pozostające w pionie Ministerstwa Handlu Wewnętrznego i innych resortów, dysproporcja uległaby z pewnością złagodzeniu. Nie podważyłoby to jednak twierdzenia, iż rzemiosło w przemyśle socjalistycznym jest znacznie mniejsze niż w okresie kapitalizmu i mniejsza też jest jego rola gospodarcza.

W życiu gospodarczym województwa odczuwa się wyraźnie niedostateczny rozwój rzemiosła, a szczególnie niedostatek usług typu rzemieślniczego. Wzrost rzemiosła jest nadal pilną potrzebą społeczno-gospodarczą, co nie oznacza, że pełne zaspokojenie potrzeb wymaga odbudowy rzemiosła do rozmiarów z okresu kapitalizmu niemieckiego.

Rzemiosło okresu kapitalistycznego różniło się od rzemiosła w warunkach socjalistycznych także i wielkością zakładów. W 1939 roku średnio na jeden zakład rzemieślniczy przypadało 2,8 pracujących, znów w 1958 roku (szczytowa wielkość zatrudnienia w rzemiośle) w rzemiośle prywatnym — 1,5 pracującego, a w rzemiośle uspołecznionym — 5,3. W rzemiośle uspołecznionym na wielkość średniego zatrudnienia wpływa w niemałym stopniu zbiurokratyzowana administracja. Ogólnie można przyjąć, że niska średnia wielkości zakładu prywatnego wynika z braku dostatecznego naboru uczniów rzemieślniczych. Sytuacja taka ogranicza możliwość perspektywicznego rozwoju rzemiosła oraz obniża jego siłę wytwórczą.

Problem rzemiosła w przemyśle socjalistycznym nie znalazł dotąd pomyślnego rozwiązania. Sytuacja obecna wynika poza innymi przyczynami także z dość powszechnego niedoceniania roli rzemiosła. Rozwiązanie problemu wymaga nie tylko zrewidowania niesłusznych poglądów, ale wymaga także poznania i określenia charakteru i rodzaju przeobrażeń rzemiosła socjalistycznego w porównaniu z rzemiosłem w warunkach kapitalizmu. Kierunki przeobrażeń ogólnie wyznacza jego bardziej dominu-

jący charakter usługowy a nie produkcyjny, społeczna forma produkcji oraz postęp techniczny w dziedzinie tzw. małej mechanizacji.

Zróżnicowanie w rzemiośle okresu kapitalistycznej i socjalistycznej industrializacji ziem województwa uwidacznia się w przemyśle budowlanym. W 1939 roku absolutną przewagę miały w tej dziedzinie zakłady rzemieślnicze. W 1958 roku natomiast w branży budowlanej i mineralnej rzemiosła pracowało 833 pracowników, zaś w uspołecznionym budownictwie aż 12 726 osób. W 1962 roku w tej samej branży rzemiosła województwa zielonogórskiego pracowało 990 osób w 551 zakładach. Przytaczane liczby wyrabiają przekonanie, iż w socjalizmie przemysł budowlany ma charakter o wiele bardziej przemysłowy niż w okresie kapitalizmu.

Dane statystyczne dla rejencji frankfurckiej i legnickiej wykazują, iż w 1939 roku najwięcej zakładów rzemieślniczych na tych terenach liczyły następujące gałęzie przemysłu [44]:

1. przemysł odzieżowy,
2. „ spożywczy,
3. „ budowlany,
4. „ drzewny,
5. „ wyrobów żelaznych i metalowych,
6. „ maszynowy i pojazdów mechanicznych,
7. „ skórzany.

Przyjąć można, iż taka kolejność miała miejsce i w strukturze gałęziowej rzemiosła w województwie zielonogórskim.

W polskich warunkach kolejność grup rzemiosła według liczby zakładów przedstawiała się w 1962 roku następująco:

1. grupa budowlana,
2. „ metalowa,
3. „ odzieżowa i włókiennicza,
4. „ skórzana,
5. „ drzewna,
6. „ spożywcza.

Z porównań wynika nie tylko znaczne zróżnicowanie struktury branżowej rzemiosła. Pozwala to również umocnić stwierdzenie, iż rzemiosło w okresie kapitalizmu spełniało rzeczywiście znaczną, o ile już nie wysoką rolę producenta dóbr konsumpcyjnych, a także w niemałym stopniu producenta środków produkcji. Potwierdza to także struktura branżowa rzemiosła według wielkości zatrudnienia. Ujęcie kolejności grup (branż) rzemiosła według zatrudnienia nie pokrywa się z kolejnością według za-

[44] Por. *Statistik des Deutschen Reichs*. 1939, Band 570.

kładów tak w warunkach polskich, jak i niemieckich. Przedstawiają się one następująco:

1939 rok	1958 rok
1. przemysł budowlany,	1. grupa budowlana
2. „ spożywczy,	2. „ metalowa,
3. „ odzieżowy,	3. „ odzieżowa i włókiennicza
4. „ wyrobów żelaznych i maszynowy razem	4. „ drzewna,
5. „ drzewny	5. „ spożywcza,
6. „ elektrotechniczny	6. „ skórzana.
7. „ włókienniczy	
8. „ skórzany.	

Zestawienie wskazuje na pewne podobieństwa strukturalne. Wyraźnie małą rolę odgrywa grupa spożywcza w rzemiośle województwa w stosunku do okresu kapitalistycznego. Jest to głównie rezultatem odmiennej organizacji przemysłu socjalistycznego, organizacji zaopatrzenia i obrotu towarowego oraz koncentracji produkcji w przemyśle spożywczym.

Samo wyodrębnienie rzemiosła, jakkolwiek orientuje, to jednak nie daje pełnego poglądu na strukturę wielkości zakładów przemysłowych. Z braku odpowiednich danych liczbowych dla ziem województwa z okresu kapitalizmu posłużymy się pomocniczymi przeliczeniami, które nie dadzą wprawdzie właściwego poglądu, lecz bliżej zorientują nas w kształtowaniu się tego zjawiska. Z wyliczeń wynika, że średnia wielkość zakładu przemysłowego (wliczając rzemiosło) wynosiła według wielkości zatrudnienia w poszczególnych okresach:

w 1882 roku — 2,6 pracownika
w 1925 roku — 6,5 „
w 1939 roku — 6,1 „

Odliczając rzemiosło (szacunkowo) w 1939 roku średnio zakład przemysłu kapitalistycznego zatrudniał 15,7 osób.

W przemyśle socjalistycznym w 1960 roku średnio na 1 zakład przemysłowy, wraz z rzemiosłem, przypadało 21 zatrudnionych. Bez rzemiosła średnio 1 zakład zatrudniał prawie 62 pracowników. W przemyśle uspołecznionym średnie zatrudnienie na 1 zakład wynosiło prawie 66 osób. W przemyśle państwowym liczba ta wynosiła niecałe 135, a w spółdzielczym około 12 osób. W 1963 roku średnie zatrudnienie na 1 zakład w przemyśle państwowym obniżyło się do 130 osób, w przemyśle spółdzielczym spadło poniżej 12 osób (dokładniej 11,7 osób).

Porównanie wyliczeń pozwala przyjąć, iż przemysł socjalistyczny jest przemysłem o wyższym stopniu koncentracji produkcji niż przemysł województwa w okresie kapitalizmu. Oznacza to również, że znaczna część małych i rzemieślniczych zakładów nie została uruchomiona bądź na skutek zniszczeń wojennych, bądź na skutek innego przeznaczenia, względnie stanowi jeszcze nadal składową pozostałej, a nie wykorzystanej substancji majątku produkcyjnego przemysłu i rzemiosła. Można również przyjąć, że wykorzystano w pierwszym rzędzie większe zakłady przemysłowe, wiele średnich rozbudowano i zwiększono ich moc produkcyjną.

Obliczenia dla okresu kapitalistycznego wskazują, że wzrost koncentracji produkcji, liczony wielkością zatrudnienia, dokonał się w latach 1882—1925. W tym czasie miał też miejsce najbardziej intensywny rozwój przemysłu kapitalistycznego. Okres stagnacji przemysłowej wyraził się spadkiem średniego zatrudnienia na 1 zakład w latach 1925—1939.

Pełniejszy pogląd na strukturę przemysłu województwa, pod względem wielkości zakładów, dają szczegółowe dane osiągnięte tylko dla roku 1956. W świetle tych danych przemysł województwa — bez rzemiosła prywatnego — nie posiadał w 1956 roku zakładów zatrudniających powyżej 5800 pracowników. Strukturę przemysłu pod względem wielkości zakładów w tym roku ilustruje tabela 8 [45].

Tabela 8

STRUKTURA PRZEMYSŁU WOJEWÓDZTWA ZIELONOGÓRSKIEGO W 1956 R.
(wg zatrudnienia)

Liczba pracowników[46]	Zakłady	
	w odsetkach	w liczbach bezwzględnych
4— 50	76,5	669
51— 100	9,6	84
101— 200	7,7	67
201— 500	4,0	35
501—1000	1,5	13
1001—2000	0,4	4
2001—5000	0,3	3

W przemyśle województwa bezwzględną większość stanowią zakłady o zatrudnieniu do 50 osób. Powyżej 500 osób było tylko 20 zakładów czyli 2,2%. Dominują zatem zakłady małe i średnie. Zakłady te (por. aneks 22) obejmowały 61,8%, podczas gdy większe, powyżej 500 osób —

[45] Por. *Statystyka Przemysłu — Statystyka Zakładów Przemysłowych i Rzemieślniczych 1956.* Warszawa lipiec 1958, GUS.

[46] Zestawiono na podstawie aneksu 21.

38,2% ogółu zatrudnionych w przemyśle. Na zakłady do 50 osób przypadało tylko 14,9% zatrudnionych w przemyśle. O potencjale produkcyjnym województwa decyduje wobec tego nieliczna grupa średnich i dużych zakładów przemysłowych. W tym wszystkim znajduje głębsze uzasadnienie uprzednio już wypowiedziana teza o odmiennym charakterze i znaczeniu przemysłu socjalistycznego w stosunku do ziem województwa z okresu kapitalistycznego rozwoju.

Jeśli założymy, że zakłady liczące do 100 zatrudnionych tworzą przemysł drobny, od 101—1000 zatrudnionych stanowią zakłady przemysłowe średniej wielkości, a od 1001—5000 duże zakłady przemysłowe — wtedy struktura przemysłu województwa przedstawiałaby się następująco:

Tabela 9

STRUKTURA PRZEMYSŁU WOJEWÓDZTWA ZIELONOGÓRSKIEGO W 1956 R.
(wg wielkości zakładów)

Rodzaj zakładów	Odsetek zakładów	Odsetek zatrudnionych
drobne	86,1	25,8
średnie	13,2	49,6
duże	0,7	24,6
wielkie	—	—
Razem:	100,0	100,0

Zestawienie przekonuje, iż o mocy produkcyjnej przemysłu województwa, o jego sile ekonomicznej w gospodarstwie socjalistycznym decyduje przemysł średni i duży.

Duże zakłady przemysłowe występują tylko w takich gałęziach przemysłu, jak przemysł budowy maszyn (3), przemysł chemiczny (1) i przemysł włókienniczy (3). Średnie występują w większości gałęzi przemysłu. Największą liczbę tych zakładów posiadał przemysł drzewny (25), przemysł budowy maszyn i metalowy (17), przemysł materiałów budowlanych (17), przemysł włókienniczy (15) i przemysł spożywczy (14). Równocześnie przemysł materiałów budowlanych i spożywczy nie miały w 1956 roku zakładów powyżej 500 zatrudnionych.

Przemysł spożywczy reprezentowała największa ilość drobnych zakładów, bo aż 429 na ogólną ilość w tej gałęzi 443. Przemysł ten miał największą spośród wszystkich gałęzi liczbę zakładów — ponad 50% i lwią część zakładów drobnych. (Por. aneksy od 23—26). Gałęzie o największej koncentracji produkcji, mierzonej wielkością zatrudnienia, są równocześnie wodzącymi gałęziami przemysłu województwa.

6. Miejsce przemysłu województwa w organizmie gospodarczym Polski i b. Rzeszy Niemieckiej

Najbardziej ogólnie pozycję przemysłu omawianego regionu w organizmie gospodarczym danego kraju można określić relacją jego powierzchni, ludności, zatrudnienia i produkcji przemysłowej do całości kraju. W takim ujęciu miejsce przemysłu województwa w polskim i niemieckim organizmie państwowym przedstawia tabela 10 [47].

Tabela 10

ROLA PRZEMYSŁU WOJEWÓDZTWA ZIELONOGÓRSKIEGO W GOSPODARCE NIEMIECKIEJ I POLSKIEJ W LATACH 1939–1962

Lp.	Wyszczególnienie	b. Rzesza niemiecka 1939	Polska 1962
		w odsetkach	
1	Powierzchnia	3,08	4,7
2	Ludność	1,26	2,6
3	Wartość produkcji brutto	—	2,5
4	Wartość produkcji netto	0,7–1,0	—
5	Zatrudnienie przemysłowe	1,03	2,5

Zestawienie przekonuje, że pod każdym względem region zielonogórski posiada większe znaczenie dla gospodarki Polski niż dla gospodarki b. Rzeszy Niemieckiej. Przemawiają za tym nie tylko absolutne wielkości liczbowe. Stwierdzenie powyższe podbudowuje kształtowanie się wzajemnych relacji odsetka ludności, zatrudnienia i produkcji. Ludność, zatrudnienie przemysłowe i wartość produkcji pozostają w wyraźnej proporcji, co nie miało miejsca w okresie przynależności tych ziem do państwa niemieckiego. W okresie niemieckiego kapitalizmu nie tylko sama powierzchnia regionu w stosunku do całych Niemiec nie miała tak wielkiego znaczenia, ale i udział w wielkości produkcji Niemiec oraz zatrudnieniu przemysłowym był niższy od udziału ludności. W świetle przytoczonych liczb ulega umocnieniu teza o mniejszej roli przemysłu regionu w gospodarce b. Rzeszy Niemieckiej niż w gospodarce Polski, oparta na przesłankach dynamiki wzrostu przemysłu i poziomie uprzemysłowienia regionu. Tym samym utwierdza to i tezę o dokonaniu pełnej integracji przemysłu regionu z przemysłem całej Polski oraz tezę, iż przemysł województwa tworzy bardziej harmonijną część przemysłu Polski niż przemysłu b. Rzeszy Niemieckiej.

[47] Obliczono w oparciu o: „Rocznik Statystyczny" 1964; *Statistik d. Deutschen Reichs*, Band 557, Heft 3, oraz B. Gleitze *Ostdeutsche Wirtschaft*, Berlin 1956, s. 3, 30, 149 i 153.

Oczywiście przytoczone liczby nie wyczerpują zagadnienia. Miejsce i rolę przemysłu regionu w gospodarce kraju wyznacza także sam charakter produkcji, pozycja wyrobów tego przemysłu na rynku krajowym i zagranicznym, w przemyśle wydobywczym sam charakter surowców, a w końcu i sama ekonomiczna efektywność. Niezwykle trudne, a nawet wręcz niemożliwe byłoby ustalenie dokładnych wielkości liczbowych w przeszłości, by dokonać wyczerpującego uzasadnienia w określeniu miejsca przemysłu regionu w przyszłości i teraźniejszości. Z konieczności więc rozszerzenie poglądu na interesujące nas w tej chwili zagadnienie oprzeć będziemy musieli na analizie porównawczej i dedukcji innych ustaleń natury bardziej ogólnej.

Gospodarka województwa nie posiadała i nie posiada bardziej rozwiniętego przemysłu środków produkcji. Wytwarzana produkcja w warunkach niemieckich w gruncie rzeczy miała charakter lokalny — przy wysokim poziomie uprzemysłowienia Niemiec. Dla rynku krajowego Niemiec produkcja przemysłowa tego regionu nie posiadała znaczenia. Jeśli przyjąć za słuszny sąd o lokalnym znaczeniu produkcji, to logicznym byłoby stwierdzenie, iż w eksporcie Niemiec rola przemysłu tego regionu musiała być znikoma [48]. Nie jest nam nic wiadomo, by przemysł województwa produkował jakieś wyroby o szczególnej wartości dla gospodarki Niemiec, czy poszukiwane za granicą. Nie znajdujemy również pozytywnego stwierdzenia w literaturze niemieckiej. Znane są tylko fakty o dobrej ocenie nici „Gruschwitza" na rynku polskim przed II wojną światową (produkowane w Zakładach w Nowej Soli) czy koniaków zielonogórskich na rynku niemieckim, a także w niektórych krajach Europy. Wszystko to jednak nie daje podstaw do obalenia wniosku o znikomym znaczeniu produkcji przemysłowej regionu zielonogórskiego dla rynku niemieckiego czy eksportu Niemiec.

W warunkach polskich, przy ogólnie znacznie niższym poziomie uprzemysłowienia kraju w porównaniu z Niemcami, przemysł województwa zielonogórskiego musi posiadać większe znaczenie dla gospodarstwa narodowego Polski niż b. Rzeszy Niemieckiej. Przewaga grupy B przemysłu nie umniejsza tego znaczenia. Nie umniejsza go również niewielki roz-

[48] Nie udało się zebrać materiałów dotyczących eksportu przemysłu województwa zielonogórskiego za czasów niemieckich. Wiadomo tylko, że pewne wyroby tego przemysłu wychodziły poza rynek Rzeszy, lecz wydaje się, iż udział eksportu w całej produkcji przemysłu był znikomy. B. Gleitze podaje, że na polskich Ziemiach Zachodnich w czasach niemieckich przed II wojną światową eksport wynosił 50% produkcji. Ziemie te z kolei uczestniczyły zaledwie w 3,2% całego eksportu przemysłowego Rzeszy. W całym eksporcie Ziem Zachodnich wyroby gotowe przemysłu stanowiły 42,0% wartości obrotu, co w 1936 roku oblicza się na sumę 95,2 miliona marek. Biorąc pod uwagę, że przemysł województwa stanowił znikomą siłę nawet w przemyśle Ziem Zachodnich, nie można liczyć, by jego udział w eksporcie mógł być znaczny. (Por. B. Gleitze, *Ostdeutsche Wirtschaft*, op. cit., s. 96—99).

miar produkcji wyrobów o szczególniejszym znaczeniu dla rynku krajowego czy zagranicznego. Przemysł województwa był czymś niewątpliwie cennym w odbudowie kraju ze zniszczeń wojennych i w kontynuowaniu socjalistycznej industrializacji kraju. Za taką oceną miejsca i znaczenia przemysłu regionu zielonogórskiego w gospodarce Polski przemawia udział ważniejszych wyrobów tego przemysłu w ich produkcji krajowej. Wystarczy podać, że w 1958 roku [49] przemysł województwa wytwarzał: ponad 16% szkła okiennego, ponad 8% węgla brunatnego, około 6% cegły, 6% tarcicy, 7% tkanin wełnianych, czy 16% maszyn włókienniczych. W 1956 roku [50] znów wytwarzał: 21,5% wagonów towarowych, 27% sprzętu kanalizacyjnego, 12,9% wyrobów z blachy lakierowanej, 12,9% kwasu octowego syntetycznego i drzewnego, 24,9% pustaków palonych, 26,4% dachówki palonej, 16,3% kamionki kanalizacyjnej, 17,7% białej gliny ceramicznej, 20% przędzy lnianej, 35,6% nici lnianych, 17,8% dywanów, 20,1% makaronu, 36% wódek gatunkowych, 75,2% szczeciny preparowanej. Nowo zbudowany już zakład włókien sztucznych dawał 90,5% krajowej produkcji steelonu.

Międzynarodowa wymiana gospodarcza jest rzeczą nieodzowną dla rozwoju każdego kraju. Dla krajów słabiej rozwiniętych gospodarczo, do których zalicza się także Polska, posiada ona szczególniejsze znaczenie, a w niej rolę główną odgrywają możliwości eksportowe. Intensyfikacja polskiego eksportu przemysłowego objęła także i produkcję przemysłu województwa zielonogórskiego. Trudno powiedzieć, czy rozmiar produkcji eksportowej przemysłu województwa i jego udział w eksporcie krajowym jest mniejszy względnie większy w warunkach polskich czy niemieckich. Z całą pewnością można tylko stwierdzić, że przemysł województwa w miarę możliwości produkcyjnych, możliwości rynkowych kraju i rynku światowego wspomaga eksport Polski w procesie jej wymiany międzynarodowej. Do 1958 roku w eksporcie Polski uczestniczył przemysł województwa zielonogórskiego wytworami przemysłów [51]: budowy maszyn (wagony towarowe, mosty suwnicowe, maszyny włókiennicze, budowlane, odlewnicze i elektryczne przyrządy pomiarowe), ceramicznego i szklarskiego (rury kanalizacyjne, szkło), drzewnego (tarcica, wiklina okorowana), włókienniczego (tkaniny lniane, nici lniane), spożywczego (jaja, drób bity, masło, twaróg przemysłowy, cukier, wódki gatunkowe, mąka ziemniaczana, susz cykorii) oraz szczeciniarsko-szczotkarskiego (szczecina preparowana, tapicerska, szczotki). Eksport obejmuje głównie te dziedziny produkcji przemysłowej, której rozmiary wykra-

[49] Por. *Statystyka Przemysłu 1956* i „Rocznik Statystyczny" 1959, s. 90—91.
[50] Ibidem.
[51] Por. „Rocznik Statystyczny Województwa Zielonogórskiego" 1959, s. 166—167.

czają poza potrzeby miejscowe i posiadają większe znaczenie ogólnokrajowe, a co ważniejsze, jakość tej produkcji kwalifikuje ją do wymiany międzynarodowej.

Prowadzenie przez przemysł województwa produkcji eksportowej stanowi nie tylko świadectwo jego pozycji w ekonomice Polski. Jest to także argument przemawiający na korzyść całej polityki uprzemysłowienia Polski, na korzyść dokonywanego procesu odbudowy przemysłu w województwie. Produkcja eksportowa przez swoją jakość wyraża w sposób lapidarny a równocześnie wielce syntetyczny osiągnięty poziom techniczny i technologiczny zakładów przemysłowych, wyraża efekty techniczno-ekonomicznego rozwoju przemysłu. Daje ona w pierwszym rzędzie świadectwo osiągniętych kwalifikacji zawodowych pracowników przemysłu. W świetle nakreślonych uprzednio warunków demograficznych i ekonomicznych, w jakich rozpoczęła się odbudowa i rozbudowa przemysłu województwa, wytwarzanie produkcji eksportowej pozwala pozytywnie ocenić osiągnięcia industrializacji socjalistycznej, dokonywanej w województwie zielonogórskim, a w tym jednej z najważniejszych rzeczy jaką jest przygotowanie kadr o możliwie najwyższych kwalifikacjach. Punkt startu w dziedzinie fachowych kadr dla przemysłu województwa był niezwykle trudny. Dzisiaj sytuacja jest jeszcze nie tak bliska stanu w pełni zadowalającego. Struktura kwalifikacyjna kadr nie osiągnęła do 1958 roku [52] i do chwili obecnej średniego stanu, jaki reprezentuje przemysł całej Polski. Odsetek pracowników z wyższym, średnim, ogólnym i zawodowym, jak również zasadniczym wykształceniem nie osiągnął średniej krajowej przemysłu uspołecznionego. Najbliższym średniej krajowej był odsetek pracowników ze średnim wykształceniem zawodowym. Ta grupa pracowników wywierała też najprawdopodobniej znaczny wpływ na ogólny poziom jakości produkcji przemysłowej i poziom ogólnego przygotowania fachowego pracowników całego przemysłu województwa. Dla dalszego rozwoju przemysłu regionu zielonogórskiego polepszenie struktury i poziom kwalifikacji zawodowych pracowników stanowi sprawę niezwykle istotną i pierwszoplanową. W tej dziedzinie wzmożenie wysiłków staje się życiową koniecznością.

[52] Por. *Statystyka Przemysłu 1960*, op. cit., s. 174—175.

Rozdział III

STRUKTURA PRZESTRZENNA PRZEMYSŁU

1. Powierzchniowe ukształtowanie przemysłu

Jak to już wykazaliśmy, zasadniczy proces industrializacji dzisiejszych ziem województwa zielonogórskiego dokonał się w latach 1870—1907. W latach 1907—1925 nastąpił dalszy wzrost uprzemysłowienia, utrzymując się prawie na nie zmienionym poziomie do II wojny światowej. Wynikałoby z tego, że właściwie na ten okres przypada główny proces przestrzennego ukształtowania przemysłu, który utrwalił na dłuższy czas geograficzną lokalizację produkcji przemysłowej tego obszaru. Potwierdzenie dla postawionej tezy stanowi praca O. Schliera [1], w której wykazano, że w 1861 roku istniał tylko jeden niewielki rejon przemysłowy nad Nysą Łużycką, liczący w zwartej masie do 25 tys. zawodowo czynnych. Zawodowo czynni w przemyśle stanowili na tym obszarze od 12,5—20,0% ogółu ludności. Na rejon ten składały się jedynie obszary dwóch powiatów, tj. Żar (Sorau) i Spremberg. Każdy z nich liczył najwyżej do 12,5 tys. zawodowo czynnych w przemyśle. Rejon „łużycki" tworzył w dużej części ówczesny przemysł dzisiejszych ziem powiatu żarskiego i b. powiatu lubskiego (w części południowej). Na ziemiach województwa zielonogórskiego w 1861 roku tylko obszar południowego pogranicza osiągnął w swym rozwoju rangę obszaru przemysłowego, przy czym była to najniższa ranga w skali wielkości obszarów przemysłowych (mierzonej liczbą zawodowo czynnych w przemyśle) przyjętych przez O. Schliera [2].

Do 1861 roku obszar przemysłowy Żar był najdalej na północ wysuniętym obszarem przemysłowym polskich Ziem Zachodnich. Na wschód

[1] Por. O. Schlier *Der Deutsche Industriekörper seit 1860. Allgemeine Lagerung der Industrie und Industriebezirksbildung. Ueber den Standort der Industrien v. A. Weber*, II Teil, Heft 1, Tübingen 1922.

[2] Poziom uprzemysłowienia wyrażony odsetkiem osób zawodowo czynnych ujmowano w pięciu grupach: do 12,5% zawodowo czynnych do ogółu ludności; od 12,5%—20,0%; od 20,0—25,0%; od 25,0—30,0%; 30,0% i więcej.

i północ od powiatu żarskiego O. Schlier nie wyodrębnił żadnego obszaru przemysłowego.

Na mapie opracowanej dla 1907 roku O. Schlier wykazał, że w stosunku do 1861 roku nastąpiły poważne zmiany w rozmieszczeniu przemysłu Niemiec. Obok obszarów przemysłowych z 1861 roku powstało dużo nowych. Charakterystyczne dla wykazanych zmian jest to, że prawie wszystkie stare ośrodki zachowały się i rozwinęły. Tempo rozwoju starych obszarów było zróżnicowane, podobnie jak i nowo powstałych obszarów przemysłowych, co w konsekwencji spowodowało, że sporo nowych obszarów przemysłowych przewyższyło wielkością i poziomem industrializacji szereg obszarów starszych.

Na obszarze województwa zielonogórskiego ujawniły się podobne zmiany. Obok obszaru przemysłowego powiatu żarskiego, który w tempie rozwoju prześcignął swego sąsiada z 1861 roku, osiągając szczebel wielkości 25—50 tys. zawodowo czynnych w przemyśle, co stanowiło 25—30% ogółu ludności, wykształciły się dalsze obszary przemysłowe w powiatach: Żagań, Szprotawa, Kożuchów, Zielona Góra i Gubin. Z nowych ośrodków najsilniejszym był gubiński, skupiający od 12,5—25 tys. zawodowo czynnych, co wynosiło 15,0—20,0% ogółu ludności powiatu. Pozostałe ośrodki posiadały jednakową, bo najniższą rangę wielkości (do 12,5 tys. zowodowo czynnych), jednak o zróżnicowanym stosunku zawodowo czynnych w przemyśle do ogółu ludności. W powiecie zielonogórskim i kożuchowskim stosunek zawodowo czynnych do ogółu ludności wynosił 20,0—25,0%, natomiast w powiecie żagańskim i szprotawskim 15,0—20,0%. Poziom uprzemysłowienia innych powiatów [3] dzisiejszego województwa zielonogórskiego był znacznie niższy.

Według O. Schliera, do 1907 roku przemysł w województwie zielonogórskim rozwinął się tylko w południowej jego części. Pełniejszy obraz przestrzennego rozmieszczenia przemysłu w województwie do 1907 roku i w latach późniejszych ustalimy na podstawie materiałów źródłowych i skonfrontujemy z ustaleniami pracy O. Schliera.

Po 1861 roku nastąpił intensywny rozwój przemysłu, w wyniku którego powstały nowe „obszary" przemysłowe (posługujemy się terminem O. Schliera) na ziemiach województwa. Do 1882 roku obok najsilniej rozwiniętego przemysłu w powiecie żarskim, który skupiał już blisko 20 tysięcy pracujących, powstały nowe ośrodki przemysłowe w powiatach Żagań, Kożuchów, Szprotawa i Zielona Góra (por. aneks 22 i 25). Przemysł i rzemiosło rozwijały się w poszczególnych powiatach w sposób

[3] Dotyczy podziału administracyjnego z 1907 roku. Interesujące jest, że na północ i wschód od omawianego obszaru przemysłowego województwa zielonogórskiego w latach 1861—1907 powstały tylko następujące powiatowe ośrodki przemysłowe: Poznań, Szczecin, Bydgoszcz, Gdańsk, Elbląg i Królewiec.

zróżnicowany. Świadczy o tym fakt, że zatrudnieni w przemyśle i rzemiośle powiatu żarskiego stanowili ponad 20,0% zatrudnionych w przemyśle województwa, natomiast na obszarze powiatu żarskiego utrzymywało się tylko 11,0% ludności województwa (por. aneks 22 i 24). Pozostałe 14 powiatów skupiało niecałe 80,0% zatrudnionych w przemyśle i rzemiośle i 89,0% ludności województwa. Powiat Żary posiadał od ca 2,5 do 7 razy większą liczbę zatrudnionych od pozostałych, traktowanych oddzielnie powiatów. W sześciu powiatach południowej części województwa, do których zaliczamy Żary, Żagań, Szprotawę, Kożuchów, Głogów i Zieloną Górę, pracowało w przemyśle i rzemiośle 54 328 osób, czyli 56,0% zatrudnionych w przemyśle.

Rozpiętość w uprzemysłowieniu powiatów w 1882 roku uwidaczniają wskaźniki zatrudnienia przemysłowego do ogółu mieszkańców powiatów (aneks 25). Powiat Żary miał wskaźnik 20,7%, który był blisko o połowę większy od średniego wskaźnika Niemiec. Z pozostałych powiatów jedynie Żagań miał wskaźnik równy wskaźnikowi dla całych Niemiec, a powiaty Kożuchów, Szprotawa i Zielona Góra miały wskaźniki mocno zbliżone do średniej krajowej. Reszta powiatów posiadała wskaźniki niższe od średniej dla województwa i odstawała poziomem uprzemysłowienia od przeciętnego poziomu Niemiec. Krańcowo słabo uprzemysłowionymi powiatami były: Babimost — 4,8%, Międzyrzecz — 6,2%. Powiat gorzowski wraz z miastem Gorzowem należał również do słabo uprzemysłowionych, bowiem wskaźnik sięgał zaledwie 8,1% i leżał znacznie poniżej wskaźnika dla województwa, wynoszącego w tym czasie 11,0%.

Do 1882 roku przemysł lokalizował się głównie w południowej części województwa. Powiat Żarski należał do obszarów najbardziej uprzemysłowionych i wokół tego ośrodka rozwijały się sąsiednie powiaty: Żagań, Szprotawa, Kożuchów i Zielona Góra. Jakkolwiek odbiegały one jeszcze mocno od poziomu uprzemysłowienia powiatu żarskiego, to jednak należały już wtedy do bardziej uprzemysłowionych obszarów województwa, osiągając wskaźniki zatrudnienia do ogółu ludności wyższe od średniej wojewódzkiej.

Dalsze zmiany w rozmieszczeniu przemysłu nastąpiły w okresie 1882—1907. Przesunięcia w podziale administracyjnym[4] powiatów nie pozwalają na pełne ustalenie dynamiki zmian lokalizacji. Możliwość taka istnieje tylko dla części powiatów.

W omawianym okresie najsilniej rozwinął się przemysł w powiecie

[4] Przesunięcia w podziale administracyjnym nie miały miejsca we wszystkich powiatach. Ustawą z dnia 6 VI 1887 r. utworzono nowy powiat Skwierzyna (Por. *Statistisches Handbuch für den preussischen Staat*, Band I, Berlin 1888, s. 13—14). W 1887 roku nastąpiły znaczne zmiany obszaru w powiecie Wschowa. W 1898 roku zmniejszono obszar powiatu Głogów (Por. *Statistisches Handbuch für den preussischen Staat*, Band IV, Berlin 1903, s. 7).

Tabela 11

ZATRUDNIENIE W PRZEMYŚLE I RZEMIOŚLE W POWIATACH WOJEWÓDZTWA ZIELONOGÓRSKIEGO W LATACH 1882–1939

Lp.	Powiaty	Zatrudnienie w przemyśle i rzemiośle w liczbach bezwzględnych			
		1882	1907	1925	1939
	Ogółem:	96 309	122 156	137 911	132 434
1	Babimost	2 659	3 850	817	—
2	Głogów	7 228	9 145	10 091	12 327
3	Gorzów Wlkp.	6 342	12 970	16 604	14 794
4	Kożuchów	7 112	10 496	13 278	13 885
5	Krosno Odrzańskie	7 279	7 329	8 137	7 698
6	Międzyrzecz	2 920	4 276	2 857	3 164
7	Rzepin	3 546	4 636	5 278	4 763
8	Skwierzyna	—	1 810	2 336	1 798
9	Strzelce Krajeńskie	4 137	5 614	6 146	5 251
10	Sulechów — Świebodzin	5 352	6 444	7 920	7 170
11	Sulęcin	3 850	4 004	4 667	4 505
12	Szprotawa	4 892	7 037	8 269	19 997
13	Wschowa	5 896	2 578	2 029	2 448
14	Zielona Góra	6 928	11 364	14 253	13 577
15	Żagań	8 276	11 155	14 226	—
16	Żary	19 892	19 448	21 003	21 057

Ź r ó d ł o: *Statistik des Deutschen Reichs*, Band 415. *Gewerbliche Betriebszählung 16 VI 1925. Preussische Statistik LXXXIII die Gewerbebetriebe im preussischen Staate*, według spisu z 5 VI 1882, Berlin 1885, *Statistik des Deutschen Reichs*, Band 209, 218. Berlin 1910 1914 oraz *Statistik des Deutschen Reichs*, Band 552,2; 559,3; 559,4; 568,2; 568,4; 568,3; Berlin 1942.

Tabela 12

LUDNOŚĆ UTRZYMUJĄCA SIĘ Z PRZEMYSŁU I RZEMIOSŁA W POWIATACH WOJEWÓDZTWA ZIELONOGÓRSKIEGO W LATACH 1907–1925

Lp.	Powiaty	Liczba ludności utrzymującej się z przemysłu i rzemiosła w latach			
		1882	1907	1925	1939
	Ogółem:	·	276 225	254 828	262 333
1	Babimost	·	12 851	2 494	—
2	Głogów	·	19 583	18 745	21 909
3	Gorzów Wlkp.	·	29 674	30 180	30 715
4	Kożuchów	·	21 870	21 778	20 187
5	Krosno Odrzańskie	·	16 309	15 077	16 161
6	Międzyrzecz	·	11 325	6 653	8 491
7	Rzepin	·	11 106	11 168	12 593
8	Skwierzyna	·	4 608	4 271	5 047
9	Strzelce Krajeńskie	·	13 114	12 529	13 401
10	Sulechów — Świebodzin	·	14 117	13 049	15 613
11	Sulęcin	·	9 048	9 027	10 246
12	Szprotawa	·	16 463	15 441	35 498
13	Wschowa	·	6 602	4 496	5 086
14	Zielona Góra	·	24 865	24 891	26 567
15	Żagań	·	22 877	24 253	—
16	Żary	·	41 813	40 776	40 819

Źródło: Patrz tabela 11.

Tabela 13

ZMIANY W ROZMIESZCZENIU PRZEMYSŁU
W WOJEWÓDZTWIE ZIELONOGÓRSKIM W LATACH 1882–1939

Lp.	Powiaty	Zatrudnienie w przemyśle i rzemiośle do ogółu ludności w odsetkach			
		1882	1907	1925	1939
	Ogółem:	11,0	14,2	16,5	15,5
1	Babimost	4,8	6,4	6,2	—
2	Głogów	9,6	12,7	12,8	12,9
3	Gorzów Wlkp.	8,1	14,6	16,7	14,6
4	Kożuchów	13,9	19,2	22,4	25,5
5	Krosno Odrzańskie	11,8	12,5	13,4	12,5
6	Międzyrzecz	6,2	8,4	8,7	8,5
7	Rzepin	7,8	10,6	11,5	10,7
8	Skwierzyna	—	8,6	10,6	8,0
9	Strzelce Krajeńskie	7,2	10,6	11,3	10,0
10	Sulechów — Świebodzin	10,8	13,6	15,5	11,9
11	Sulęcin	8,3	9,6	10,6	11,0
12	Szprotawa	13,9	17,8	20,5	19,7
13	Wschowa	9,1	9,2	10,0	12,3
14	Zielona Góra	13,5	20,1	23,4	20,4
15	Żagań	14,5	18,1	22,1	—
16	Żary	20,7	22,8	24,0	22,5

Źródło: Patrz tabela 11.

Tabela 14

ZMIANY W ROZMIESZCZENIU PRZEMYSŁU I RZEMIOSŁA
W WOJEWÓDZTWIE ZIELONOGÓRSKIM W LATACH 1882–1939

Lp.	Powiaty	Ludność utrzymująca się z przemysłu i rzemiosła do ogółu ludności w odsetkach			
		1882	1907	1925	1939*
	Ogółem:	·	32,0	30,5	30,8
1	Babimost	·	21,5	18,9	—
2	Głogów	·	27,2	23,8	24,1
3	Gorzów Wlkp.	·	33,5	30,4	31,0
4	Kożuchów	·	40,0	36,7	38,1
5	Krosno Odrzańskie	·	27,9	24,8	27,3
6	Międzyrzecz	·	22,1	20,2	24,2
7	Rzepin	·	25,4	24,4	28,4
8	Skwierzyna	·	21,8	19,1	24,1
9	Strzelce Krajeńskie	·	24,8	22,9	25,9
10	Sulechów — Świebodzin	·	29,8	25,6	26,8
11	Sulęcin	·	21,6	20,6	25,2
12	Szprotawa	·	41,7	38,3	36,9
13	Wschowa	·	23,6	22,2	26,9
14	Zielona Góra	·	44,0	40,9	40,8
15	Żagań	·	37,2	37,6	—
16	Żary	·	49,0	46,6	44,8

Źródło: Patrz tabela 11.
* Wskaźniki dla powiatów wyliczono w stosunku do ludności stałej. W przeliczeniu do ogółu mieszkańców kształt owałyby się one nieco niżej, średnio o 0,8–1,2 %.

i mieście Gorzowie. Liczba zatrudnionych w przemyśle i rzemiośle wzrosła dwukrotnie. Powiat gorzowski stał się w tym okresie drugim co do wielkości ośrodkiem przemysłu po powiecie żarskim, prześcigając w rozwoju silniejsze uprzednio ośrodki przemysłowe Żagania, Kożuchowa, Głogowa, Krosna Odrzańskiego i Zielonej Góry (por. tabela 11).

Absolutny wzrost liczby zatrudnionych w przemyśle i rzemiośle w powiecie gorzowskim, przy równoczesnym wzroście liczby ludności, nie uczynił obszaru gorzowskiego bardziej uprzemysłowionym od obszarów Zielonej Góry, Żagania, Kożuchowa i Szprotawy. Wskaźnik zatrudnionych w przemyśle i rzemiośle do ogółu ludności przewyższa wprawdzie nieznacznie średnią województwa, lecz nie dorównuje wskaźnikom uprzemysłowienia południowych powiatów (por. tabela 13). Ogólnie rzecz biorąc w latach 1882—1907 nastąpił wyraźny wzrost uprzemysłowienia wszystkich powiatów, o czym przekonuje wzrost odsetka zatrudnionych do ogółu ludności (por. ryc. 1 i 2). Zdawałoby się, że było to wyłącznie wynikiem szybkiego wzrostu zatrudnienia w przemyśle i rzemiośle w związku z nowo powstałymi zakładami czy rozbudową istniejących zakładów. Tymczasem po uwzględnieniu zmian w liczbie zatrudnionych i liczbie mieszkańców (por. tabela 11) okazuje się, że nie we wszystkich powiatach poprawa wskaźnika uprzemysłowienia spowodowana było absolutnym wzrostem zatrudnienia i to szybszym od wzrostu ludności. W niektórych powiatach, jak Żary, Sulęcin, Sulechów-Świebodzin, Głogów i Krosno Odrzańskie, korzystny wpływ na kształtowanie się odsetka zatrudnionych w przemyśle i rzemiośle wywarł absolutny spadek liczby ludności, spowodowany głównie odpływem ludności w głąb Rzeszy.

Jeżeli spróbujemy scharakteryzować rozmieszczenie przemysłu i rzemiosła w powiatach odsetkami ludności utrzymującej się z przemysłu i rzemiosła, to otrzymamy obraz podobny (por. tabela 14). Posłużymy się w tym celu również pięcioma przedziałami klasowymi: do 25,0% ludności utrzymującej się z przemysłu i rzemiosła; 25,0—30,0%, 30,0—35,0%; 35,0—40,0%; powyżej 40,%. W tym ujęciu najsłabiej uprzemysłowionymi powiatami były: Międzyrzecz, Babimost, Skwierzyna, Wschowa, Sulęcin i Strzelce Krajeńskie — wskaźniki poniżej 25,%. Do tej grupy zaliczymy również klasę drugą, której wskaźniki nie sięgają wielkości średniego wskaźnika województwa. Należały do nich powiaty: Krosno Odrzańskie, Rzepin, Głogów oraz Sulechów-Świebodzin. Do średnio uprzemysłowionych powiatów, to jest o wskaźniku oscylującym blisko średniej dla województwa, zaliczał się tylko powiat gorzowski — 33,5%. Powiaty Kożuchów i Żagań przekształciły się już w obszary bardziej uprzemysłowione (do 40,0%), a powiaty Żary, Zielona Góra i Szprotawa ze wskaźnikami powyżej 40,0% a więc przekraczającymi średni wskaźnik dla Rzeszy, należały już wtedy do silnie uprzemysłowionych.

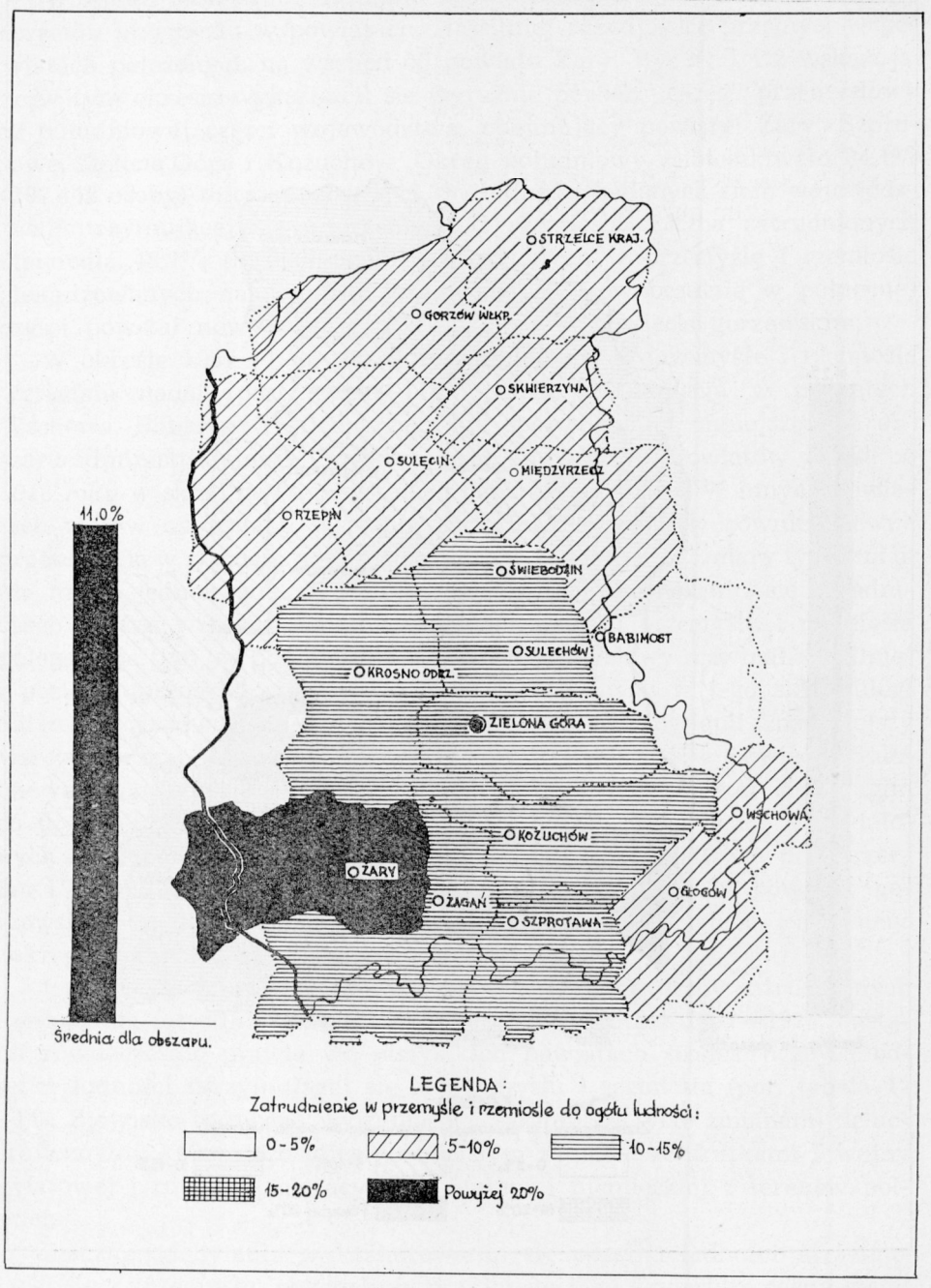

Ryc. 1. Rozmieszczenie przemysłu i rzemiosła w województwie zielonogórskim w 1882 roku wg powiatów

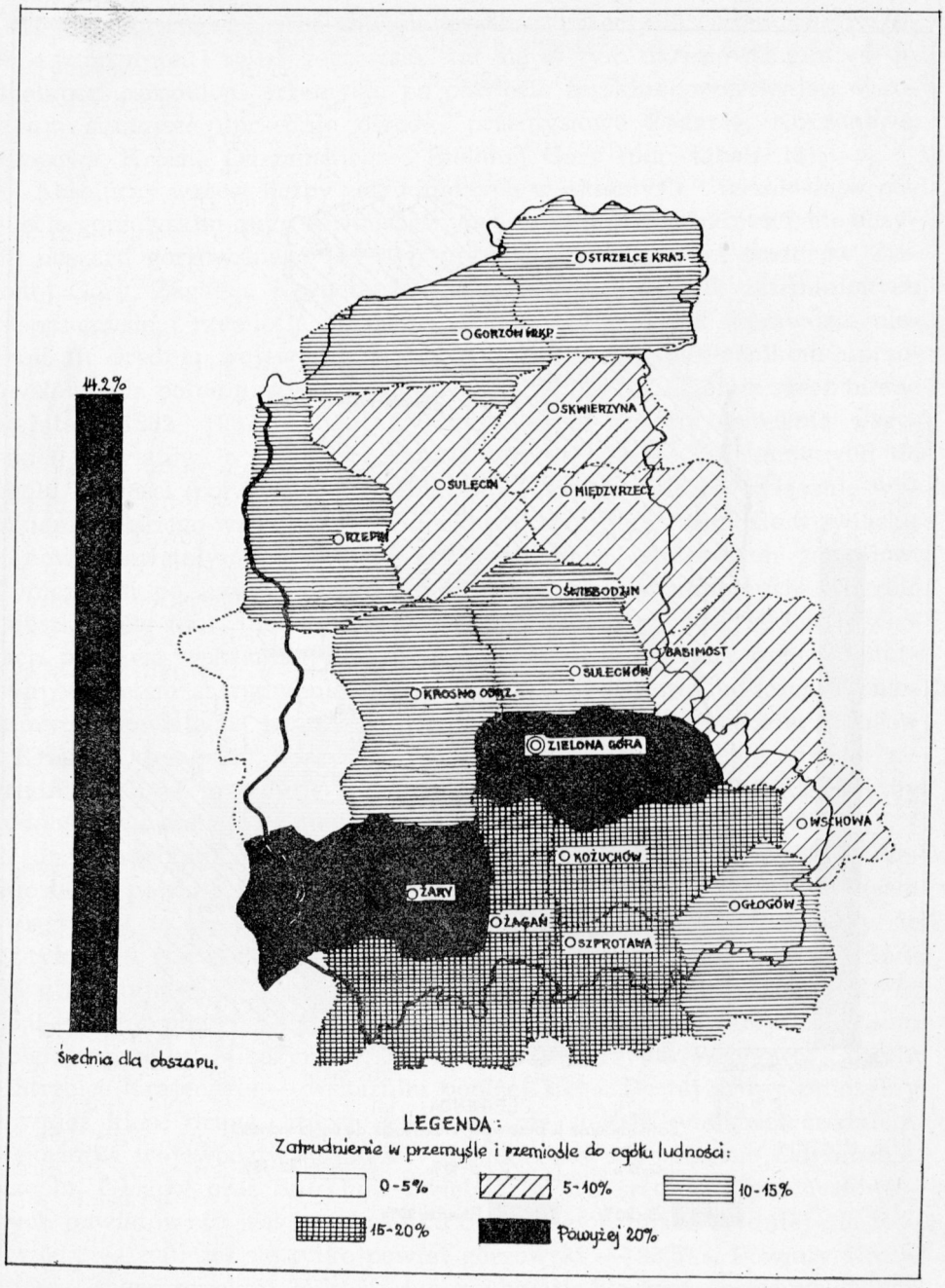

Ryc. 2. Rozmieszczenie przemysłu i rzemiosła w województwie zielonogórskim w 1907 roku wg powiatów

W latach 1882—1907 nastąpiło ogólne znaczne wyrównanie w rozmieszczeniu przemysłu w powiatach. Najsilniej rozwijał się przemysł w powiatach położonych na wschód od powiatu Żary. Ryciny 1 i 2 wskazują, że w tym okresie wykształcił się wyraźnie pewien „okręg" przemysłowy w południowej części województwa, obejmujący powiaty: Żary, Szprotawę, Zieloną Górę i Kożuchów. Okręg południowy zamieszkiwało 34,1% (297 442 osoby) mieszkańców i 46,3% ludności badanych ziem województwa, utrzymującej się z przemysłu i rzemiosła. Liczba zatrudnionych stanowiła 48,7% (59 500) ogółu zatrudnionych w przemyśle i rzemiośle zlokalizowanych na ziemiach województwa. Równocześnie w północnej części powstał nowy obszar przemysłowy w powiecie gorzowskim.

W okresie 1907—1925 liczba zatrudnionych w przemyśle i rzemiośle wzrastała nadal (por. tabela 11). Spadek zatrudnienia w powiatach Wschowa, Babimost i Międzyrzecz był spowodowany zmniejszeniem obszaru administracyjnego. Poważna część obszaru tych powiatów weszła po 1918 roku w skład nowo powstałego państwa polskiego. W innych powiatach wpływ na zmiany w stanie zatrudnienia wywarły również pewne przesunięcia w podziale administracyjnym powiatów. Rozmiary tych zmian nie miały jednak większego znaczenia przy kształtowaniu się zasadniczego obrazu wzrostu. Zmiany w rozmieszczeniu przemysłu i rzemiosła polegały na tym, że południowy „okręg" przemysłowy rozwinął się silniej i poziom uprzemysłowienia powiatów wchodzących w jego skład uległ dalszemu wyrównaniu. W pozostałych powiatach nastąpił znaczniejszy wzrost uprzemysłowienia tylko w Gorzowie Wlkp. i w powiecie Sulechów-Świebodzin (por. ryc. 3 i 4). Powiat gorzowski stał się drugim co do wielkości skupiskiem przemysłu, jeśli chodzi o liczbę zatrudnionych i ustępował tylko powiatowi Żary (por. tabela 11). Na przestrzeni lat 1882—1925 widoczny jest silny rozwój przemysłu w powiecie gorzowskim, co doprowadziło do skrystalizowania się drugiego, północnego „okręgu" przemysłowego województwa.

Jest rzeczą charakterystyczną, że przy wzroście liczby zatrudnionych i wskaźnika zatrudnionych do ogółu ludności w latach 1907—1925, nastąpił równocześnie prawie we wszystkich powiatach spadek liczby i odsetka ludności utrzymującej się z przemysłu i rzemiosła (por. tabela 12 i 14). Zjawisko to można wytłumaczyć zasadniczo tylko zmianami demograficznymi, które pozostawały w ścisłym związku ze skutkami I wojny światowej i ruchami migracyjnymi ludności niemieckiej z terenów polskich.

Znaczne odchylenia w kształtowaniu się odsetka ludności utrzymującej się z przemysłu, powszechnie przyjętego jako kryterium oceny stanu uprzemysłowienia i rozmieszczenia przemysłu, wskazuje na jego ograniczoną przydatność w badaniach dynamiki uprzemysłowienia i rozmiesz-

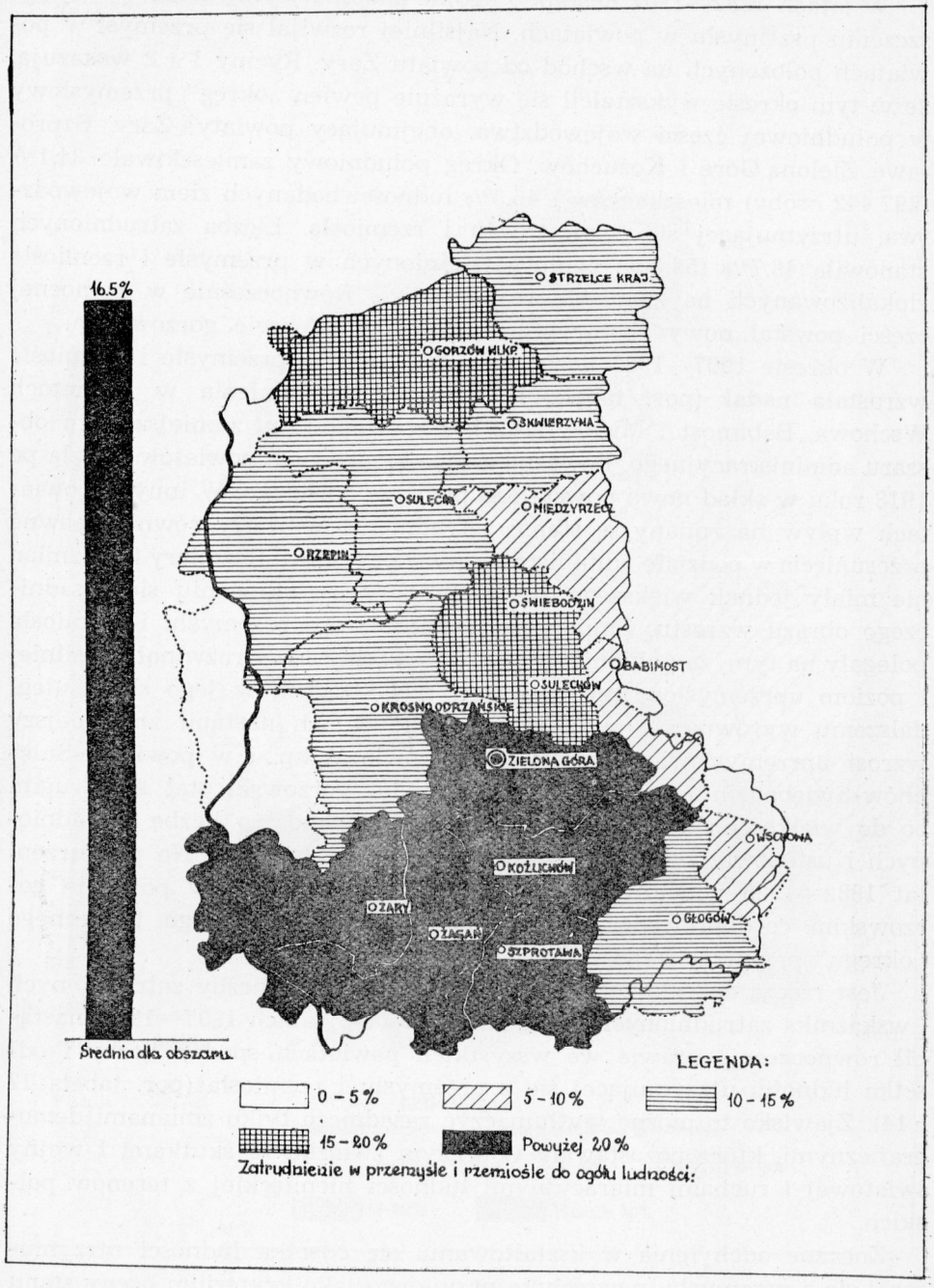

Ryc. 3. Rozmieszczenie przemysłu i rzemiosła w województwie zielonogórskim w 1925 roku wg powiatów

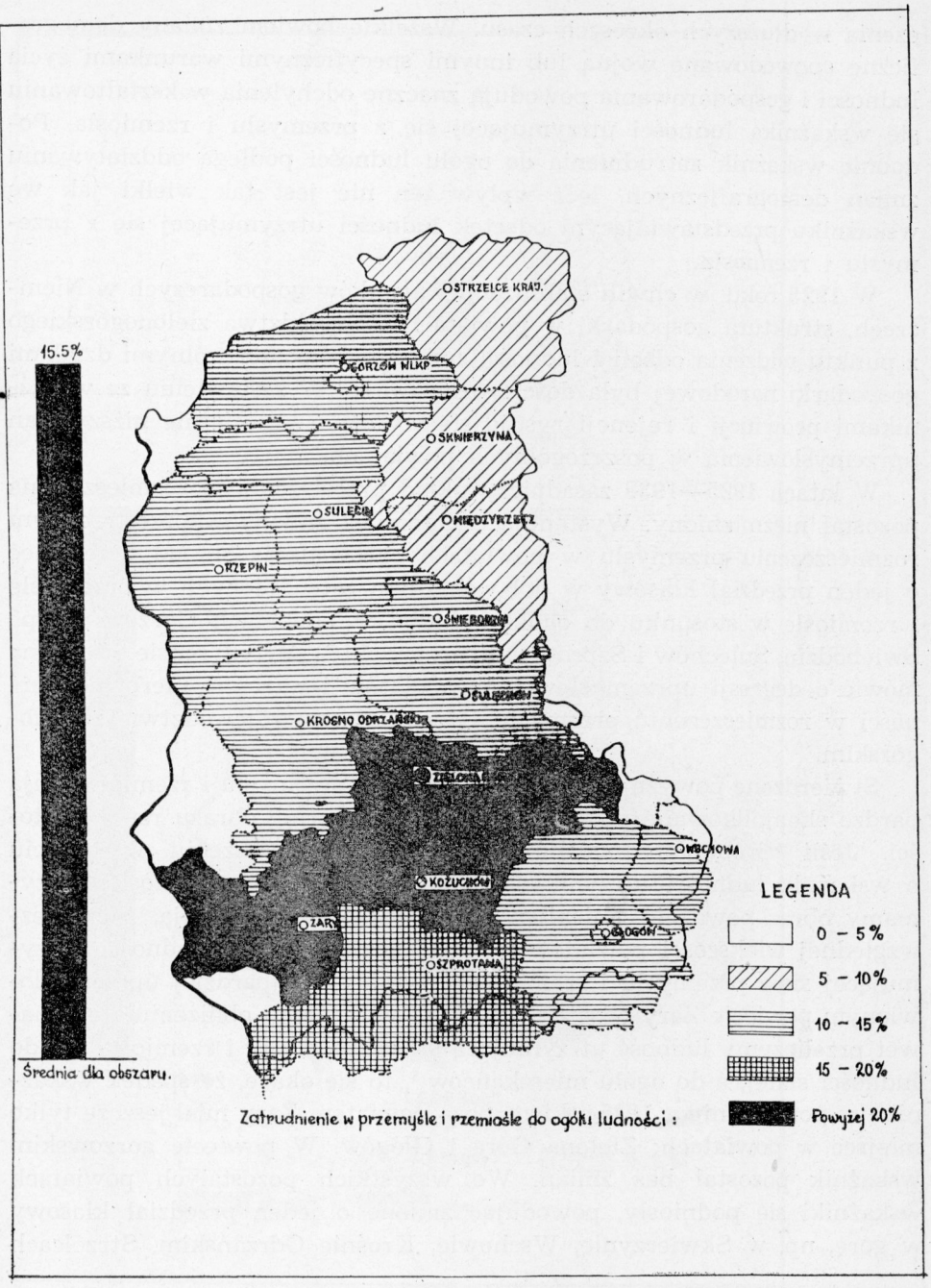

Ryc. 4. Rozmieszczenie przemysłu i rzemiosła w województwie zielonogórskim w 1939 roku wg powiatów

czenia w dłuższych okresach czasu. Wszelkie bowiem zmiany demograficzne spowodowane wojną lub innymi specyficznymi warunkami życia ludności i gospodarowania powodują znaczne odchylenia w kształtowaniu się wskaźnika ludności utrzymującej się z przemysłu i rzemiosła. Podobnie wskaźnik zatrudnienia do ogółu ludności podlega oddziaływaniu zmian demograficznych, lecz wpływ ten nie jest tak wielki jak we wskaźniku przedstawiającym odsetek ludności utrzymującej się z przemysłu i rzemiosła.

W 1925 roku, w chwili stabilizacji warunków gospodarczych w Niemczech, struktura gospodarki w powiatach województwa zielonogórskiego z punktu widzenia odsetka ludności związanej z poszczególnymi działami gospodarki narodowej była dość zróżnicowana. W zestawieniu ze wskaźnikami prowincji i rejencji rysuje się wyraźnie przeciętnie niższy stan uprzemysłowienia w poszczególnych powiatach.

W latach 1925—1939 zasadniczy układ przestrzennego rozmieszczenia pozostał niezmieniony. Występujące natomiast zmiany w przestrzennym rozmieszczeniu przemysłu w powiatach sprowadzają się do przesunięć o jeden przedział klasowy w dół wskaźnika zatrudnionych w przemyśle i rzemiośle w stosunku do ogółu ludności w powiatach Gorzów Wlkp., Świebodzin, Sulechów i Szprotawa (por. ryc. 1 i 2). W tym sensie też można mówić o degresji uprzemysłowienia powiatów i wzroście nierównomierności w rozmieszczeniu przemysłu i rzemiosła w województwie zielonogórskim.

Stwierdzone powyżej zmiany w lokalizacji przemysłu i rzemiosła mają bardzo skomplikowane podłoże i nie oddają wiernie obrazu rzeczywistości. Jeśli spróbujemy ustalić zmiany w rozmieszczeniu w oparciu o wskaźnik ludności utrzymującej się z przemysłu i rzemiosła, otrzymamy obraz poważnie zmieniony. Dane tabeli 14 wykazują, że w bezwzględnej większości powiatów nastąpił wzrost odsetka ludności utrzymującej się z przemysłu i rzemiosła. Jedynie w najbardziej uprzemysłowionym powiecie Żary odsetek ten uległ wyraźnemu obniżeniu. Jeśli nawet przeliczymy ludność utrzymującą się z przemysłu i rzemiosła nie do ludności stałej, a do ogółu mieszkańców [5], to się okaże, że spadek wskaźnika w porównaniu z 1925 rokiem, poza powiatem Żary miał jeszcze tylko miejsce w powiatach: Zielona Góra i Głogów. W powiecie gorzowskim wskaźnik pozostał bez zmian. We wszystkich pozostałych powiatach wskaźniki się podniosły, powodując zmianę o jeden przedział klasowy w górę, np. w Skwierzynie, Wschowie, Krośnie Odrzańskim, Strzelcach

[5] Wskaźniki te dla powiatów wynosiły: Wschowa — 25,6; Międzyrzecz — 22,9; Skwierzyna — 22,4; Krosno Odrz. — 26,2; Strzelce Kr. — 25,5; Gorzów Wlkp. — 30,4; Sulęcin — 25,1; Żary — 43,7; Rzepin — 28,3; Sulechów — 25,9; Kożuchów — 37,1; Głogów — 22,9; Zielona Góra — 39,8; Szprotawa — 34,9.

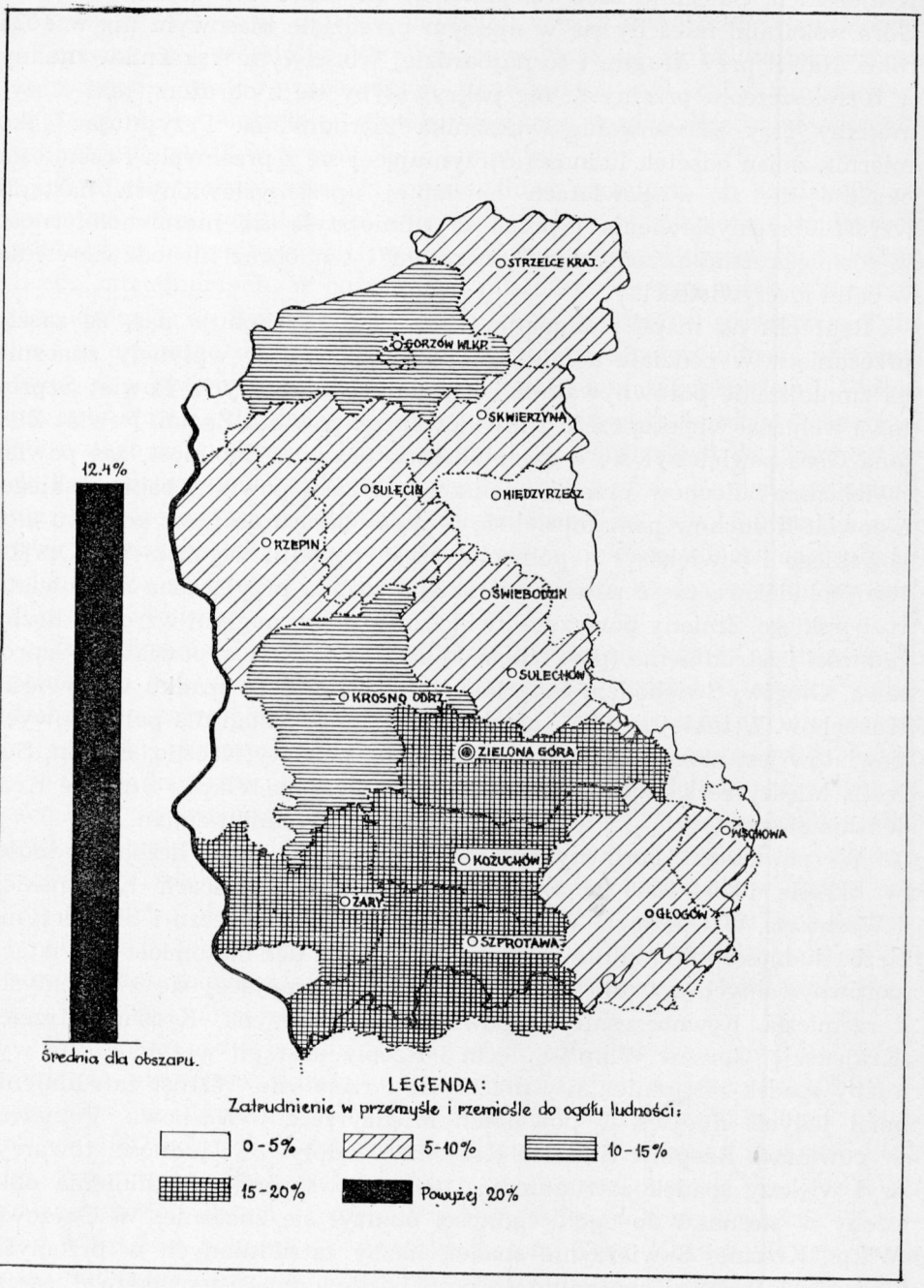

Ryc. 5. Rozmieszczenie przemysłu i rzemiosła w województwie zielonogórskim w 1939 roku wg powiatów (bez budownictwa)

Krajeńskich, Sulęcinie oraz Rzepinie. W powiecie Szprotawa i Zielona Góra wskaźniki mieściły się w niższym przedziale klasowym niż w 1925 roku. Nawet przy drugim i to najbardziej właściwym wskaźniku zmiany w rozmieszczeniu przemysłu nie pokrywałyby się z obrazem, jaki otrzymujemy przy zastosowaniu wskaźnika zatrudnienia. Przyjmując jako miernik zmian odsetek ludności utrzymującej się z przemysłu i rzemiosła okazuje się, że w powiatach najsłabiej uprzemysłowionych nastąpił wzrost uprzemysłowienia i przez to zmniejszyła się nierównomierność w rozmieszczeniu przemysłu. Tymczasem i ten obraz nie odzwierciedla w pełni rzeczywistości.

Rzut oka na mapę i dane dla 1939 roku przekonuje nas, że zaszłe przesunięcia w podziale administracyjnym powiatów wpłynęły znacznie na zmniejszenie porównywalności ich danych liczbowych. Powiat Szprotawa wchłonął większą część zlikwidowanego powiatu Żagań. Powiat Zielona Góra powiększył się o część obszaru powiatu Babimost, zaś powiat Świebodzin-Sulechów przejął większość obszaru powiatu babimojskiego, a powiat Kożuchów pomniejszył się o część obszaru na rzecz powiatu głogowskiego i powiększył o północną część powiatu żagańskiego. Oprócz tego południowa część powiatu żarskiego została przyłączona do powiatu rozborskiego. Zmiany powyższe uwidoczniły się w nagłym wzroście liczby ludności i zatrudnienia (por. tabela 11 i 12 i aneks 1) w powiatach Szprotawa, Głogów, Świebodzin-Sulechów i znaczniejszym spadku w powiecie Kożuchów. W takiej sytuacji ustalenie dynamiki zmian dla południowych powiatów jest niezwykle trudne. Natomiast powiaty Krosno, Rzepin, Sulęcin, Międzyrzecz, Wschowa, Skwierzyna, Gorzów Wlkp. i Strzelce Krajeńskie dają należytą podstawę dla określenia dynamiki zmian.

W powiatach porównywalnych zmniejszyła się liczba ludności w okresie 1925—1939 w Sulęcinie, Rzepinie, Strzelcach Krajeńskich i Wschowie. W Gorzowie Wlkp., Krośnie, w Międzyrzeczu i Skwierzynie liczba ludności minimalnie wzrosła. We wszystkich natomiast powiatach porównywalnych wzrosła liczba ludności utrzymującej się z przemysłu i rzemiosła. Równocześnie w powiatach Skwierzyna, Krosno, Strzelce Krajeńskie, Gorzów Wlkp., Sulęcin i Rzepin nastąpił w tym czasie wyraźny spadek zatrudnienia w przemyśle i rzemiośle. Wzrost zatrudnienia miał jedynie miejsce w powiatach Międzyrzecz i Wschowa. Ponieważ w powiatach Rzepin i Strzelce Krajeńskie odpływowi ludności towarzyszył większy spadek zatrudnienia, stąd też wskaźnik zatrudnienia obliczony w stosunku do ogółu ludności obniżył się znacznie. W Gorzowie Wlkp., Krośnie, Skwierzynie spadek liczby zatrudnionych w przemyśle i rzemiośle przy nieznacznym wzroście liczby ludności spowodował jeszcze większe obniżenie się liczby zatrudnionych do ogółu ludności. W powiecie Międzyrzecz wskaźnik zatrudnienia do ogółu ludności zmniejszył się na

skutek tego, że liczba ludności wzrosła szybciej niż zatrudnienie. Jedynie w powiecie Wschowa i Sulęcin wystąpił wzrost wskaźnika zatrudnionych w przemyśle i rzemiośle. We Wschowie stało się to na skutek wzrostu zatrudnienia przy równoczesnym zmniejszeniu się liczby mieszkańców, w Sulęcinie natomiast na skutek większego spadku liczby mieszkańców niż zatrudnionych w przemyśle i rzemiośle.

Z analizy rozmieszczenia przemysłu i rzemiosła w powiatach porównywalnych wynika, że właściwie tylko w powiecie Międzyrzecz i Wschowa nastąpił przed II wojną światową rozwój przemysłu mierzony liczbą zatrudnionych. W pozostałych miało miejsce zmniejszenie się stanu zatrudnienia, co wskazywałoby na ujemne tendencje rozwojowe. Tymczasem opierając się na liczbach wyrażających odsetek ludności utrzymującej się z przemysłu, należałoby wyciągnąć wniosek przeciwny. Wskaźnik zatrudnienia do liczby mieszkańców daje pogląd bardziej zbliżony do wysnutego na podstawie kształtowania się absolutnych wielkości zatrudnienia przemysłowego. Lecz i tu, przy zmniejszeniu się stanu zatrudnienia i jeszcze większym ubytku ludności (przykład pow. Sulęcin), a więc przy zjawiskach lokalizacyjnie ujemnych, w obszarach słabo uprzemysłowionych na podstawie tylko samego wskaźnika można wysnuć wniosek zupełnie odmienny.

Zmniejszenie się stanu zatrudnienia przemysłowego w analizowanych powiatach pokrywa się z uprzednio wykazaną tendencją spadku zatrudnienia na całym obszarze województwa. Tego rodzaju ujemne zmiany w rozwoju przemysłu w omówionych powiatach mają swoje źródło w wielkim kryzysie gospodarczym, po którym nie zdołano przywrócić na ziemiach województwa zielonogórskiego stanu uprzemysłowienia z 1925 roku. Zmniejszenie się liczby zatrudnionych w przemyśle, i to przeważnie w powiatach należących do słabo uprzemysłowionych, w istocie rzeczy pogłębiło dysproporcję w rozmieszczeniu przemysłu i rzemiosła w województwie. Wykazany odpływ ludności z większości powiatów był symptomem zachodzących negatywnych przemian w lokalizacji przemysłu na tym obszarze.

Zmiany w podziale administracyjnym południowych powiatów województwa nie przeszkadzają w stwierdzeniu, iż zasadniczy układ przestrzenny przemysłu województwa zielonogórskiego, wykształcony głównie do 1907 roku, pozostał prawie niezmieniony w ciągu następnych 32 lat (por. mapy). Zachowały się dwa biegunowe obszary przemysłu: na północy województwa — ośrodek gorzowski z centrum w mieście Gorzowie Wlkp. i na południu — powiaty Zielona Góra, Kożuchów, Szprotawa oraz największy ośrodek przemysłu województwa, tj. powiat Żary. Południowy okręg przemysłowy liczył w 1939 roku 68 516 zawodowo czynnych, co stanowiło 52,0% ogółu zatrudnionych w przemyśle i rzemiośle

województwa oraz 316 319 osób, czyli 37,0% całej ludności województwa.

Północny obszar przemysłowy zamykający się w gruncie rzeczy do miasta i powiatu Gorzów Wlkp. zamieszkiwało 101 077 osób, czyli 11,0% ludności województwa. Zatrudnienie przemysłowe tego ośrodka wynosiło również niewiele ponad 10% zawodowo czynnych w przemyśle i rzemiośle województwa. Gdyby doliczyć do gorzowskiego okręgu przemysłowego miasto Kostrzyń, które obecnie wchodzi w skład powiatu gorzowskiego, to liczba ludności wynosiłaby 13,6% ludności województwa, a zatrudnienie zwiększyłoby się do ponad 13,0% zatrudnienia przemysłowego województwa. Obszar przemysłowy północny był więc znacznie mniejszy od obszaru południowego i miał też mniejszy potencjał gospodarczy.

Południowy obszar przemysłowy rozpościerał się na przestrzeni 5382,2 km² (wraz z powiatem Głogów [6]). Na powierzchni zatem stanowiącej 36,1% obszaru województwa żyło 41,0% ludności i pracowało 55,0% zatrudnionych w przemyśle województwa. Razem obszary południowy i północny, obejmujące 44,3% powierzchni województwa, skupiały 51,9% ludności i 65,0% zatrudnionych w przemyśle i rzemiośle. Wraz z miastem Kostrzyniem obszar obu okręgów przemysłowych wynosił około 44,5% powierzchni, 54,2% ludności i 68,4% zatrudnionych w przemyśle województwa zielonogórskiego. Pozostały obszar województwa wynoszący 53,9% powierzchni, zamieszkiwało 45,8% ludności i pracowało na nim tylko 31,6% zatrudnionych w przemyśle i rzemiośle.

Z wyliczeń tych wynika duża nierównomierność w rozmieszczeniu przemysłu w województwie zielonogórskim w czasach niemieckich. Nierównomierność ta powstała w okresie zasadniczego rozwoju przemysłu na ziemi zielonogórskiej w warunkach kapitalizmu niemieckiego, przypadającego na lata 1861—1907.

Powierzchniowe, a w znacznej mierze i punktowe rozmieszczenie przemysłu i rzemiosła w województwie przetrwało bez żadnych prawie zmian 32 lata, zachowując tuż przed wybuchem II wojny światowej ukształtowanie przestrzenne bardzo zbliżone do stanu z 1907 roku. Petryfikacja przestrzennego układu przemysłu w województwie w czasach niemieckich ma bezpośredni związek z wykazaną w rozdziale poprzednim stagnacją przemysłu w latach 1925—1939.

Znaczną nierównomierność rozmieszczenia przemysłu w 1939 roku uwypuklają również wskaźniki w przemyśle i rzemiośle na 100 km² (por. aneks 27), według których powiaty Żary, Kożuchów, Zielona Góra i Gorzów Wlkp. miały przeciętnie około 2 razy wyższe wskaźniki od śred-

[6] Obszar województwa liczony po uwzględnieniu korekty powierzchni powiatów położonych w państwowym pasie granicznym.

niego wskaźnika wojewódzkiego, wynoszącego 795 zatrudnionych na 100 km². Natomiast tylko powiat Żary przewyższał 5 do 10 razy wskaźniki dla powiatów słabo uprzemysłowionych, jak Skwierzyna, Międzyrzecz, Sulęcin, Strzelce Krajeńskie, Sulechów oraz Rzepin. Powstała w latach 1861—1907 dysproporcja w uprzemysłowieniu poszczególnych powiatów województwa nie uległa gruntownej likwidacji. Stwierdzić jednak należy, że od 1882 roku powstały nowe ośrodki przemysłowe i w konsekwencji przed II wojną światową przemysł był w województwie zielonogórskim bardziej równomiernie zlokalizowany niż w drugiej połowie XIX wieku. Powiaty, które po 1918 roku stały się obszarem niemieckiego pogranicza państwowego, należały nadal do najsłabiej uprzemysłowionych powiatów województwa.

W okresie wojny 1939—1945 nastąpiły pewne zmiany w rozmieszczeniu przemysłu na obszarze województwa. Najważniejszą z nich była lokalizacja wielkiego chemicznego zakładu przemysłowego w Krzystkowicach, który w nowych, polskich warunkach nie został uruchomiony. Był to zakład służący celom wojennym, zatrudniający kilkanaście tysięcy pracowników, ukryty w lasach nad Bobrem. Trzon załogi stanowili jeńcy wojenni. Zniszczeniu uległy prawie wszystkie większe zakłady przemysłowe położone wzdłuż rzeki Bóbr od Żagania aż po Krzystkowice. Same zakłady chemiczne w Krzystkowicach nie ucierpiały wiele, mimo że zniszczeniu uległo prawie całe miasteczko i kilka innych większych zakładów przemysłu włókienniczego. Zakłady chemiczne w Krzystkowicach mogą służyć jako charakterystyczny przykład wpływu czynników pozaekonomicznych na lokalizację przemysłu.

O lokalizacji zakładów chemicznych w Krzystkowicach zadecydowały względy strategiczno-wojskowe przy możliwie dogodnych warunkach przyrodniczych, jak duże lasy, duże zasoby wody niezbędne dla procesów technologicznych i dogodne warunki komunikacyjne w postaci spławnej rzeki, sieci dróg bitych i linii kolejowych.

Sądzić należy, że w rachunku lokalizacji brano pod uwagę koszty inwestycji, lecz w warunkach wojennych nie mogły one odgrywać zasadniczej roli. Jaką rolę w decyzji lokalizacji odgrywały względy konieczności uprzemysłowienia b. ziem wschodnich Niemiec, trudno powiedzieć. Liczono się zapewne z funkcją gospodarczą tych zakładów po wojnie i to przy założeniu, że zostanie ona zakończona zwycięstwem. Wiadomo tylko ogólnie, iż były opracowane plany gospodarki przyszłej tysiącletniej Rzeszy, w których i rola gospodarcza b. ziem wschodnich miała być określona. W każdym razie można na tym przykładzie dostrzec, iż na lokalizację wpływa wiele czynników.

Równocześnie podnieść należy, że w przypadku zakładów w Krzystkowicach widoczny jest wyraźnie wpływ współczesnego państwa kapi-

talistycznego na lokalizację przemysłu, co uzasadniali i czego domagali się niemieccy teoretycy lokalizacji. W niemieckim kapitalizmie bezpośredni wpływ państwa na życie gospodarcze, a szczególnie w okresie hitlerowskim, był jednym z największych wśród krajów kapitalistycznych. Jest sprawą bezsporną, że względy polityczno-militarne w lokalizacji zakładów chemicznych w Krzystkowicach miały znaczenie decydujące.

Tabela 15

ZMIANY W LOKALIZACJI PRZEMYSŁU WOJEWÓDZTWA ZIELONOGÓRSKIEGO W LATACH 1939–1950

Lp.	Powiaty	Zawodowo czynni w przemyśle w odsetkach		Liczba zatrudnionych w przemyśle i rzemiośle na 100 km²		Liczba zatrudnionych w przemyśle i rzemiośle na 1000 mieszk.	
		1939	1950	1939	1950	1939	1950
	Ogółem:	100,0	100,0	795	342	130	91
1	Głogów	6,5	4,9	612	199	85	51
2	Gorzów Wlkp.	13,6	12,6	1293	518	134	91
3	Gubin	3,4	0,8	830	83	92	31
4	Kożuchów	9,2	14,8	1486	1015	205	170
5	Krosno Odrzańskie	5,5	4,9	495	191	109	77
6	Międzyrzecz	1,6	2,3	264	165	53	42
7	Rzepin	3,4	1,0	351	45	90	21
8	Skwierzyna	1,0	0,9	182	70	57	34
9	Strzelce Krajeńskie	2,9	2,9	316	134	67	42
10	Sulechów[a])	4,3[b])	3,3	459[b])	236	86[b])	59
11	Sulęcin	3,1	1,9	324	87	89	37
12	Szprotawa[a])	14,7	3,5	1191	245	181	78
13	Świebodzin	—	2,8	—	192	—	55
14	Wschowa	1,2	1,8	515	338	74	58
15	Zielona Góra[a])	10,0	18,4	1219	1482	180	179
16	Żagań[a])	—	7,4	—	503	—	141
17	Żary[a])	15,7	15,8	1977	159	257	159

Uwaga: *a*) powiaty o zmienionej powierzchni, mało porównywalne lub zupełnie nieporównywalne.
b) podano dane dla dawnego powiatu Sulechów-Świebodzin.

Zmiany w podziale administracyjnym województwa nie pozwalają w pełni porównać rozmieszczenia przemysłu w poszczególnych powiatach w latach po 1945 roku ze stanem z 1939 roku. Istnieje jednak pewna możliwość porównania części powiatów ze stanem z 1950 roku, ponieważ do tego czasu podział administracyjny był najbardziej zbliżony do 1939 roku. Obszar województwa nie uległ prawie żadnej zmianie (14 856 km² w 1939 roku i 14 884 km² w 1950 roku), podobnie jak i powierzchnia większości powiatów (por. aneks 27 i 28). W 1950 roku ludność województwa wynosiła 61,4% stanu ludności z 1939 roku i w takim również przeciętnym stosunku kształtowała się ludność poszczególnych po-

wiatów przyjętych do porównania. Mniejszy liczbowy stan ludności wiązał się oczywiście z mniejszym niż przed wojną stanem zatrudnienia w przemyśle i rzemiośle, co znalazło swoje pełne odbicie we wskaźnikach liczby zatrudnionych na 100 km^2.

Dane tabeli 15 wskazują, że największe różnice w powierzchniowym rozmieszczeniu przemysłu miały miejsce w powiatach: Gubin i Rzepin (wskaźniki z 1939 roku 10 i 8 razy większe). Poza powiatem Kożuchów we wszystkich pozostałych powiatach liczba zatrudnionych na 100 km^2 była w 1939 roku ponad 2 do 4 razy większa. Dostrzec można tutaj wyraźny wpływ zniszczeń wojennych. Na kształtowaniu się wskaźnika dla powiatu głogowskiego zaważyło zniszczenie miasta Głogowa, w powiecie gorzowskim zniszczenie Kostrzynia, w powiecie gubińskim zniszczenie miasta Gubina, w powiecie krośnieńskim zniszczenie miasta Krosna. W powiecie Kożuchów, gdzie zniszczenia były stosunkowo nieznaczne, już w 1950 roku wskaźnik zatrudnienia na jednostkę powierzchni kształtował się najbardziej korzystnie. Głównie na skutek zniszczeń wojennych najsłabiej uprzemysłowionymi stały się powiaty zachodnie województwa, powiaty przygranicza państwowego, a to: Gubin i Rzepin, i część zachodnia powiatu Gorzów Wlkp. W wyniku tego powstały większe niż w 1939 roku dysproporcje w rozmieszczeniu przemysłu i rzemiosła województwa zielonogórskiego. Zerwane przez granicę państwową dotychczasowe powiązania i współzależności gospodarcze ziem pogranicza państwowego z ośrodkami przemysłu położonymi na zachód od linii Odra—Nysa, przy ogromnych zniszczeniach w majątku produkcyjnym i nieprodukcyjnym uczyniły z tych ziem obszary problemowe, na których trzeba było kształtować przemysł od nowa.

Nowe osadnictwo i odbudowa życia gospodarczego byłaby niemożliwa bez zabezpieczenia przynajmniej minimalnych proporcji między poszczególnymi działami gospodarki. Stąd też czyniono duże wysiłki, by uruchomić możliwie największą ilość warsztatów przemysłowych. Liczba zatrudnionych w przemyśle i rzemiośle na 1000 mieszkańców osiągnęła już około 70,0% liczby z 1939 roku w skali województwa (tabela 15). Podobnie kształtowały się te wielkości w większości porównywanych powiatów. Najgorzej rozwijał się przemysł w powiatach granicznych, Gubin i Rzepin, gdzie liczba zatrudnionych na 1000 mieszkańców wynosiła w 1950 roku zaledwie 25,0—33,0% stanu z 1939 roku.

W sumie dysproporcje w rozmieszczeniu przemysłu w poszczególnych powiatach województwa zielonogórskiego uległy zwiększeniu w stosunku do 1939 roku. Południowy okręg przemysłowy w 1950 roku skupiał na swoim obszarze 64,8% ogółu zatrudnionych w przemyśle i rzemiośle województwa i 35,2% ludności. W 1939 roku natomiast na tym samym obszarze mieszkało 41,0% ludności i pracowało 56,1% zawodowo czyn-

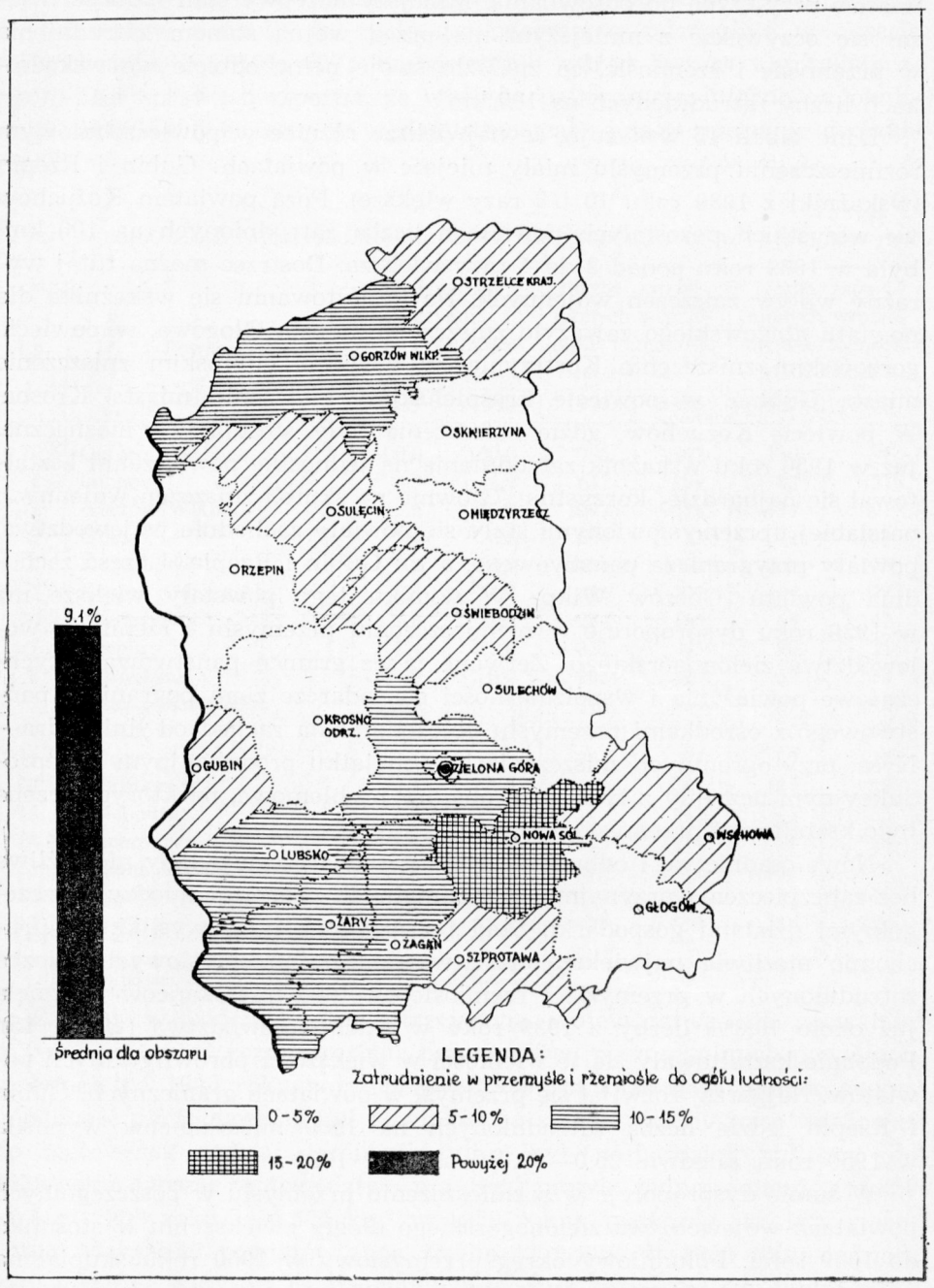

Ryc. 6. Rozmieszczenie przemysłu i rzemiosła w województwie zielonogórskim w 1956 roku wg powiatów

nych w przemyśle i rzemiośle — bez przemysłu budowlanego (por. aneks 27, 28 i tabela 15 w tekście).

Okręg gorzowski skupiał natomiast w 1950 roku 12,7% ludności i 12,6% zatrudnionych w przemyśle i rzemiośle. W 1939 roku udział ludności wynosił 13,2% i 13,6% zawodowo czynnych w przemyśle i rzemiośle województwa. Zatem okręg północny zachował prawie nie zmienioną pozycję.

Tabela 16

POŁUDNIOWY I PÓŁNOCNY OBSZAR PRZEMYSŁOWY WOJEWÓDZTWA ZIELONOGÓRSKIEGO W LATACH 1939–1950

Wyszczególnienie	Ludność		Zatrudnienie w przemyśle i rzemiośle bez budownictwa	
	1939	1950	1939	1950
	w odsetkach			
Obszar województwa	100,0	100,0	100,0	100,0
Północny obszar przemysłowy	13,2	12,7	13,6	12,6
Południowy obszar przemysłowy	41,0	35,2	56,1	64,8
Razem:	54,2	47,9	69,7	74,4

Powyższe zestawienie (tabela 16) wykazuje, iż po II wojnie światowej wystąpiły w województwie zielonogórskim dysproporcje w rozmieszczeniu przemysłu. Jednym z naczelnych zadań socjalistycznej industrializacji województwa stało się wobec tego wyrównanie nierównomierności

Tabela 17

ROZWÓJ POŁUDNIOWEGO I PÓŁNOCNEGO OBSZARU PRZEMYSŁOWEGO WOJEWÓDZTWA ZIELONOGÓRSKIEGO W LATACH 1950–1956

Wyszczególnienie	Ludność		Zatrudnienie w przemyśle	
	1950	1956	1950	1956
	w odsetkach			
Obszar województwa	100,0	100,0	100,0	100,0
Północny obszar przemysłowy	12,7	12,9	12,6	15,8
Południowy obszar przemysłowy	35,2	45,4	64,8	61,4
Razem:	47,9	58,3	77,4	77,2

Uwaga: Obszar południowy dla 1956 roku nie pokrywa się w pełni z powierzchnią zakreślonego obszaru w 1950 oku.

rozmieszczenia, która powstała do 1939 roku i zaostrzyła się na skutek II wojny światowej.

Zestawienie danych tabeli 17 nie jest zupełnie porównywalne. Najbardziej porównywalny jest obszar północny, w którym relatywnie znacz-

nie szybciej wzrósł udział zatrudnionych w przemyśle niż udział ludności województwa. Oznacza to, iż w północnym okręgu lokalizowano nowe zakłady przemysłowe w latach 1950—1956 i obszar ten rozwijał się w tym czasie przemysłowo szybciej niż przeciętnie inne części województwa. Obszar południowy nie pokrywa się zupełnie z obszarem liczonym według powiatów w 1950 roku. W 1956 roku w skład tego obszaru wliczono powiaty: Lubsko, Zielona Góra (z miastem), Nowa Sól, Szprotawa, Żagań, Żary i Głogów. Jego powierzchnia jest wprawdzie mniejsza tylko o 360 km², lecz niestety w wyniku zmian w podziale administracyjnym województwa w tym rachunku nie ujęto części dawnego obszaru. Natomiast została wliczona część powierzchni powiatów dawniej nie wchodzących w skład obszaru południowego (np. z powiatów Gubin i Krosno Odrzańskie). Przy takim, jedynie możliwym w tej chwili ujęciu, z danych liczbowych tabeli 17 można wnioskować, że obszar południowy w 1956 roku pozostał nadal dominującym ośrodkiem przemysłu. Na powierzchni wynoszącej 34,5% obszaru województwa skupiło się 45,4% ludności i 61,4% zawodowo czynnych przemysłu i rzemiosła.

Dla dalszych rozważań nad powierzchniowym rozmieszczeniem przemysłu można by wyłączyć z południowego obszaru przemysłowego powiat i miasto Głogów, które po zniszczeniach wojennych nie posiadały dotychczas znaczniejszego przemysłu. Z uwagi jednak na nowo odkryte złoża miedzi i budowę nowego dużego ośrodka przemysłowego, zachowamy ten powiat jako część składową południowego, najbardziej uprzemysłowionego obszaru województwa.

Powierzchniowe rozmieszczenie przemysłu i rzemiosła w 1956 roku wykazuje wielkie podobieństwo do stanu z 1939 roku (ryc. 7 i 8). Rysują się wyraźnie północny i południowy okręg przemysłowy. Różnica sprowadza się do tego, że w południowym obszarze przemysłowym jedynie w powiecie Nowa Sól poziom uprzemysłowienia dorównał poziomowi z 1939 roku. Obszar południowy cechował się w 1956 roku mniej wyrównanym poziomem uprzemysłowienia niż w 1939 roku. Środkowa część województwa pozostała nadal najsłabiej uprzemysłowionym obszarem. *Obszar północny natomiast osiągnął w pełni stan przedwojenny.*

W okresie przyśpieszonego tempa rozwoju przemysłu socjalistycznego w województwie po 1956 roku nastąpiły pewne zmiany w jego strukturze przestrzennej. Przeobrażeń tych nie da się jednak dokładnie uchwycić do roku 1962, z uwagi na przeprowadzone przed tym okresem zmiany w podziale administracyjnym. Likwidacji uległ w tym czasie powiat Skwierzyna i Gubin. W wyniku zmian administracyjnych powiat gorzowski wraz z miastem Gorzowem, traktowany dotąd jako północny obszar przemysłowy, zwiększył swoją powierzchnię o 264 km². Podobnie i w obszarze południowym odsetek powierzchni obszaru w stosunku do woje-

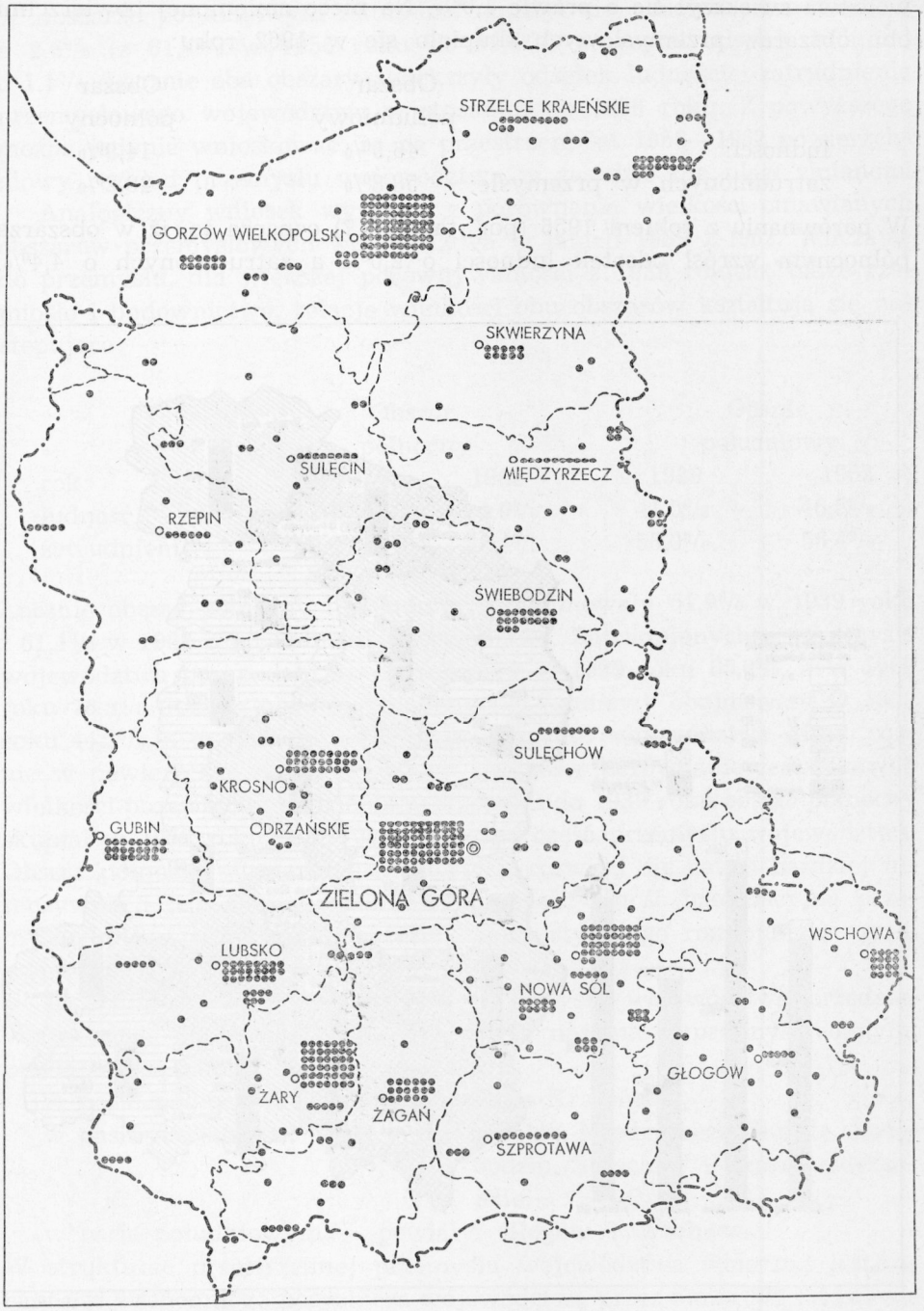

Ryc. 7. Województwo zielonogórskie. Rozmieszczenie czynnych zakładów przemysłowych wraz z uspołecznionym rzemiosłem (stan z 1956 roku)

wództwa zwiększył się o prawie 1,0%. Na nieco zmienionej powierzchni obu obszarów przemysłowych skupiało się w 1962 roku:

	Obszar południowy	Obszar północny
ludności:	46,5%	14,9%
zatrudnionych w przemyśle:	58,8%	20,2%

W porównaniu z rokiem 1956 (por. tabela 17) oznacza to, iż w obszarze północnym wzrósł odsetek ludności o 2,0% a zatrudnionych o 4,4%.

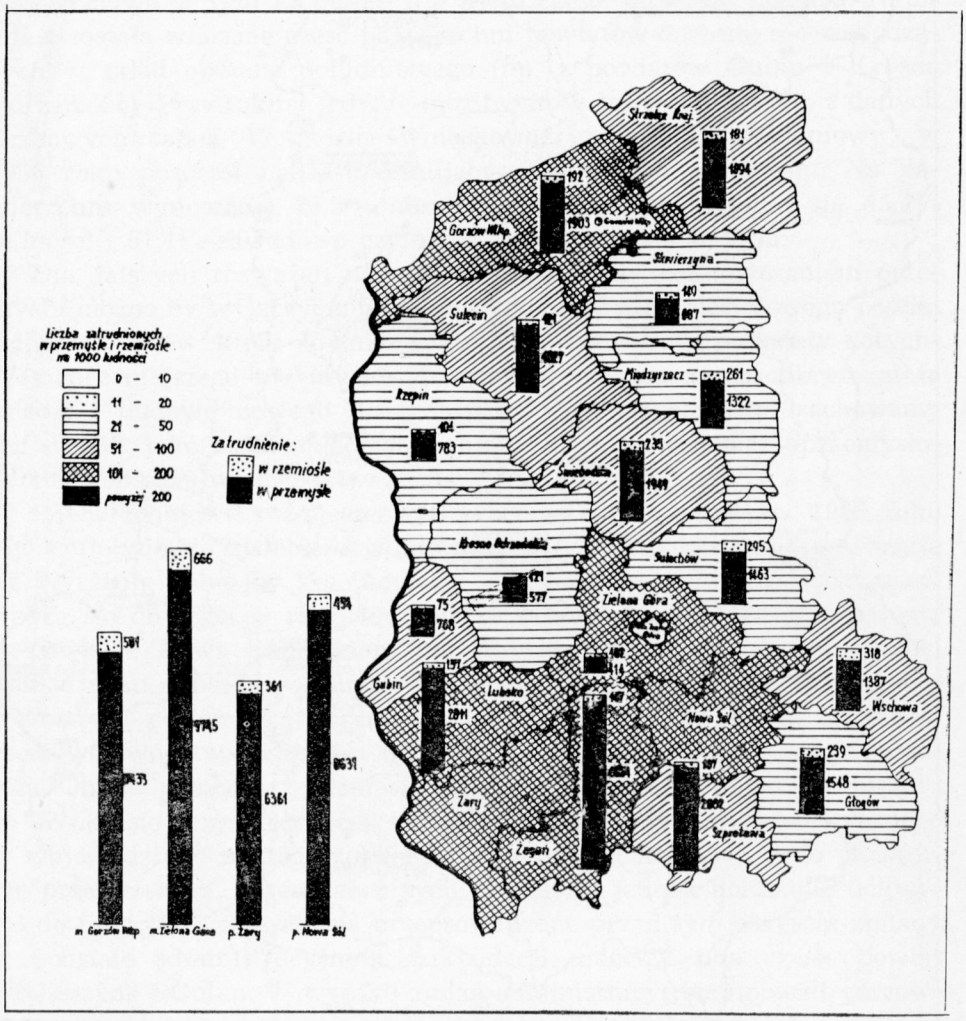

Ryc. 8. Województwo zielonogórskie. Zatrudnienie w przemyśle i rzemiośle w 1956 roku

W obszarze południowym natomiast obniżył się odsetek zatrudnionych o 2,6% (z 61,4% w 1956 roku do 58,8%) a wzrósł odsetek ludności o 1,1%. Łącznie oba obszary zwiększyły odsetek ludności i zatrudnienia przemysłowego województwa w stosunku do 1956 roku. Z powyższego można jedynie wnioskować, że na przestrzeni lat 1956—1962 powierzchniowy rozkład przemysłu województwa w zasadzie nie uległ zmianom.

Analogiczny wniosek wypływa z porównania wielkości omawianych obszarów przemysłowych województwa w latach 1939 i 1962. Wliczając do przemysłu, dla większej porównywalności z 1939 rokiem, także rzemiosło i budownictwo, relacje wielkości obu obszarów kształtują się następująco:

	Obszar północny		Obszar południowy	
rok:	1939	1962	1939	1962
ludność:	13,6%	14,9%	41,0%	46,5%
zatrudnienie:	13,0%	20,4%	55,0%	56,4%

Łącznie obszar północny i południowy obejmowały 51,9% w 1939 roku i 61,4% w 1962 roku ludności województwa. Zatrudnionych w przemyśle województwa przypadało na oba obszary w 1939 roku 65,0%, a w 1962 roku 76,8%. Razem obszary północny i południowy obejmowały w 1939 roku 44,3%, a w 1962 roku 46,3% powierzchni województwa. Mimo różnic w powierzchni porównywanych obszarów porównanie zestawionych wielkości pozwala stwierdzić, iż w stosunku do 1939 roku obszar północny skupiał w 1962 roku relatywnie większą część przemysłu województwa. Obszar północny w warunkach polskich rozwijał się zatem bardziej intensywnie i jego ciężar gatunkowy oraz aktywność lokalizacyjna przemysłu były większe niż w okresie kapitalistycznego rozwoju przemysłu województwa.

Aktualną strukturę przestrzenną przemysłu województwa przedstawiają tabele 18 i 19. Wynika z nich, że najmniej uprzemysłowionymi powiatami są nadal:

w pasie północnym — powiat Strzelce Krajeńskie,

w pasie środkowym — powiaty: Sulęcin, Międzyrzecz, Słubice, Świebodzin, Sulechów i Krosno Odrzańskie,

w pasie południowym — powiaty: Głogów i Wschowa.

W strukturze przestrzennej przemysłu województwa widoczne jest, że cały pas wschodniego pogranicza województwa przez okres 100 lat prawie nie wykazywał się większą aktywnością lokalizacyjną przemysłu. Obszar ten stanowił cały czas bezpośredni lub najbliższy pas pogranicza państwo-

wego b. Rzeszy. Można przyjąć, iż na słabą aktywność lokalizacyjną tego obszaru wpływały w okresie kapitalizmu w sposób decydujący czynniki polityczno-społeczne. W warunkach polskich również pas pogranicza państwowego należy do najsłabiej uprzemysłowionych rejonów województwa. Różnica polega jednak na tym, że w warunkach polskich wystąpiły pewne obiektywne trudności wynikłe z konieczności budowania nowych

Tabela 18

ROZMIESZCZENIE PRZEMYSŁU WOJEWÓDZTWA ZIELONOGÓRSKIEGO WG POWIATÓW W 1962 ROKU

L. p.	Powiaty	Razem przemysł, budownictwo i rzemiosło prywatne		Przemysł		Budownictwo		Rzemiosło prywatne	
		l. bezwzgl.	odsetki	l. bezwzgl.	odsetki	l. bezwzgl.	odsetki	l. bezwzgl.	odsetki
	Ogółem:	102 232	100,0	81 714	100,0	16 174	100,0	4344	100,0
1	Głogów	3 482	3,4	2 355	2,9	880	5,4	247	5,7
2	Gorzów Wlkp.	4 885	4,8	3 411	4,2	1 247	7,7	227	5,2
3	m. Gorzów Wlkp.	15 912	15,6	13 098	16,0	2 324	14,4	490	11,3
4	Krosno Odrz.	4 155	4,1	3 215	3,9	751	4,6	189	4,4
5	Lubsko	3 902	3,8	3 364	4,1	423	2,6	115	2,7
6	Międzyrzecz	2 929	2,9	1 572	1,9	1 066	6,6	291	6,7
7	Nowa Sól	11 668	11,4	9 930	12,2	1 363	8,4	375	8,6
8	Słubice	2 439	2,4	1 728	2,1	639	4,0	72	1,7
9	Strzelce Kr.	2 887	2,8	2 276	2,8	434	2,7	177	4,1
10	Sulechów	2 692	2,6	1 925	2,4	492	3,1	275	6,3
11	Sulęcin	2 387	2,3	1,715	2,1	545	3,4	127	2,9
12	Szprotawa	4 615	4,5	3 940	4,8	530	3,3	145	3,3
13	Świebodzin	3 714	3,6	2 830	3,5	653	4,0	231	5,3
14	Wschowa	2 523	2,5	1 840	2,3	316	2,0	367	8,4
15	Zielona Góra	827	0,8	590	0,7	145	0,9	92	2,1
16	m. Zielona Góra	15 483	15,1	12 702	15,5	2 318	14,3	463	10,7
17	Żagań	7 201	7,1	6 291	7,7	716	4,4	194	4,5
18	Żary	10 531	10,3	8 932	10,9	1 332	8,2	267	6,1

Źródło: „Rocznik Statystyczny Województwa Zielonogórskiego 1963—1964", Wojewódzki Urząd Statystyczny, Zielona Góra 1964, tabl. 4 (21), 7 (36), s. 48 i 77.

więzów gospodarczych, z samego procesu osadnictwa oraz ze zniszczeń wojennych. Usunięcie podstawowych przeszkód sygnalizuje zwiększenie po 1958 roku aktywności lokalizacyjnej tego obszaru. Znaczną część inwestycji przemysłowych i komunalnych zlokalizowano w Kostrzyniu, Gubinie i Słubicach. Poziom uprzemysłowienia pogranicza państwowego w województwie wykazuje od 1958 roku wyraźnie dostrzegalną zwyżkę.

W strukturze przestrzennej rzemiosła odnotować wypada jeszcze fakt, że w kilku słabo uprzemysłowionych powiatach województwa skupiła się

do 1962 roku (por. tabela 18) większa część rzemiosła prywatnego niż w niektórych powiatach silniej uprzemysłowionych. Do powiatów tych należą: Międzyrzecz, Sulechów i Świebodzin. Złożyło się na to na pewno wiele przyczyn. Prawdą jednak jest przy tym, iż rzemiosło poprawia w tych powiatach w jakiś bardziej odczuwalny sposób braki w uprzemysłowieniu.

Tabela 19

WSKAŹNIKI GĘSTOŚCI ZALUDNIENIA I ROZMIESZCZENIA PRZEMYSŁU W WOJEWÓDZTWIE ZIELONOGÓRSKIM WG POWIATÓW W 1962 ROKU

L.p.	Powiaty	Gęstość zaludnienia na 1 km²	Zatrudnienie w przemyśle, budownictwie i rzemiośle	
			na 100 mieszkańców	na 100 km²
	Ogółem:	56	12,6	704
1	Głogów	66	7,2	475
2	Gorzów Wlkp.	40	8,4	338
3	m. Gorzów Wlkp.	1163	25,3	29 466
4	Krosno Odrzańskie	38	9,4	357
5	Lubsko	41	10,4	425
6	Międzyrzecz	39	6,6	253
7	Nowa Sól	91	18,2	1 657
8	Słubice	34	6,9	235
9	Strzelce Krajeńskie	41	6,7	271
10	Sulechów	52	7,1	370
11	Sulęcin	30	7,3	218
12	Szprotawa	65	12,9	831
13	Świebodzin	46	9,6	444
14	Wschowa	51	7,3	368
15	Zielona Góra	38	2,7	100
16	m. Zielona Góra	1055	26,7	28 151
17	Żagań	64	16,3	1 045
18	Żary	74	18,4	1 355

Źródło: „Rocznik Statystyczny Województwa Zielonogórskiego 1963–1964", Wojewódzki Urząd Statystyczny, Zielona Góra 1964, tabl. 2 (8), 4 (21), 7 (36), s. 21, 48 i 76–77.

Przeprowadzone rozważania pozwalają stwierdzić, iż zasadnicza struktura powierzchniowego rozmieszczenia przemysłu w województwie w warunkach polskich nie odbiega w bardziej istotny sposób od struktury powierzchniowego rozmieszczenia w okresie kapitalizmu.

2. Gałęziowe rozmieszczenie przemysłu.

Stopień społecznego podziału pracy, poziom sił wytwórczych oraz przestrzenne rozproszenie ludności, zajmującej się główną dla danych warunków dziedziną produkcji w sposób zasadniczy determinowały lokalizację nierolniczej działalności. W rejonach rolniczych czy rolniczo-leśnych, przy niskim poziomie sił wytwórczych nie występowały liczniej

większe miasta. Raczej przeważały małe miasteczka, które spełniały rolę ośrodków administracyjno-społecznych i skupiały handel oraz rzemiosło jako niezbędne czynniki gospodarki towarowo-pieniężnej określonego obszaru. Stąd też w historycznym badaniu rozmieszczenia gałęzi przemysłu i rzemiosła, w takich jednostkach obszaru jakimi są powiaty, pewne grupy, a przez to i gałęzie przemysłu, występować będą powszechnie. Są to więc te gałęzie przemysłu, które pracują bezpośrednio na zaspokojenie potrzeb lokalnych.

Istnieją równocześnie gałęzie przemysłu, które nie występują w każdym obszarze geograficznym. Zwykle występowanie tych gałęzi przemysłu uzależnione jest od samego środowiska przyrodniczego, od bogactw naturalnych. Do tych gałęzi należy przemysł wydobywczy. Powstanie przemysłu wydobywczego nie jest zależne wyłącznie od samego środowiska. Jest to uwarunkowane uprzednią znajomością bogactw naturalnych, ich przydatności produkcyjnej i ekonomiczno-technicznymi możliwościami eksploatacji. Względy ekonomiczne posiadają tutaj znaczenie pierwszorzędne. Stąd też spotykamy obszary geograficzne posiadające zasoby surowcowe a pozbawione przemysłu, przemieszczenia przemysłu z zasobów łatwiej eksploatowanych do trudniejszych lub odwrotnie. Słowem w odpowiednio dłuższych okresach czasu obserwuje się ruch przestrzenny przemysłu wydobywczego i związane z tym konsekwencje społeczno-ekonomiczne.

Przemysł wydobywczy określa rozmiary przemysłu przetwórczego, wiąże go ze sobą i równocześnie ściąga do siebie przemysł towarzyszący, który zabezpiecza proces produkcji od strony środków i techniki produkcji jak i zaspokojenia potrzeb zatrudnionej siły roboczej. Przebiega to dość różnie w zależności od stopnia specjalizacji produkcji, wielkości zakładu i charakteru samej produkcji. W lokalizacji obserwuje się dlatego pewne zespoły przemysłu powiązane ze sobą, z sobą kooperujące.

W przemyśle przetwórczym występuje podobne zjawisko kooperacji, a więc zespołowości lokalizacji pewnych gałęzi i grup przemysłu. Jednak w przemyśle przetwórczym jak i wydobywczym szczególnego znaczenia dla lokalizacji nabiera wielkość, rozmiar produkcji wykraczającej poza potrzeby lokalne. Przy ograniczoności ziemi jako zasadniczego środka produkcji, ograniczoności i nierównomierności występowania bogactw naturalnych, nieustannym wzroście ludności i nieograniczoności ich potrzeb, wykształcił się społeczny podział, w ramach którego określone obszary przejęły najbardziej im gospodarczo dogodne funkcje produkcyjne, które z kolei nadawały im pewne specyficzne cechy zespołu społeczno-produkcyjnego, określonego dzisiaj mianem regionu, podregionu czy mikroregionu.

W poznawaniu gałęziowego rozmieszczenia przemysłu województwa zielonogórskiego większą uwagę poświęcimy właśnie tym gałęziom, które rozmiarem są największe i nadają pewien specyficzny charakter przemysłowi województwa. Nie oznacza to, byśmy nie doceniali znaczenia innych gałęzi. Chodzi nam o ustalenie, jakie gałęzie przemysłu lokalizowały się w przekroju czasowym w poszczególnych obszarach województwa.

Przemysł włókienniczy do 1882 roku koncentrował się zaledwie w kilku ośrodkach. Powiat Żary tworzył ośrodek największy skupiając 46,2% zatrudnionych w tej gałęzi przemysłu (por. aneks 9). Obok niego rozwijały się ośrodki w Żaganiu (13,2%), Zielonej Górze (10,3%) i w mieście Lubsko w powiecie Krosno Odrzańskie (9,8% zatrudnionych). W o wiele mniejszym stopniu niż w wymienionych powiatach, rozwinął się jeszcze przemysł w powiatach Sulechów-Świebodzin (6,2%) i Kożuchów (5,1%). Zatem do 1882 roku przemysł włókienniczy lokalizował się prawie wyłącznie w południowej części obszaru województwa.

Z punktu widzenia zakładów (por. aneks 10 i 8) wyróżniały się zasadniczo tylko dwa główne ośrodki przemysłu włókienniczego, a mianowicie powiat Żary, skupiający aż 51,1% zakładów przemysłu włókienniczego województwa oraz Żagań — 15,2%. Pozostałe powiaty posiadały zaledwie od 1,2%—4,7% ogólnej liczby zakładów przemysłu włókienniczego województwa. Na podstawie rozmieszczenia zakładów można by sądzić, że przemysł włókienniczy poza dwoma wybitnymi skupiskami zlokalizował się dość równomiernie w pozostałych powiatach. Tymczasem po porównaniu z rozmieszczeniem przemysłu włókienniczego według liczby zatrudnionych, pogląd taki okazuje się błędny.

Rozbieżność w ocenie rozmieszczenia przemysłu włókienniczego w oparciu o kryterium liczby zakładów i liczby zatrudnienia wynika z różnic w koncentracji produkcji. W liczbach zakładów i zatrudnienia ujęto kapitalistyczne manufaktury i fabryki wraz z rzemieślniczymi zakładami produkcyjnymi i produkcyjno-usługowymi. Z porównania liczb dotyczących zatrudnienia i zakładów (por. aneks 11 i 10) w poszczególnych powiatach można ustalić przy pomocy wskaźnika średniego zatrudnienia na 1 zakład, że w powiatach Babimost, Wschowa, Międzyrzecz, Strzelce Krajeńskie, Gorzów Wlkp., Sulęcin, Rzepin, Głogów i Szprotawa istniały prawie wyłącznie zakłady rzemieślnicze. Natomiast współczesne, kapitalistyczne manufaktury i fabryki włókiennicze zlokalizowały się w powiatach Zielona Góra, Krosno Odrzańskie, Sulechów-Świebodzin i Kożuchów. W największych ośrodkach przemysłu włókienniczego, którymi były powiaty Żary i Żagań, obok większych zakładów przemysłowych istniała duża ilość zakładów rzemieślniczych, które zaważyły na kształtowaniu się wskaźnika średniego zatrudnienia na 1 zakład. W powiatach Zielona

Góra, Kożuchów, Krosno Odrzańskie, Sulechów i Świebodzin średnio na 1 zakład przemysłu włókienniczego przypadało od 8—11 zatrudnionych, natomiast w powiatach Żary i Żagań niecałe 4 osoby.

Przemysł spożywczy lokalizował się dość równomiernie we wszystkich powiatach. Silniej rozwinął się tylko w powiatach Wschowa, Krosno Odrzańskie, Głogów i Żary. Odsetek zatrudnionych i zakładów był w tych powiatach największy, ale równocześnie wymienione powiaty obejmowały największy obszar i posiadały największą liczbę ludności. W przemyśle spożywczym dominowało rzemiosło, o czym przekonuje nas liczba zatrudnionych na 1 zakład wynosząca średnio 2,7 pracowników. Jedynie w powiecie Krosno Odrzańskie przemysł ten posiadał znacznie wyższy wskaźnik od średniej dla powiatów. Wynosił on 5 osób na zakład, co wskazywałoby na fakt istnienia większych zakładów przemysłu spożywczego.

Równie powszechnie i podobnie równomiernie jak przemysł spożywczy zlokalizowany był przemysł odzieżowy. Przeważało w nim krawiectwo ubraniowe i bieliźniarskie oraz warsztaty naprawy i produkcji obuwia. O zdecydowanie rzemieślniczym charakterze przemysłu odzieżowego świadczy średnie zatrudnienie na 1 zakład, które wynosiło około 1,3 pracownika prawie we wszystkich powiatach.

Czwarta co do wielkości gałąź przemysłu, którą stanowił przemysł drzewny, występowała również dość równomiernie we wszystkich powiatach. Średnie zatrudnienie na 1 zakład było niskie i nie przekraczało w większości powiatów 2 pracowników. Do wyjątków należał jedynie powiat Międzyrzecz, w którym odpowiedni wskaźnik sięgał prawie 2,5 pracowników.

Z pozostałych znaczniejszych gałęzi przemysłu i rzemiosła województwa jedynie górnictwo węgla brunatnego i torfu nie występowało we wszystkich powiatach. Węgiel brunatny stanowi poważne bogactwo surowcowe województwa i zalega na dużej połaci obszaru. Największy ośrodek produkcji znajdował się w powiecie Żary (761 zatrudnionych). Drugim co do wielkości ośrodkiem był powiat Rzepin (331 zatrudnionych) a trzecim — Zielona Góra (215 zatrudnionych). Mniejszymi ośrodkami dysponowały powiaty Sulechów—Świebodzin (122 zatrudnionych), Sulęcin (102 zatrudnionych) i Żagań (71 zatrudnionych). W pozostałych powiatach, poza Strzelcami Krajeńskimi, były czynne nieliczne małe kopalnie węgla brunatnego i torfu. Produkcja węgla brunatnego rozwinęła się najbardziej w południowym, największym obszarze przemysłowym województwa. Współzależność rozwoju produkcji węgla brunatnego z pozostałymi gałęziami przemysłu jest tutaj wyraźna. Węgiel brunatny stwarzał bazę paliwowo-energetyczną dla powstających i rozwijających się fabryk kapitalistycznych.

Przemysł mineralny opierający się na bazie surowców lokalnych rozmieszczony był dość nierównomiernie. Oprócz przemysłu ceramiki czerwonej inne dziedziny przemysłu mineralnego, jak hutnictwo i przerób szkła oraz przemysł ceramiki szlachetnej, skupiały się prawie wyłącznie w południowym obszarze przemysłowym województwa. Do 1882 roku wykształciły się dwa większe ośrodki przemysłu mineralnego, jeden w powiecie Żary i drugi w sąsiedztwie, w powiecie Żagań. Jako trzeci ośrodek przemysłu mineralnego można jeszcze wymienić powiat Gorzów z 542 zatrudnionymi, co stanowiło 9,7% ogółu zatrudnionych w tej gałęzi w województwie (por. aneks 11 i 9). Powiaty Żary, Żagań i na północy Gorzów skupiały na swych obszarach 41,6% przemysłu mineralnego województwa.

Przemysł hutniczy, w tym jedynie odlewnie żelaza, stali i metali kolorowych oraz przemysł wyrobów z żelaza, stali i metali kolorowych rozsiany był we wszystkich powiatach województwa. Przeważały w nim bezwzględnie zakłady rzemieślnicze i drobne zakłady przemysłowe, o czym świadczy niski wskaźnik średniego zatrudnienia na 1 zakład, przekraczający minimalnie liczbę 3 pracowników. Spośród większości powiatów dość równomiernie wyposażonych w tę gałąź przemysłu wyróżniały się jednak poważniejszymi skupiskami powiaty Kożuchów i Szprotawa. Tylko w tych dwóch powiatach pracowało 35% wszystkich zatrudnionych w całej gałęzi przemysłu województwa. Oprócz zakładów typu rzemieślniczego istniały tam już większe jednostki produkcyjne, na co wskazuje średnia liczba zatrudnionych przypadająca na zakład, a wynosząca w Szprotawie prawie 10 osób i w Kożuchowie ponad 7 osób.

Przemysł maszynowy zlokalizował się podobnie jak przemysł metalowy. Przeważały w nim zakłady rzemieślnicze, o podobnym stopniu koncentracji produkcji co i w przemyśle metalowym. Największym ośrodkiem przemysłu maszynowego był w 1882 roku Gorzów Wlkp., skupiający 20,2% ogółu zatrudnionych tej gałęzi. Niewiele ustępował temu ośrodkowi powiat Żary obejmujący 15,8% zatrudnionych. W powiatach Szprotawa, Kożuchów i Zielona Góra przemysł maszynowy był silniej rozwinięty niż w pozostałych (por. aneksy 8—11).

Rozmieszczenie gałęziowe przemysłu w województwie zielonogórskim w 1882 roku cechowało się tym, że blisko połowa przemysłu włókienniczego i górniczego skupiała się w jednym tylko powiecie żarskim. Absolutna większość pozostałych gałęzi przemysłu, z wyjątkiem przemysłu spożywczego i odzieżowego koncentrowała się w południowej części województwa. Poszczególne powiaty posiadały bardzo zróżnicowaną strukturę gałęziową przemysłu. Przewaga poszczególnych gałęzi nadawała specyficzny charakter przemysłowi na danym terenie. W powiatach Żary, Żagań, Zielona Góra, Krosno, Sulechów i Świebodzin profilującym był

przemysł włókienniczy, w Szprotawie — odlewnictwo żelaza i stali, w Kożuchowie — przemysł włókienniczy oraz hutnictwo żelaza i stali. Wszystkie powiaty odznaczające się pewnym sprofilowaniem przemysłu należały do bardziej uprzemysłowionych, przy czym najsilniej uprzemysłowione powiaty Żary i Żagań miały przemysł sprofilowany najbardziej jaskrawo. W powiatach słabo uprzemysłowionych dominowały natomiast przemysły odzieżowy i spożywczy.

Z reguły przemysł odzieżowy przewyższał liczbą zatrudnionych przemysł spożywczy i obejmował od 25—35% ogółu zatrudnionych w przemyśle i rzemiośle powiatów słabo uprzemysłowionych (por. aneks 7).

W okresie do 1907 roku zaszły poważne zmiany w strukturze gałęziowej przemysłu i rzemiosła województwa (por. aneks 12). Nastąpił gwałtowny rozwój przemysłu budowlanego, w którym liczba zatrudnionych w stosunku do 1882 roku zwiększyła się ponad trzykrotnie. Przemysł budowlany stał się drugą co do wielkości zatrudnienia gałęzią przemysłu województwa i dorównywał prawie przemysłowi włókienniczemu. Dwukrotnie wzrosło zatrudnienie w przemyśle mineralnym, a około 70% w przemyśle metalowym i hutnictwie żelaza i stali oraz w przemyśle drzewnym. Jednocześnie nastąpił znaczny spadek zatrudnienia w przemyśle odzieżowym i maszynowym. W górnictwie węgla brunatnego i innych pozostałych gałęziach przemysłu wystąpił relatywnie duży wzrost zatrudnienia. W przemyśle włókienniczym nastąpiło niewielkie obniżenie zatrudnienia. W przemyśle spożywczym zatrudnienie pozostało na poziomie 1882 roku.

Przemysł budowlany rozwinął się równomiernie we wszystkich powiatach. Przemysł mineralny natomiast lokalizował się głównie w starych ośrodkach, to jest w Żarach i Żaganiu. Obydwa powiaty skupiały 47,0% przemysłu mineralnego województwa (por. aneks 12 i 13).

Przemysł metalowy oraz hutnictwo żelaza i stali rozwinęły się w starych ośrodkach powiatów Kożuchów i Szprotawa. Wyrosły jednak nowe większe ośrodki w Żarach, Gorzowie i Zielonej Górze.

Przemysł drzewny rozwinął się we wszystkich powiatach. Wykształciły się przy tym trzy większe jego skupiska w powiatach Gorzów, Zielona Góra i Żary. Niewiele ustępowały im powiaty Kożuchów, Strzelce Krajeńskie oraz Żagań (por. aneks 12).

Górnictwo węgla brunatnego wzrosło głównie w powiatach Żary, Sulęcin, Sulechów—Świebodzin i w Żaganiu. W równie starych ośrodkach powiatów Zielona Góra i Rzepin zatrudnienie uległo natomiast znaczniejszemu obniżeniu.

Z nowych gałęzi przemysł instrumentów muzycznych i zabawkarski pojawił się w powiatach Szprotawa, Żary, Gorzów, Głogów, Żagań, Zielona Góra, Sulechów—Świebodzin, Strzelce Krajeń-

skie i Międzyrzecz, w postaci drobnych zakładów rzemieślniczych. Produkcja gazu, światła i wody jako nowa gałąź nie powstała jedynie w powiatach Skwierzyna i Sulęcin. Przemysł ten lokalizował się najpierw prawie wyłącznie w większych miastach województwa.

Przemysł elektrotechniczny, również jako nowa gałąź, występował we wszystkich powiatach. Najsilniej rozwinął się jednak w powiecie gorzowskim, który skupiał 22,0% ogółu zatrudnionych w tym przemyśle.

W przemyśle spożywczym powiat gorzowski wyrósł na największy ośrodek, natomiast w powiecie Krosno liczba zatrudnionych zmniejszyła się w stosunku do 1882 roku o ponad 50,0%.

W przemyśle odzieżowym nastąpił spadek zatrudnienia we wszystkich powiatach. Zasadniczy rozkład przestrzenny tego przemysłu pozostał jednak niezmieniony.

W wodzącej gałęzi przemysłu województwa zielonogórskiego przy ogólnym obniżeniu się zatrudnienia powstał nowy ośrodek przemysłu włókienniczego (włókien łykowych) w Gorzowie Wlkp. i rozwinęły się szczególnie mocno starsze ośrodki tego przemysłu w powiatach Kożuchów i Zielona Góra. W Gorzowie zatrudnienie wzrosło w stosunku do 1882 roku ponad 10 razy (2 240 pracowników), w Kożuchowie dwukrotnie i w Zielonej Górze o około 50% (por. aneks 12). Zielona Góra stała się drugim co do wielkości ośrodkiem przemysłu włókienniczego, wyprzedzając powiat Żagań.

W wyniku wysoce dynamicznego rozwoju tych gałęzi przemysłu, które do 1882 roku nie należały do silnie rozwiniętych, jak również powstania nowych gałęzi związanych z zastosowaniem współczesnych zdobyczy techniki i nauki, w latach 1882—1907 w powiatach słabo uprzemysłowionych dominującymi gałęziami stały się przemysły budowlany, spożywczy i odzieżowy. W większości powiatów silnie uprzemysłowionych gałęzią wodzącą stał się przemysł włókienniczy. Wyjątek stanowi powiat Szprotawa, w którym wodzącą gałęzią pozostał nadal przemysł hutniczy i metalowy. Południowy obszar przemysłowy przez lokalizację nowych gałęzi i rozwój gałęzi nie profilujących stał się bardziej wszechstronnie przemysłowo rozwinięty. Zmiany rozmieszczenia przemysłu w powiatach nastąpiły zarówno w gałęziach, w których zatrudnienie zwiększyło się, jak i w tych, w których nie nastąpił wzrost zatrudnienia w skali województwa. Najbardziej znamienne dla lokalizacji przemysłu w latach 1882—1907 było powstanie nowego ośrodka przemysłu włókienniczego w północnym obszarze województwa, rozwój ośrodka zielonogórskiego i spadek znaczenia ośrodka żarskiego.

Większość gałęzi przemysłu lokalizowała się głównie w dawnych ośrodkach. Tylko przemysł budowlany, który rozwijał się we wszystkich

powiatach, spowodował istotne zmiany w strukturze gałęziowej powiatów słabo uprzemysłowionych (por. aneks 7 i 14).

W okresie 1907—1925 roku nastąpił wzrost zatrudnienia w większości gałęzi przemysłu, z wyjątkiem przemysłu budowlanego, odzieżowego, chemicznego oraz hutnictwa żelaza i stali, metali kolorowych wraz z przemysłem metalowym. Silnie rozwijał się przemysł drzewny, papierniczy i graficzny, elektrotechniczny, maszynowy, mineralny, górnictwa węgla brunatnego, przemysł spożywczy jak również przemysł włókienniczy (por. aneks 15).

Przemysł włókienniczy lokalizował się poza Żarami we wszystkich pozostałych, starych ośrodkach tego przemysłu. Pod względem zatrudnienia ośrodek zielonogórski dorównał już prawie żarskiemu, przy czym stopień koncentracji produkcji przemysłu zielonogórskiego był blisko dwukrotnie wyższy niż w powiecie żarskim. W stosunku do 1882 roku przemysł włókienniczy stał się nowoczesnym kapitalistycznym przemysłem, w którym rzemiosło straciło zupełnie swe znaczenie. Zasadniczy układ przestrzenny tego przemysłu pozostał nie zmieniony w stosunku do 1907 roku.

W przemyśle spożywczym zmiany w lokalizacji sprowadzały się do szczególniej intensywnego rozwoju tej gałęzi w Gorzowie Wlkp., Kożuchowie, Głogowie i Zielonej Górze.

W górnictwie węgla brunatnego rozwijały się stare ośrodki w powiatach Zielona Góra, Sulechów—Świebodzin, Żagań. Równocześnie znacznemu ograniczeniu zatrudnienia uległ największy do 1907 roku ośrodek górnictwa węglowego w powiecie żarskim oraz w powiecie sulęcińskim. Godna szczególnej uwagi zmiana w lokalizacji miała miejsce w powiecie rzepińskim. Intensywna eksploatacja złóż uczyniła ten powiat najsilniejszym ośrodkiem przemysłu węglowego na ziemiach województwa zielonogórskiego. Górnictwo węgla brunatnego stało się gałęzią profilującą przemysł powiatu rzepińskiego.

Surowcowo silnie związany ze środowiskiem przyrodniczym przemysł mineralny lokalizował się w latach 1907—1925 w dawnych jego ośrodkach, i to głównie w powiatach dość wysoko uprzemysłowionych. Należały do nich powiaty Żagań, Żary i Gorzów Wlkp. Sam powiat Żary skupiał na swym obszarze ponad 35,0% przemysłu mineralnego województwa, a wraz z powiatem Żagań aż ponad 65,0%.

Przemysł elektrotechniczny lokalizował się we wszystkich powiatach z tym, że najsilniej rozwijał się w powiatach uprzemysłowionych i w powiatach posiadających większe miasta. Pewien wyjątek stanowi powiat Sulęcin, w którym nastąpił szczególnie duży rozwój tego przemysłu. Miasto Sulęcin stało się w województwie jednym z większych ośrodków produkcji przyrządów elektrotechnicznych.

Przemysł papierniczy i poligraficzny rozwijał się najbardziej w dawniejszych ośrodkach. Powiat rzepiński wykształcił się w największy ośrodek przemysłu papierniczego województwa, a powiat (właściwie samo miasto) Głogów — przemysłu poligraficznego. Poza wymienionymi dwoma powiatami silniejszy rozwój tej gałęzi przemysłu nastąpił także w powiatach najbardziej uprzemysłowionych: Żagań, Szprotawa, Żary i Gorzów.

Przemysł drzewny rozwinął się w gruncie rzeczy we wszystkich powiatach, lecz nie w równym stopniu. Gorzów Wlkp. pozostał nadal największym ośrodkiem tego przemysłu, dystansując jeszcze bardziej w rozwoju wszystkie pozostałe ośrodki. Podobnie szybki wzrost przemysłu drzewnego dokonał się w powiecie Kożuchów, który stał się w ten sposób drugim co do wielkości ośrodkiem województwa. W powiatach słabo uprzemysłowionych, jak Skwierzyna i Strzelce Krajeńskie, przemysł drzewny stał się profilującą gałęzią przemysłu.

Na okres 1907—1925 przypada wyjątkowo szybki wzrost przemysłu maszynowego. Wprawdzie rozwijał się on w większości powiatów, lecz zlokalizował się głównie w powiatach najbardziej uprzemysłowionych, a szczególnie w Gorzowie Wlkp., Zielonej Górze, Żarach i Szprotawie. Wymienione 4 powiaty skupiały blisko 70,0% przemysłu maszynowego województwa.

W przemyśle metalowym, hutnictwie żelaza i stali wraz z metalami kolorowymi, lokalizacja nie uległa istotniejszym zmianom. Godny większej uwagi jest poważny wzrost tej gałęzi przemysłu w powiecie gorzowskim. W powiatach Szprotawa, Żary, Kożuchów wystąpił wyraźny spadek zatrudnienia i dlatego można mówić w pewnym sensie, iż przemysł metalowy i hutniczy przesunął się do północnego obszaru przemysłowego województwa. Jest rzeczą charakterystyczną, że w południowym obszarze województwa zmniejszeniu rozmiarów przemysłu wyrobów z żelaza i stali oraz przemysłu hutniczego towarzyszył wzrost przemysłu maszynowego. W obszarze północnym rozwijały się natomiast równocześnie wszystkie gałęzie przemysłu żelaza, stali i metali kolorowych oraz wszystkie pozostałe gałęzie przemysłu.

Przemysł związany głównie z gospodarką komunalną rozwinął się bardzo mocno. Lokalizował się on we wszystkich powiatach z tym, że najbardziej intensywny rozwój miał miejsce w powiatach posiadających większe miasta i w powiatach bardziej uprzemysłowionych. Wyjątek jaki stanowił pod tym względem słabo uprzemysłowiony powiat Międzyrzecz był spowodowany szczególnym rozwojem zakładów produkcyjnych tej gałęzi przemysłu. W powiecie tym istniała tylko 1 elektrownia zatrudniająca 22 pracowników i 1 mała gazownia. Stosunkowo duża liczba za-

trudnionych, bo 116 osób (por. aneks 15), wynikała z instalacji urządzeń przekaźnikowych i sporej ilości zakładów pomocniczych.

W latach 1907—1925, przy dużej dynamice rozwoju większości gałęzi przemysłu, sadowiły się one głównie w powiatach, które już od 1907 roku tworzyły większe ośrodki przemysłowe. Przemysł lokalizacyjnie związany rozwijał się głównie w południowym obszarze przemysłowym województwa. W górnictwie węgla brunatnego nastąpiło przesunięcie do pasa środkowego, w którym powstał nowy największy ośrodek produkcji węgla brunatnego w województwie. Wykształcona baza paliwno-energetyczna w pasie środkowym pociągnęła za sobą pewien rozwój przemysłu innych gałęzi, w tym głównie przemysłu papierniczego i drzewnego. Obie gałęzie bazowały na surowcu lokalnym, w związku ze znacznym bogactwem lasów.

Równie lokalizacyjnie aktywnym obszarem, jak południowy obszar województwa, był powiat gorzowski, w którym skupiły się wszystkie gałęzie przemysłu, a najbardziej przemysł włókienniczy, żelaza i stali, maszynowy, mineralny i drzewny. Powstanie bazy paliwno-energetycznej w powiecie Rzepin związane było bezpośrednio z szybkim rozwojem północnego obszaru przemysłowego ziem województwa zielonogórskiego.

Okres 1925—1939 obfitował w niemniejszym stopniu w zmiany lokalizacji przemysłu i rzemiosła niż okresy poprzednie. Stan rozmieszczenia gałęziowego przemysłu i rzemiosła w powiatach w 1939 roku ujmują aneksy 17, 19 i 20. W zestawieniu z uchwyconym układem przestrzennym gałęzi z 1925 roku (aneks 16 i 15) zmiany w lokalizacji poszczególnych gałęzi przemysłu można by scharakteryzować następująco:

W przemyśle włókienniczym potencjał produkcyjny wyrażony liczbą zatrudnionych uległ znacznemu zmniejszeniu we wszystkich jego dotychczasowych ośrodkach. Temu procesowi towarzyszył ogólny wzrost liczby zakładów drobnych w województwie. W części największych ośrodków przemysłu włókienniczego jak Żary, Zielona Góra, czy Kożuchów, spadek zatrudnienia związany był z równoczesnym zmniejszeniem się liczby zakładów, natomiast w pozostałych, tj. Gorzowie Wlkp., Krośnie Odrzańskim i w Sulechowie—Świebodzinie wraz ze spadkiem zatrudnienia nastąpił wzrost liczby zakładów.

Przemysł budowlany rozwijał się szybko, stając się w 1939 roku czołową gałęzią przemysłu województwa. Nie znaczy to jednak, by lokalizował się on równomiernie we wszystkich powiatach. Były i takie powiaty, w których przemysł budowlany zmniejszył swój stan w stosunku do 1925 roku. Należały do nich powiaty Krosno Odrzańskie, Międzyrzecz, Skwierzyna. W pozostałych nastąpił wzrost przemysłu budowla-

nego, a szczególnymi ośrodkami jego lokalizacji były powiaty Głogów, Gorzów Wlkp. i Kożuchów.

Układ przestrzenny przemysłu spożywczego pozostał niezmieniony. Podobna sytuacja miała miejsce w przemyśle odzieżowym, z tym, że w tej gałęzi nastąpił jednocześnie spadek zatrudnienia i liczby zakładów we wszystkich powiatach.

W przemyśle drzewnym zaszły zmiany zupełnie analogiczne do zmian w lokalizacji przemysłu odzieżowego.

Układ przestrzenny przemysłu papierniczego i poligraficznego pozostał w gruncie rzeczy bez zmian. W ciągu 14 lat nastąpił tylko wzrost zatrudnienia, i to w większych ośrodkach przemysłu papierniczego, jak Rzepin, Żagań, Szprotawa, Gorzów Wlkp. W pozostałych powiatach drobne zmiany szły w różnych kierunkach, tzn. nieznacznego wzrostu zakładów i zatrudnienia lub zmniejszenia zatrudnienia i liczby zakładów.

W górnictwie węgla brunatnego ogólny spadek zatrudnienia i zmniejszenie się liczby zakładów spowodowane było likwidacją drobnych zakładów. Z 91 jednostek eksploatacji i przeróbki w 1925 roku pozostało w 1939 roku tylko 31, z czego w powiecie Żary — 12, Rzepinie — 8, Sulęcinie — 4, w dawnym powiecie Żagań — 4, Zielonej Górze — 2 i w powiecie Kożuchów — 1. W konsekwencji tylko w wymienionych powiatach utrzymał się przemysł węgla brunatnego i to w znacznie mniejszych rozmiarach niż w 1925 roku. Godny uwagi jest fakt, że w powiecie Żary, który był już w 1882 roku największym ośrodkiem produkcji węgla brunatnego w województwie zachodziły niewielkie wahania w liczbie zatrudnionych, przy czym prawie nieustannie wzrastała koncentracja produkcji w zakładach. W powiecie Rzepin, który do 1925 roku wykształcił się w największy ośrodek górnictwa węgla brunatnego ziem województwa zielonogórskiego, wzrastała również koncentracja produkcji. W wyniku jednak upadku drobnych zakładów po kryzysie lat 1930—1933, nie osiągnął on już swego dawnego poziomu.

Rzeczą charakterystyczną dla górnictwa węgla brunatnego jako przemysłu lokalizacyjnie związanego był znaczny ruch przestrzenny w ciągu 57 lat okresu kapitalistycznego. Ruch ten nie był wcale mniejszy niż w przemysłach lokalizacyjnie nie związanych, jak włókienniczym czy odzieżowym. Znamienne wydaje się zmniejszenie bazy paliwowo-energetycznej w powiecie Rzepin, które dokonywało się wraz z osłabieniem potencjału północnego obszaru przemysłowego województwa.

W drugim, lokalizacyjnie silnie związanym przemyśle mineralnym, przy ogólnym spadku zatrudnienia i liczby zakładów, zasadniczy układ przestrzenny nie uległ zmianom. Powiaty Żary, Szprotawa (po włączeniu powiatu Żagań) i Gorzów Wlkp. pozostały nadal największymi jego ośrod-

kami w województwie, chociaż zmiany w liczbie zakładów i zatrudnionych poszły w różnorakich kierunkach.

W przemysłach żelaza i stali oraz metali kolorowych zmiany w lokalizacji sprowadzały się głównie do wzrostu koncentracji produkcji i zatrudnienia w dwóch największych ośrodkach, tj. w powiecie Szprotawa i Kożuchów. Wzrostowi koncentracji w Kożuchowie i Szprotawie towarzyszył równoczesny spadek liczby zakładów i zatrudnienia w trzecim ośrodku jakim był powiat Gorzów Wlkp.

W przemyśle maszynowym przy spadku liczby zakładów i zatrudnienia w większości powiatów, a w tym szczególnie w największym ośrodku jakim był powiat Gorzów, nastąpił wybitny rozwój tej gałęzi w powiecie Zielona Góra. Powiat Zielona Góra stał się największym ośrodkiem przemysłu maszynowego województwa. Równocześnie w Zielonej Górze zlokalizowała się większość odlewnictwa i obróbki metali kolorowych, która to gałąź należała do najsłabiej reprezentowanych w przemyśle i rzemiośle ziem województwa zielonogórskiego. Miało to niewątpliwie bezpośredni związek ze współzależnością produkcyjną obu gałęzi przemysłu.

W przemyśle metalowym zmiany lokalizacji poszły w kierunku powszechnego spadku liczby zakładów i zatrudnienia. Wyjątek stanowiły tutaj powiaty Zielona Góra i Międzyrzecz, w których liczba zakładów i zatrudnienia wzrosła.

W przemyśle elektrotechnicznym, precyzyjnym i optycznym nastąpił ogólny wzrost zatrudnienia i liczby zakładów. Godnym szczególnej uwagi jest jednak fakt powstania nowego, największego ośrodka przemysłu elektrotechnicznego w Sulęcinie.

W przemyśle skórzanym, należącym do najsłabszych gałęzi przemysłu ziem województwa, nastąpił w latach 1925—1939 ogólny spadek liczby zakładów i zatrudnienia. Wyjątek stanowił powiat Gorzów, w którym wzrosła poważnie liczba zatrudnionych. W wyniku tego powiat gorzowski stał się największym ośrodkiem przemysłu skórzanego i produkcji linoleum w województwie.

Wykazane zmiany w lokalizacji poszczególnych gałęzi przemysłu okresu kapitalistycznego w powiatach, świadczą o nieustannym ruchu produkcji i zakładów przemysłowych w przestrzeni. Ruch ten dokonywał się w badanym okresie w różnych kierunkach. Mimo to istniały pewne ośrodki, w których osadzały się trwale poszczególne gałęzie, tworząc określone „obszary przemysłowe".

Rozmieszczenie gałęziowe socjalistycznego przemysłu województwa zielonogórskiego scharakteryzujemy na podstawie dostępnych danych z 1956 roku.

Województwo zielonogórskie należy do najlepiej zelektryfikowanych

województw Polski. Sieć elektryczna obejmuje prawie cały obszar województwa. Nie znaczy to oczywiście, że województwo jest równocześnie poważniejszym producentem energii elektrycznej w Polsce. Przeciwnie, baza energetyczna przemysłu województwa jest skromna, nawet dla potrzeb własnych. Nieliczne ośrodki wytwarzania energii elektrycznej i cieplnej znajdują się w następujących powiatach: w południowym obszarze przemysłowym województwa w powiecie Nowa Sól (13,5% zatrudnionych w gałęzi województwa), Głogów (12,9%), m. Zielona Góra (10,6%), Żagań (3,8%), Żary (2,5%) i Wschowa (1,6%); w obszarze środkowym w powiecie Krosno Odrzańskie (14,8 — głównie elektrownie wodne), zaś w północnym obszarze przemysłowym w mieście Gorzowie Wlkp. (38,8%) i w powiecie Skwierzyna (1,2%). W zasadzie, większe jednostki produkcji energii w skali województwa stanowią jedynie zakłady energii elektrycznej w większych miastach, tj. Gorzowie Wlkp., Głogowie, Zielonej Górze i Nowej Soli.

W przemyśle paliw, sprowadzającym się wyłącznie do produkcji węgla brunatnego i torfu, uruchomiono w pierwszym rzędzie obiekty nie zniszczone w czasie działań wojennych, a potem te, które nadawały się do odbudowy. Na skutek znacznego ubytku zdolności produkcyjnej węgla brunatnego w stosunku do stanu z 1939 roku rozwinięto eksploatację lokalnych złóż węgla brunatnego i torfu w drobnych zakładach przemysłowych we wszystkich prawie powiatach. Najpoważniejszym ośrodkiem produkcji węgla brunatnego pozostał powiat żarski, który obejmował 50,6% ogółu zatrudnionych tej gałęzi przemysłu województwa. Z pozostałych powiatów znaczniejszymi ośrodkami przemysłu węgla brunatnego były powiaty Rzepin (12,6% zatrudnionych), Nowa Sól (10,0%) i Sulęcin (10,9%).

Widoczny jest wyraźny związek przestrzenny między bazą paliwa w powiatach Żary, Kożuchów i Zielona Góra a wykształconym południowym obszarem przemysłowym i bazą paliwa w powiatach Rzepin, Sulęcin i Gorzów Wlkp., a północnym obszarem przemysłowym województwa.

Przemysł budowy maszyn i metalowy rozwinął się głównie w Zielonej Górze, w mieście i powiecie Nowa Sól, w mieście i powiecie Gorzów Wlkp. oraz w mieście i powiecie Szprotawa. Największą część produkcji przemysłu maszynowego i metalowego województwa skupiały trzy wymienione powiaty południowego obszaru przemysłowego (Nowa Sól, Szprotawa i Zielona Góra).

Intensywnie rozwijający się przemysł chemiczny zlokalizował się prawie wyłącznie w mieście Gorzowie. Drobne zakłady przemysłu chemicznego obejmujące zaledwie 1,5% zatrudnionych całej gałęzi województwa,

powstały tylko w północnych powiatach, tj. w Strzelcach Krajeńskich i Sulęcinie.

Przemysł materiałów budowlanych rozwinął się we wszystkich powiatach. Szczególnymi jednak jego skupiskami były powiaty: Żagań, Lubsko oraz Żary, a więc południowy obszar przemysłowy. W północnej części województwa, w większym stopniu jak w innych powiatach, rozwinął się głównie przemysł ceramiki czerwonej w powiecie gorzowskim i skwierzyńskim.

Prawie cały przemysł szklarski skupiał się w powiatach Żary i Żagań. Znikoma część tego przemysłu powstała jeszcze tylko w mieście Zielona Góra, Gorzów Wlkp. oraz w powiecie Szprotawa.

Przemysł drzewny zlokalizował się we wszystkich powiatach. Większe skupiska tego przemysłu utworzyły się w dwóch największych miastach województwa, tj. Gorzowie Wlkp. i Zielonej Górze. Do powiatów o silniej niż przeciętnie rozwiniętym przemyśle drzewnym zaliczają się: Gorzów Wlkp., Międzyrzecz, Strzelce Krajeńskie, Świebodzin i Nowa Sól.

Przemysł papierniczy rozwinął się tylko w pięciu ośrodkach: Nowa Sól, Strzelce Krajeńskie, Zielona Góra miasto i powiat oraz miasto Gorzów Wlkp. Po 1956 roku na największy ośrodek przemysłu papierniczego wyrasta miasto i powiat Gorzów Wlkp. w wyniku nowych inwestycji w mieście Kostrzyniu, w którym zbudowano nowoczesny, jeden z większych zakładów tej gałęzi przemysłu w skali europejskiej.

Tradycyjna gałąź przemysłu województwa jaką jest przemysł włókienniczy sadowiła się w starych ośrodkach. Na skutek zniszczeń wojennych w Żaganiu i Żarach ośrodki te straciły na znaczeniu. Na największy ośrodek przemysłu włókienniczego województwa wyrosła Nowa Sól i Zielona Góra.

Przemysł odzieżowy zlokalizował się w większości przy przemyśle włókienniczym. Powiat Żary tworzył największe skupisko tego przemysłu. Poza ośrodkami przemysłu włókienniczego wyjątkowo silniej rozwinął się przemysł odzieżowy w powiatach najsłabiej uprzemysłowionych, tj. Gubinie i Rzepinie.

Przemysł skórzany, futrzarski i obuwniczy występował we wszystkich powiatach. Jednak najbardziej rozwinął się w powiecie Nowa Sól, Wschowa, Zielona Góra miasto i Gorzów Wlkp. miasto, skupiając w nich znaczny procent zatrudnionych tej gałęzi przemysłu.

Przemysł tłuszczowy i mydlarsko-kosmetyczny rozwinął się tylko w powiatach Nowa Sól, Szprotawa, Gorzów Wlkp., Międzyrzecz i Żagań. W pozostałych powiatach województwa ta gałąź przemysłu nie występuje prawie wcale, wskutek czego struktura jej rozmieszczenia jest nierównomierna.

Przemysł spożywczy rozmieścił się w powiatach najbardziej równomiernie. Znaczniejszymi ośrodkami stały się jednak miasto Zielona Góra, Gorzów Wlkp. miasto i powiat, Nowa Sól oraz w pewnym stopniu miasto Wschowa i Głogów z jedynymi cukrowniami województwa.

W przemyśle poligraficznym i przedmiotów kultury, przy występowaniu tej gałęzi we wszystkich powiatach, lokalizacja ograniczyła się prawie wyłącznie do miast. Zasadniczymi ośrodkami były: miasto Zielona Góra, Gorzów Wlkp. i Żary.

W pozostałych zakładach przemysłowych i rzemieślniczych nie ujętych w określone gałęzie (do których zaliczono: zbiornice i obróbkę szczeciny, włosia i pierza, wytwórnie szczotek, pędzli i innych wyrobów z włosia i szczeciny, wytwórnie guzikarsko-galanteryjne, wytwórnie protez, pralnie chemiczne i farbiarnie, wytwórnie pasz treściwych, wodociągi i inne) aż 57,2% skupiło się w powiecie Nowa Sól i 21,3% w mieście Zielona Góra.

Do 1956 roku nie zdołano zagospodarować wszystkich obiektów przemysłowych, nadających się w większym lub mniejszym stopniu do odbudowy. Jeszcze w 1954 roku pozostawało zewidencjonowanych 88 zakładów zdatnych do zagospodarowania, z czego 26 należało do obiektów dużych [7]. Znaczną część, bo 19 dużych obiektów przemysłowych o znaczeniu ogólnokrajowym przyjęto w plan odbudowy na lata 1956—1962. Po 1956 roku 31 obiektów oddano do zagospodarowania jednostkom gospodarczym podległym bezpośrednio władzom wojewódzkim. Spośród drobnych obiektów przemysłowych i części dawnych warsztatów rzemieślniczych w ciągu 2 lat, tj. 1956—1957, zostało uruchomionych 117 zakładów. Z ujętych w planie inwestycyjnym dużych zakładów przemysłowych część rozpoczęła już produkcję w 1958 roku. Należały do nich zakłady odzieżowe w Gubinie, fabryka celulozy w Kostrzyniu, zakłady włókien syntetycznych w Gorzowie Wlkp. Większa część została oddana do użytku w latach 1960—1961 i później.

W okresie pięciolatki 1961—1965 przewidziano znacznie większą intensyfikację inwestycji przemysłowych i zakończenie procesu zagospodarowania istniejących obiektów przemysłowych.

W przemyśle paliw wzrost wydobycia węgla ma być osiągnięty drogą zasadniczych zmian w technice produkcji. Zaniechana zostanie eksploatacja złóż węgla brunatnego systemem podziemnym i dlatego ulegną likwidacji dotychczasowe kopalnie głębinowe. Badanie geologiczne złóż węgla brunatnego w rejonie „łuku mużakowskiego", które znajdują się obecnie w fazie końcowej, dadzą podstawę do skonkretyzowania planu

[7] Według „Rocznika Gospodarczo-Statystycznego Województwa Zielonogórskiego" 1958, s. 29.

inwestycyjnego i rozstrzygnięcia lokalizacji produkcji. Należy się liczyć z poważnymi przesunięciami w rozmieszczeniu górnictwa węgla w województwie, a w związku z tym i innych przemysłów.

Odkrycie złóż rud i miedzi w rejonie Głogowa zapoczątkowało powstanie nowej gałęzi przemysłu województwa. Rozpoczęto już prace przy budowie kopalń. Uruchomienie tej dziedziny przemysłu zmieni poważnie dotychczasowy układ przestrzenny przemysłu województwa.

W jednej z najsilniejszych gałęzi przemysłu województwa, którą jest przemysł budowy maszyn i metalowy, głównym kierunkiem inwestycji jest zwiększenie zdolności produkcyjnych istniejących zakładów przez rozbudowę i wprowadzenie postępu technicznego. Z dotąd nieczynnych zdecydowano się wykorzystać obiekty: w Żarach na produkcję mierników elektrycznych, w Jasieniu na produkcję maszyn budowlanych, w Nowej Soli na produkcję kotłów centralnego ogrzewania. W przemyśle maszynowym i metalowym dokonuje się poważnej przebudowy profilu produkcyjnego. Do produkcji wszedł cały szereg wyrobów dotąd nie wytwarzanych. Wzrost produkcji wiąże się ze zwiększeniem produkcji na eksport.

W przemyśle chemicznym Gorzów Wlkp. pozostał nadal głównym ośrodkiem tej gałęzi.

W przemyśle materiałów budowlanych po 1956 roku główny nacisk położono na zwiększeniu mocy produkcyjnej czynnych zakładów i zmiany w profilu produkcyjnym. Rozbudowie uległy cegielnie w Witnicy, Błożyniu i Mirostowicach. Odbudowano zakłady ceramiczne w Wielowsi, Nowym Miasteczku, Pniewie, Ciosańcu, Siedlisku oraz żwirownie w Goraju.

Przemysł szklarski ograniczył się do rozwoju istniejących zakładów w Kunicach, Wymiarkach, Iłowej i Łęknicy.

W przemyśle lekkim uruchomiono produkcję w sześciu zakładach w latach 1956—1959. Należą do nich: zakład tekstylnego obuwia damskiego w Gubinie, zakład tkanin technicznych w Iłowej, tkalnia tkanin dekoracyjnych w Żarach, zakład odzieży w Gubinie i zakłady odzieżowe w Słubicach. Z 6 nowo uruchomionych zakładów 3 zlokalizowano w nowych ośrodkach pasa przygranicznego. Oprócz tego do 1961 roku zostały oddane do produkcji dalsze większe zakłady: tkalnia wełny w Sulechowie, czesalnia wełny w Żaganiu, tkalnia wełny w Zielonej Górze, tkalnia jedwabiu w Gorzowie Wlkp., przędzalnia w Żarach, tkalnia bawełny w Kunicach Żarskich, zakład przemysłu bawełnianego w Żarach (Słońce II). Do 1965 roku przewidywano uruchomienie kilku odbudowanych i zmodernizowanych zakładów przemysłu włókienniczego: 2 w Sieniawie Żarskiej, 2 w Lipinkach pow. Żary i 4 w mieście Żary. Powstała duża garbarnia skór twardych i miękkich w Lesznie Górnym pow. Szprotawa. Druga garbarnia ma powstać w Świebodzinie. Po 1956 roku w prze-

myśle lekkim zaszły większe zmiany w lokalizacji, jakkolwiek dawne ośrodki stanowią nadal główne punkty ciążenia nowych inwestycji.

Przemysł spożywczy po 1956 roku zachował prawie niezmienioną dyslokację większych zakładów. Wysiłki rozwojowe szły w kierunku lepszego wykorzystania i zwiększenia mocy produkcyjnej istniejących już zakładów. Rozszerzeniu uległa prawie wyłącznie sieć spółdzielczych i prywatnych drobnych zakładów wytwórczych, jak piekarnie, masarnie, wytwórnie wód gazowych i cukiernie.

Po 1960 roku przewidziano większe inwestycje w przemyśle mleczarskim. Odbudowie ulegną mleczarnie w Nielubi i Ruszowicach pow. Głogów, Iłowej pow. Żagań, w Bobrowicach pow. Krosno Odrzańskie, w Drezdenku pow. Strzelce Krajeńskie oraz Letnicy pow. Zielona Góra. Oprócz tego w Gubinie zostanie zbudowany nowy zakład mleczarski o dziennym przerobie 30 tys. l. mleka. Odbuduje się również niektóre zakłady przemysłu ziemniaczanego, jak np. w Witnicy, oraz przetwórstwa owocowo-warzywnego w Krośnie Odrzańskim i pow. Strzelce Krajeńskie.

Dla rozmieszczenia poszczególnych gałęzi przemysłu województwa w polskich warunkach gospodarowania czynnikiem decydującym była konieczność adaptowania zastanych środków produkcji w miarę zwiększenia się możliwości inwestycyjnych kraju i rozwoju osadnictwa. Proces ten trwa jeszcze nadal. W absolutnej większości odbudowa obiektów była zgodna z ich poprzednim przeznaczeniem produkcyjnym, co nie jest równoznaczne ze zgodnością samego profilu produkcyjnego. W konsekwencji zasadniczy układ przestrzenny poszczególnych gałęzi przemysłu jak i sama struktura gałęziowa są dość wyraźnie zbliżone do stanu z końcowego okresu kapitalistycznego rozwoju.

Na odchylenia w ogólnym rozmieszczeniu przemysłu województwa wpłynęły w sposób bardziej znamienny zniszczenia wojenne samych zakładów przemysłowych jak i majątku nieprodukcyjnego oraz znikomy, w porównaniu z okresem kapitalistycznym, rozwój rzemiosła i drobnych zakładów przemysłowych. Zakończenie odbudowy pozostających jeszcze do dyspozycji obiektów nie doprowadzi do pełnego odtworzenia stanu z czasów niemieckich. Wpływa na to głównie intensywnie prowadzona rozbudowa przemysłu chemicznego oraz nowe gałęzie bazujące na lepszym wykorzystaniu lokalnych złóż surowcowych. Dalszym czynnikiem który powoduje trwalsze odchylenia w punktowym rozmieszczeniu zakładów poszczególnych gałęzi przemysłu jest większa niż w kapitalizmie koncentracja produkcji i związane z tym pełniejsze wykorzystanie mocy produkcyjnej.

Przedstawione zmiany w rozmieszczeniu gałęzi przemysłu województwa w ciągu 57 lat kapitalistycznego rozwoju scharakteryzować można następująco:

— trwał nieustanny ruch zakładów i gałęzi w przestrzeni. W żywiołowym napływie i odpływie zakładów w poszczególnych obszarach województwa krystalizowały się większe ośrodki osadzania przemysłu;

— gałęzie przemysłu lokalizacyjnie nie określone i obojętne w stosunku do środowiska przyrodniczego sadowiły się w miastach, ale głównie w tych, które położone były w pobliżu rozwijającego się przemysłu lokalizacyjnie związanego ze środowiskiem (obszar południowy przemysłu) jak i posiadających większe tradycje w rzemiośle. Widoczny jest związek krystalizowania się ośrodków przemysłu w pobliżu bazy paliwowo-energetycznej;

— w początkowym okresie rozwoju kapitalistycznego przemysłu, silniej uprzemysłowione ośrodki — jak np. powiat Żary — posiadały wybitnie specjalistyczny charakter. Profilującą gałęzią był przemysł włókienniczy. Równocześnie jednak rozwinęły się gałęzie przemysłu lokalizacyjnie związane ze środowiskiem, jak górnictwo węgla brunatnego i przemysł mineralny, które stanowiły znakomicie większą część produkcji całego województwa. Mocno sprofilowany przemysł związany był zatem z istnieniem innych stosunkowo silnych gałęzi. Nie tworzyły one wprawdzie bezpośrednio produkcyjnie kooperującego zespołu przemysłu, lecz musiały być powiązane pośrednio przez bazę paliwowo-energetyczną oraz charakter potrzeb samej ludności i zabezpieczenia innych materialnych warunków działalności profilującego przemysłu włókienniczego. W miarę rozprzestrzeniania się przemysłu od ośrodka żarskiego słabnie jednokierunkowość specjalizacyjna. W większych skupiskach wodzącymi stały się dwie, trzy, a nawet cztery gałęzie przemysłu;

— występowała dość znaczna zmiana w profilu produkcyjnym poszczególnych zakładów;

— w powiatach słabo uprzemysłowionych dominującymi gałęziami były przemysły spożywczy i odzieżowy. Po 1882 roku do rzędu wodzących gałęzi powiatów słabo uprzemysłowionych doszedł przemysł budowlany;

— korzystne zmiany w infrastrukturze powiatów do 1939 roku stworzyły bardzo wyrównane warunki lokalizacji dla przemysłów środowiskowo nieokreślonych i obojętnych.

W gospodarce socjalistycznej trwa proces odbudowy i trudno mówić o wykształconym rozmieszczeniu socjalistycznego przemysłu. W dynamice rozmieszczenia poszczególnych gałęzi przemysłu w warunkach gospodarki socjalistycznej, w odróżnieniu od kapitalistycznej, daje się zauważyć prawie jednokierunkowość zmian. Rozumiemy przez to zmiany w siatce rozmieszczenia, sprowadzające się prawie wyłącznie do powstawania nowych ośrodków produkcji. Nie obserwuje się wyraźniejszych przemieszczeń przemysłu, które określilibyśmy ruchami zwrotnymi pro-

dukcji, sprowadzającymi się do zmniejszenia danej gałęzi przemysłu w jednym punkcie lub obszarze geograficznym, a zwiększenia w innym. Niewątpliwie wynika to z warunków samego procesu odbudowy przemysłu, lecz nie można nie wiązać tego zjawiska z samym charakterem stosunków wytwórczych, z samym ustrojem społecznym. W gospodarce planowej istnieje zasadniczo jeden podmiot decyzji lokalizacyjnych, inne niż w kapitalizmie warunki rynkowe i możliwości rozwoju. Nie usiłując oceniać, czy aktualna lokalizacja poszczególnych gałęzi przemysłu jest bardziej ekonomicznie efektywna niż w kapitalizmie, pragniemy tylko zwrócić uwagę na większą stabilność w lokalizacji i wykazaną uprzednio tendencję do bardziej równomiernego powierzchniowego rozmieszczenia gałęzi przemysłu nie związanych integralnie z samym środowiskiem przyrodniczym. Adaptacja przejętych po kapitalizmie środków produkcji zawsze wywiera w sposób istotny wpływ na przestrzenny układ gałęzi przemysłu w pierwszym okresie budowy przemysłu socjalistycznego.

3. Rozmieszczenie przemysłu w miastach i poza miastami

Doświadczenia kapitalistycznej jak i socjalistycznej industrializacji pozwalają stwierdzić, iż wraz z rozwojem przemysłu danego kraju czy regionu wzrasta poziom jego urbanizacji. Przy takiej prawidłowości można przyjąć, iż poziom urbanizacji, wielkość miast stanowią pewien wykładnik poziomu uprzemysłowienia i poziomu gospodarczego w ogóle danego kraju czy obszaru. Dotyczy to przynajmniej większości bardziej uprzemysłowionych krajów kapitalistycznych i socjalistycznych Europy [8].

Życie gospodarcze ziem województwa zielonogórskiego w czasach niemieckich powiązane było z istnieniem trzech wielkich miast i dwóch ośrodków administracji państwowej szczebla wojewódzkiego. Część środkowa i północna związana była z jednej strony z Berlinem przez

[8] Do 1885 roku istniało w b. Rzeszy Niemieckiej 11 miast powyżej 100 tys. mieszkańców wraz ze stolicą Berlinem, liczącą wtedy 1315 tys. mieszkańców (por. *Statistisches Handbuch für den Preussischen Staat*, Band I, Berlin 1888, s. 112—120). Już w 1905 roku liczba miast powyżej 100 tys. mieszkańców podniosła się do 41, a w 1925 roku do 46. (Por. *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich 1908*, Berlin 1908, s. 13—14, oraz *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich 1926*, Berlin 1926, s. 8—13). W Niemczech w 1871 roku w dużych miastach, tj. powyżej 100 tys. mieszkańców, żyło tylko 4,8% ogółu ludności, a w 1925 roku aż 26,7%. W tym czasie przy ogólnym prawie dwukrotnym wzroście liczby ludności. b. Rzeszy, udział ludności żyjącej w gminach poniżej 2 tys. mieszkańców spadł z 63,9% w 1871 roku do 35,6% w 1925 roku (Por. W. Pfannschmidt *Standort, Landesplanung, Baupolitik*, Berlin 1932, s. 66). W 1933 roku w dużych miastach skupiało się w Niemczech 30,2% ogółu ludności kraju. Niemcy wyprzedzała W. Brytania z 45,2% ludności wielkomiejskiej i Austria — 32,5%. Polska posiadała wtedy tylko 10,5% ludności wielkomiejskiej (Por. R. Keller *Die Verlagerung*... op. cit., s. 87). W Polsce Ludowej odsetek ludności miejskiej wzrósł z 31,8% w 1946 r. do 48,7% w 1962 r. Wzrosła także liczba wielkich i średnich miast. (Por. „Rocznik Statystyczny" 1964, s. 14). Wyczerpująco problem ten omówił A. Jelonek w pracy pt. *Rozwój urbanizacji w Polsce Ludowej*. W: „Przegląd Geograficzny", Tom XXVIII, Zeszyt 4/1956, s. 795—810.

miasto Frankfurt, liczące w 1939 roku blisko 76 tysięcy mieszkańców, a z drugiej strony z miastem Poznaniem. Część południowa związana była z Wrocławiem przez Legnicę skupiającą około 84 tysiące mieszkańców. Oba bezpośrednie miejskie ośrodki administracyjno-gospodarcze nie należały do wielkich miast, przekraczających liczbę 100 tys. mieszkańców. Nie były to również miasta o szczególniejszych skupiskach przemysłu. Najsłabiej uprzemysłowiona środkowa i północna część województwa była pod bezpośrednim wpływem również niewysoko uprzemysłowionego miasta Frankfurt, w którym ludność utrzymująca się z przemysłu stanowiła 28,2% ogółu mieszkańców. Część południowa, wyżej uprzemysłowiona, podlegała bardziej uprzemysłowionemu miastu Legnica, które posiadało 34,2% ludności utrzymującej się z przemysłu. Jest rzeczą interesującą, że od 1885 do 1925 roku miasto Frankfurt nad Odrą [9] było stale większym ośrodkiem miejskim niż Legnica. Od 1925 roku Legnica zaczęła prześcigać w rozwoju Franfurt, uzyskując w 1939 roku przewagę zarówno w liczbie ludności jak i odsetku ludności utrzymującej się z przemysłu.

W Polsce Ludowej stworzony został w 1950 roku jeden wojewódzki ośrodek bezpośrednich decyzji gospodarczych dla tych ziem, o znacznych prerogatywach gospodarczych, zlokalizowany w Zielonej Górze. Miasto to przyjęło funkcje ośrodka administracji państwowej szczebla wojewódzkiego nie będąc największym miastem województwa. Obszar województwa pozostaje w sferze wpływów dwóch wielkich ośrodków kultury i przemysłu, jakimi są Poznań i Wrocław.

Do 1939 roku na terenie województwa zielonogórskiego istniało 51 miast [10]. Poza Frankfurtem żadne z nich nie przekraczało 50 tys. mieszkańców. Najliczniejszą grupę stanowiły miasteczka do 3 tys. mieszkańców (21 miast). O liczbie od 3—10 tys. mieszkańców istniało 16 miast, od 10—20 tys. mieszkańców 6 miast i od 20—50 tysięcy 7 miast (tabela 20). Ludność miejska stanowiła 44,6% ogółu ludności województwa (por. aneks 31). W porównaniu ze stanem urbanizacji całej Rzeszy Niemieckiej najbardziej ogólne różnice sprawadzały się do braku wielkich miast (powyżej 100 tysięcy mieszkańców), które zazwyczaj były równocześnie wielkimi skupiskami przemysłu, oraz znacz-

[9] W 1885 roku miasto Frankfurt n. Odrą liczyło 54 085 mieszkańców. W tym czasie inne miasta województwa liczyły: Głogów — 20 027 mieszkańców, Zielona Góra — 14 395, Kostrzyń — 15 105, Żary — 13 665, Żagań — 12 010, Lubsko — 11 362, Świebodzin — 8400, Sulechów — 7875, Nowa Sól — 7716, Szprotawa — 7552, Wschowa — 7381, Krosno Odrzańskie — 6810, Sulęcin — 5769, Międzyrzecz — 5141. (Por. *Statistisches Handbuch für den Preussischen Staat*, Band I, Berlin 1888, s. 112—120).

[10] Wliczone również zostały miasta Gubin i Frankfurt, których tylko przedmieścia wschodnie znalazły się w obecnych granicach województwa zielonogórskiego.

nie niższego odsetka ludności miejskiej, który już w 1933 roku wynosił dla Rzeszy — 67,3% [11]. Odsetek ludności miejskiej na ziemiach województwa zielonogórskiego był niższy od średniej dla całych Ziem Zachodnich, wynoszącej 54,6%, jak również od średniej ziem b. prowincji śląskiej — 59,0%. Przewyższał tylko nieznacznie średnią ziem b. prowincji brandenburskiej, zamykającą się liczbą 43,0% [12]. Znacznie niższy poziom urbanizacji województwa zielonogórskiego do 1939 roku wykazuje bezpośredni związek z poziomem industrializacji w porównaniu z poziomem uprzemysłowienia i urbanizacji Niemiec. Uwidacznia się wyraźnie korelacja pomiędzy industrializacją a urbanizacją kraju lub większego obszaru geograficznego. Liczba miast i ich wielkość stają się równocześnie istotnym wykładnikiem przestrzennego rozmieszczenia przemysłu w warunkach niemieckiego kapitalizmu do II wojny światowej. Małe i średnie miasteczka z reguły nie posiadały większych zakładów przemysłowych. Na przemysł tych miast składały się głównie zakłady rzemieślnicze oraz drobne i co najwyżej, średniej wielkości zakłady przemysłowe.

Tabela 20

STRUKTURA WIELKOŚCI MIAST W WOJEWÓDZTWIE ZIELONOGÓRSKIM

Rok	Liczba miast	Miasta według ilości mieszkańców						
		poniżej 1000	1000 —3000	3001 —5000	5001 —10 000	10 001 —20 000	20 001 —50 000	powyżej 50 000
1939	51	1	21	4	12	5	8	—
1946	35	3	22	5	3	2	—	—
1957	35	1	11	3	14	2	4	—
1958	36	2	9	5	11	5	3	1
1962	37	—	8	8	12	5	2	2

Uwaga: Z dawnych osiedli — 2 uznano za miasta w okresie 1946—1956, tj. Cybinka i Zbąszynek; z dawnych miast — 18 nie przyznano praw miejskich.

Źródło: *Statistik des Deutschen Reichs*, Band 559, Heft 2—4, *Berufs — u. Betriebszählung v. 17 V 1939* oraz materiały statystyczne Wojewódzkiej Komisji Planowania Gospodarczego w Zielonej Górze.

W przemyśle województwa zielonogórskiego w czasach niemieckich nie występował więc problem nadmiernej aglomeracji w dużych miastach [13] i wszystkie związane z tym ujemne skutki społeczno-ekonomiczne

[11] Por. A. Jelonek *Rozwój urbanizacji*... op. cit., s. 800.

[12] Według wyliczeń Biura Studiów Osadniczo-Przesiedleńczych. Por. R. Buławski *Problemy osadniczo-przesiedleńcze Ziem Odzyskanych*, „I Sesja Rady Naukowej dla Zagadnień Ziem Odzyskanych", Zeszyt II, Kraków 1945, s. 64.

[13] Nierównomierność rozmieszczenia przemysłu w kapitalizmie dawała o sobie znać w sposób najbardziej ostry w wielkich ośrodkach miejskich, w których ujawniały się i spiętrzały wszystkie ujemne skutki ekonomiczne, socjalne i polityczne. W Niemczech, gwałtowny wzrost liczby wielkich ośrodków miejskich, towarzyszący procesowi industrializacji, stworzył nowy problem deglomeracji wielkich miast. Prowadzono prace badawcze i opracowano plany przemieszczenia przemysłu z wielkich miast do mniejszych. Jedną z ciekawych pozycji jest

i polityczne. Stosunkowo niski stan uprzemysłowienia znalazł swoje odbicie w strukturze wielkości miast, w której bezwzględną przewagę ilościową posiadały miasta do 10 tysięcy mieszkańców, a więc bardziej związane z zapleczem rolniczym.

W burżuazyjnej teorii lokalizacji przemysłu podnosiło się wpływ miasta będącego ośrodkiem dyspozycji gospodarczej na stan uprzemysłowienia obszaru, pozostającego w sferze jego oddziaływania gospodarczego. Promień i siła oddziaływania wzrastały wraz z wielkością miasta i jego potencjałem gospodarczym. Tego rodzaju prawidłowość jest dostrzegalna w rozmieszczeniu przemysłu Niemiec do II wojny światowej. Uwidoczniła się ona również na ziemiach województwa zielonogórskiego. Obszar pozostający w zasięgu administracyjnym Legnicy — miasta większego i bardziej uprzemysłowionego od Frankfurtu — osiągnął wyższy poziom uprzemysłowienia niż ziemie wchodzące w skład b. rejencji frankfurckiej. Lecz wydaje się, że taka prawidłowość nie ma charakteru powszechnego. Ma ona miejsce na obszarach, gdzie nie występują szczególnie duże ośrodki przemysłowe — szczególnie wielka koncentracja przemysłu. W rejonach przemysłowych powstawała gęsta sieć miast, a miasto pozostające ośrodkiem dyspozycji administracyjno-gospodarczej nawet w skali województwa niekoniecznie było miastem największym i to prawie z reguły nie najbardziej uprzemysłowionym. Przekonuje o tym przykład Westfalii jak również i sam Górny Śląsk [14]. Raczej należałoby sądzić, że oddziaływanie miasta na uprzemysłowienie obszaru pozostającego w jego zasięgu, tylko w określonych warunkach społeczno-produkcyjnych, związane było w kapitalistycznej gospodarce bezpośrednio z jego wielkością i stopniem uprzemysłowienia. Miejski ośrodek życia gospodarczego nie wyklucza powstawania bardziej od niego uprzemysłowionych i większych miast. Z takim zjawiskiem spotykamy się również w lokalizacji przemysłu w miastach województwa zielonogórskiego do 1939 roku. Dane statystyczne wskazują, że szereg miast posiadało wyższy odsetek ludności żyjącej z przemysłu i rzemiosła niż miasta

praca R. Kellera, w której autor opowiada się za lokalizacją przemysłu w niewielkich miastach i osiedlach. Doszedł on do wniosku, że dla niemieckich warunków idealnym typem byłyby miasta liczące 25—30 tys. mieszkańców. R. Keller uważał, że 25% ludności wielkich miast mogłoby być z powodzeniem przesiedlonych do mniejszych miast i miasteczek. Twierdził, że wielkie miasto należy uważać głównie za centrum życia politycznego, kulturalnego, gospodarczego, a nie za wielkie skupisko przemysłu. Wielkim miastom przypisać należy zasadniczo funkcje kulturalno-polityczno-gospodarcze, a nie funkcje produkcyjno-przemysłowe. (Por. R. V. Keller *Die Verlagerung der grossstädtischen Industrie*, Leipzig 1938).

[14] Por. J. Boroń *Zmiany w rozmieszczeniu przemysłu w miastach i poza miastami w województwie zielonogórskim.* W: *Problemy Ekonomiki Regionu*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Ekonomicznej", Seria I, zeszyt 5, Poznań 1962, s. 129—171. Tezę tą uzasadniano na podstawie niemieckich materiałów statystycznych.

rejencyjne Legnica i Frankfurt. Należały do nich: Nowogród Bobrzański — 54,4%, Nowe Miasteczko — 51,6%, Nowa Sól — 60,0%, Zielona Góra — 53,4%, Przemków — 56,0%, Krzystkowice — 53,6%, Jasień — 54,1%, Trzebiel — 54,8% i wiele innych. Tylko 12 miast posiadało wskaźnik niższy od średniej dla miast województwa zielonogórskiego, wynoszącej 35,6% ludności utrzymującej się z przemysłu, i 5 miast niższy wskaźnik od Frankfurtu. Średni wskaźnik dla miast województwa był wyższy od wskaźnika dla ludności utrzymującej się z przemysłu miasta rejencyjnego Frankfurtu jak i Legnicy.

Z przeprowadzonych rozważań nad poziomem uprzemysłowienia miast województwa wynika, iż w warunkach kapitalistycznej gospodarki niemieckiej w obszarach słabiej uprzemysłowionych miasta rejencyjne, a nawet i powiatowe nie posiadały na swym obszarze większych ośrodków miejskich od siebie. Koncentracja przemysłu w miastach kształtowała się natomiast w ten sposób, że stopień uprzemysłowienia większości lub części pozostałych miast był wyższy od stopnia uprzemysłowienia samego miasta rejencyjnego czy powiatowego. Występowała jednak pewna współzależność między stopniem uprzemysłowienia siedziby ośrodka administracyjno-gospodarczego (miasta rejencyjnego jak również powiatowego) a średnim stanem uprzemysłowienia obszaru podlegającego administracyjnie. Na ogół bardziej uprzemysłowione miasta powiatowe posiadały wyższe wskaźniki dla całego powiatu, przy czym w większości powiatów bardziej uprzemysłowionych jak Żary, Żagań, Szprotawa, różnica między poziomem uprzemysłowienia miasta powiatowego a pozostałym obszarem liczonym odrębnie była niewielka.

Miasta województwa zielonogórskiego skupiały w czasach niemieckich 52,3% ludności utrzymującej się z przemysłu. Oznaczałoby to, że przemysł i rzemiosło województwa koncentrowały się w większości w ośrodkach miejskich. Wskaźnik ten jednak nie daje pełnego obrazu rozmieszczenia przemysłu w miastach i poza miastami. Wiadomo bowiem, że w przemyśle miejskim zatrudnionych jest sporo ludzi z bliższej lub dalszej okolicy wiejskiej. Dlatego w miastach liczba zatrudnionych w przemyśle jest zwykle znacznie większa niż liczba zawodowo czynnych zamieszkałych w danym mieście. Dokonane dla 13 miast powiatowych zestawienie potwierdziło słuszność postawionej tezy, bowiem skupiały one w 1939 roku aż 47,0% zatrudnionych w przemyśle i rzemiośle województwa zielonogórskiego wraz z budownictwem oraz 46,0% bez budownictwa.

Różnice w zatrudnieniu ludności miejscowej i pozamiejscowej w większych miastach województwa zielonogórskiego wykazują, że we wszystkich przebadanych miastach w 1925 roku spora część pracowników przemysłu i rzemiosła dojeżdżała z okolicznych miejscowości. Liczba zatrudnionych zamieszkałych poza miejscem pracy i ich odsetek do

ogółu zatrudnionych kształtował się w poszczególnych miastach bardzo różnie. Największą liczbę pozamiejscowych pracowników zatrudniał przemysł i rzemiosło miasta Zielonej Góry, Nowej Soli, Głogowa i Kostrzynia. Największy odsetek ogółu zatrudnionych w przemyśle i rzemiośle stanowili pracownicy pozamiejscowi w mieście Nowej Soli (31,8% i 31,0%), Kostrzyniu (21,6% i 11,2%). Charakterystyczny jest równocześnie fakt, że poważna część pozamiejscowych pracowników była zatrudniona w przemyśle budowlanym miasta. Szczególnie duży odsetek pracowników pozamiejscowych zatrudnionych w przemyśle budowlanym posiadało miasto Głogów, bo aż blisko 2/3.

Z analizy zebranych materiałów wynika, że w okresie niemieckiej przynależności państwowej większa część przemysłu i rzemiosła na ziemiach województwa zielonogórskiego była zlokalizowana w miastach i miasteczkach. Jednak spora część, bo około 40,0% przemysłu i rzemiosła, rozmieszczona była na wsiach i w osadach [15].

Tabela 21

ROZMIESZCZENIE PRZEMYSŁU I RZEMIOSŁA W WOJEWÓDZTWIE ZIELONOGÓRSKIM WG WIELKOŚCI GMIN W 1939 ROKU

Liczba mieszkańców w gminach	Liczba ludności utrzymującej się z przemysłu i rzemiosła		Liczba ludności utrzymującej się z przemysłu i rzemiosła do ogółu ludności w odsetkach
	w liczbach bezwzględnych	w odsetkach	
Ogółem:	289 205	100,0	31,7
Poniżej 10 tys.	185 513	64,1	29,2
Od 10—20 tys.	27 333	9,5	34,2
Od 20—50 tys.	76 359	26,4	38,9
Od 50—100 tys.	—	—	—
Powyżej 100 tys.	—	—	—

Źródło: *Statistik d. Deutschen Reichs*, spis z 1939 roku, Band 568, Heft 3—4; Band 552, Heft 1—5, op. cit.

Zasadnicza różnica między rozmieszczeniem przemysłu i rzemiosła w województwie zielonogórskim a rozmieszczeniem przemysłu w całej Rzeszy jak i we wschodniej części Niemiec polegała na tym [16], że ziemie województwa pozbawione były miast dużych i wielkich. W konsekwencji relacje rozmieszczenia w poszczególnych grupach wielkości gmin obejmują tylko trzy pierwsze grupy. Poziom uprzemysłowienia miast liczą-

[15] Średnio w Niemczech w 1939 roku w gminach poniżej 2 tys. mieszkańców rozmieszczone było 35,5% rzemiosła. W gminach do 5 tys. mieszkańców było 13,9%, a w miastach powyżej 200 tys. mieszkańców — 19,9%. W pozostałych grupach miast zlokalizowanych było 4,4 — 8,1%. W rejencji frankfurckiej w gminach poniżej 2 tys. mieszkańców mieściło się 42,7%, a w rejencji legnickiej aż 49,7% rzemiosła. (Por. *Statistik des Deutschen Reichs*, 1939, op. cit., Tom 570).

[16] Szerzej wykazano to w pracy J. Boronia *Zmiany w rozmieszczeniu...*, op. cit., s. 138—148.

cych powyżej 10 tys. mieszkańców był w województwie znacznie niższy niż w pozostałych częściach Niemiec.

Grupa gmin poniżej 10 tysięcy mieszkańców obejmowała aż 64,1% ogółu ludności utrzymującej się z przemysłu i rzemiosła w województwie, tworząc ogromny kontrast z rozmieszczeniem w całym państwie niemieckim jak i w jego wschodniej części (44,1% i 36,5%). Wystąpiła równocześnie duża rozpiętość w skupiskach przemysłu w miastach do 200 tysięcy mieszkańców (9,5%) oraz do 50 tysięcy mieszkańców (26,4%).

Dalsza różnica sprowadza się do tego, że w przeciwieństwie do całych Niemiec i poszczególnych części kraju stopień uprzemysłowienia w poszczególnych grupach gmin wzrastał wraz z ich wielkością, przy czym poziom uprzemysłowienia gmin poniżej 10 tysięcy mieszkańców był wyższy niż we wschodniej części Niemiec o 4,5%.

Rozmieszczenie przemysłu i rzemiosła w miastach i poza miastami w województwie zielonogórskim do 1939 roku miało pewien specyficzny charakter wynikający z wielu przyczyn, a między innymi z wielkości zakładów przemysłowych i jego struktury gałęziowej.

Po II wojnie światowej w urbanizacji ziem województwa zielonogórskiego zaszły poważne przeobrażenia na skutek samych działań wojennych oraz zmiany granic państwowych. Jak to już uprzednio ustaliliśmy, największe straty wojenne w majątku produkcyjnym i nieprodukcyjnym miały miejsce w miastach. Spośród nich najbardziej ucierpiały Kostrzyń, Głogów, Gubin i Żagań. Miasta Kostrzyń, Głogów, Gubin praktycznie przestały istnieć. Dzisiejsze odrodzenie tych miast oznacza w rzeczywistości budowę ich od podstaw. Same działania wojenne spowodowały ubytek dwóch z nielicznej grupy miast województwa rzędu 30 tysięcy mieszkańców. Pozostałe dwa, również tej grupy miast, pozbawione zostały na dłuższy czas swych pełnych możliwości spełnienia wszystkich należnych im funkcji w stosunku do zaplecza społeczno-gospodarczego.

Dwa największe do 1939 roku miasta ziemi zielonogórskiej, tj. Frankfurt (b. siedziba władz rejencji) oraz Gubin zostały w 1945 roku rozdzielone granicą państwową. Ponieważ oba miasta rozwinęły się głównie na lewym brzegu Odry i Nysy Łużyckiej, Polsce przypadły tylko ich części mające charakter przedmieść i pozbawione prawie wszystkich czynników miastotwórczych. Utworzenie w tych miastach siedzib władz powiatowych stało się ważkim czynnikiem utrzymania ich przy życiu, lecz pełnienie przez nie funkcji powiatowych ośrodków miejskich stworzyło konieczność budowy obu miast od podstaw. Zarysował się więc niezwykle trudny problem nie tylko natury inwestycyjnej. Jądrem zagadnienia jest lokalizacja miejskiego ośrodka powiatowego położonego nie w centrum obszaru administracyjnego, lecz na samym jego krańcu, i co ważniejsze, na granicy obszaru państwowego. Mamy tu do czynienia ze szczególnym

przypadkiem lokalizacji, który wymaga rozważenia i opracowania. Problem ten ma charakter zarówno ekonomiczny jak i polityczny. Może on stanowić jaskrawy przykład oddziaływania zarówno czynników ekonomicznych jak i pozaekonomicznych na wybór miejsca lokalizacji.

Zniszczenia wojenne, zmiana granic państwowych uszczupliły w sposób istotny grupę największych miast województwa. Również struktura wielkości miast uległa zasadniczej zmianie. Nowe stosunki społeczne, zmieniona rola gospodarcza ziem województwa w polskim, socjalistycznym organizmie państwowym pociągnęły za sobą przesunięcia ośrodków ciążenia gospodarczego, którymi z natury rzeczy są miasta. Najbardziej widocznym dowodem tych zmian jest przejęcie przez Zieloną Górę roli centralnego ośrodka dyspozycji gospodarczo-administracyjnej województwa jak i pozostałych dziedzin życia społecznego. Ziemie województwa zielonogórskiego w odróżnieniu od sytuacji w czasach niemieckich uzyskały w polskich warunkach jeden nowy centralny ośrodek położony na północnej krawędzi południowego obszaru przemysłowego. Nowe funkcje Zielonej Góry musiały w konsekwencji pociągnąć za sobą silny jej rozwój, co z uwagi na skromne rozmiary miasta wymagało poważnych wysiłków inwestycyjnych.

Odmienna od przedwojennej rola i znaczenie poszczególnych miast znalazły swoje odzwierciedlenie w ich rozwoju w latach 1945—1962.

Struktura wielkości miast województwa w latach 1946—1962 ewoluowała jednoznacznie w kierunku wzrostu wielkości istniejących miast (por. tabela 20). Liczba miast wzrosła w tym czasie tylko o 2, lecz równocześnie zniknęła grupa miasteczek poniżej 1000 mieszkańców, zmalała liczba miast od 1000 do 3000 mieszkańców i wzrosły liczbowo wszystkie pozostałe grupy. Najważniejsze jest również pojawienie się 4 miast w grupach powyżej 20 i 50 tysięcy mieszkańców. W porównaniu z 1939 rokiem aktualna struktura wielkości miast województwa wykazuje, że średnia ich wielkość jest wyższa niż w czasach niemieckich, a co bardziej istotne, że ziemie województwa posiadają dopiero obecnie dwa miasta powyżej 50 tys. mieszkańców. Dalszym momentem różnicującym obecny charakter miast od okresu przedwojennego jest fakt, że na tym obszarze istnieje miasto, które jest trochę większe od miasta, spełniającego funkcję ośrodka administracyjnego województwa.

Poziom urbanizacji województwa mierzony odsetkiem ludności miejskiej był w 1962 roku nie tylko wyższy od stanu przedwojennego, lecz także od średniego poziomu Polski. Odsetek ludności miejskiej w województwie wynosił w 1962 roku 49,7%[17]. Na 37 miast — 19 przekroczyło znacznie liczbę ludości z 1939 roku, w tym Zielona Góra wyrosła na mia-

[17] Por. „Rocznik Statystyczny" 1964, s. 14.

sto ponad 2 razy większe niż w 1939 roku (por. aneks 32). Ludność województwa w 1962 roku liczyła 377 600 osób. W stosunku do 51 miast skupiający w 1939 roku 406 365 mieszkańców oznacza to, że tylko 37 miast województwa osiągnęło w 1962 roku 92,8% ludności miejskiej okresu przedwojennego.

Z 113,7 tys. ludności utrzymującej się w 1950 roku z przemysłu i rzemiosła w miastach województwa żyło 74,4 tys. (65,4%), a na wsi 39,3 tys. osób (34,6%). W skali całego kraju natomiast miasta zamieszkiwało 68,0%, a wieś tylko 32,0% ludności utrzymującej się z przemysłu i rzemiosła. Świadczyłoby to o tym, że w 1950 roku miasta województwa zielonogórskiego skupiały przemysł i rzemiosło w mniejszym stopniu niż średnio na całym obszarze Polski. Wieś zielonogórska była bardziej nasycona przemysłem niż średnio wsie w całym kraju. Tezę powyższą uzasadniają pełniej wskaźniki ludności utrzymującej się z przemysłu i rzemiosła do ogółu ludności. W Polsce utrzymywało się z przemysłu i rzemiosła średnio 20,9%; w miastach 36,4% i na wsi 11,0% ludności. W województwie zielonogórskim średni wskaźnik uprzemysłowienia był niższy od średniej dla całego kraju o 0,6%, bowiem wynosił w tym czasie 20,3% ludności utrzymującej się z przemysłu i rzemiosła. W miastach żyło również o 0,6% mniej (35,8%), a na wsi o 0,1% więcej ludności utrzymującej się z przemysłu i rzemiosła niż w miastach i wsiach całej Polski [18].

Jeśli chodzi o porównanie ludności utrzymującej się z przemysłu i rzemiosła w miastach i na wsi województwa do stanu z 1939 roku, to zaszły bardzo poważne różnice. Otóż w 1939 roku w miastach województwa ludność utrzymująca się z przemysłu i rzemiosła stanowiła wraz z budownictwem 35,6% ogółu ludności miast. W warunkach polskich w 1950 roku odpowiedni wskaźnik wynosił 41,6%. Nawet bez budownictwa powyższy wskaźnik był wyższy od wskaźnika z czasów niemieckich, wynosił bowiem 35,8%. W takim ujęciu poziom uprzemysłowienia miast województwa w 1950 roku był wyższy niż przed II wojną światową. Natomiast przeciwne różnice wynikają z porównania uprzemysłowienia wsi. Wsie województwa zielonogórskiego były w 1939 roku o wiele bardziej uprzemysłowione, skoro z samego przemysłu i rzemiosła wraz z budownictwem utrzymywało się na nich 27,3% ogółu ludności, a w 1950 roku zaledwie 13,1%. Na powyższej różnicy zaważyły oczywiście zniszczenia wojenne drobnych zakładów przemysłowych i wiele innych czynników, lecz w decydujący sposób wpłynął na to brak rzemiosła i drobnych zakładów przemysłu rolno-spożywczego oraz drzewnego, które do 1939 roku stanowiły trzon wiejskiego uprzemysłowienia. Wykazana róż-

[18] Ustalono na podstawie „Rocznika Statystycznego" 1959, s. 37—38.

nica w charakterze uprzemysłowienia województwa przed wojną i w warunkach polskich znalazła swój wyraz w lokalizacji przemysłu na wsi.

W konsekwencji odmiennego rozwoju socjalistycznego przemysłu na ziemiach województwa, przy ogólnie niższym poziomie uprzemysłowienia niż przed wojną, powstała w 1950 roku znaczna dysproporcja w uprzemysłowieniu wsi i miast. Przemysł w miastach rozwijał się do 1950 roku znacznie szybciej niż na wsi. Istotny wpływ na takie kształtowanie się rozmieszczenia przemysłu miały przemiany społeczno-polityczne. Na ten okres przypada nasilenie socjalizacji miast i wsi. Szybki wzrost sektora uspołecznionego przemysłu wpłynął hamująco na rozwój sektora drobnotowarowego, jakim jest rzemiosło. Wpływ stosunków społecznych na przemiany w rozmieszczeniu przemysłu jest tutaj wyraźnie dostrzegalny, chociaż nie był to jedyny czynnik lokalizacji. Nie jesteśmy w stanie ustalić różnic w poziomie uprzemysłowienia poszczególnych grup wielkości miast w porównaniu z okresem przedwojennym. Możemy tylko stwierdzić, że w 1950 roku odsetek ludności utrzymującej się z przemysłu, rzemiosła i budownictwa był w miastach średnio 7,8% wyższy niż w 1939 roku. Funkcja produkcyjna miast właśnie w okresie szybkiej odbudowy Ziem Zachodnich i całego kraju po wojnie nadawała im bardziej jednostronny charakter, niż miało to miejsce w okresie przedwojennym.

W polskim organizmie gospodarczym rozmieszczenie przemysłu i rzemiosła w miastach i na wsi województwa było bardziej zbliżone do średnich układów w skali Polski niż przed wojną w skali całej Rzeszy. W rozmieszczeniu przemysłu i rzemiosła w miastach poniżej 20 tys. mieszkańców miasta województwa różniły się od przeciętnego poziomu tej grupy miast w skali krajowej tym, że posiadały wyższy odsetek ludności utrzymującej się z przemysłu. Były więc bardziej uprzemysłowione niż średnie miasta tego rzędu wielkości w całym kraju. Inne grupy miast według klasyfikacji GUS w 1950 roku nie występowały w zasadzie na terenie województwa zielonogórskiego.

Analogiczny obraz rozmieszczenia przemysłu w miastach i poza miastami województwa zielonogórskiego otrzymujemy, przyjmując za podstawę oceny zamiast danych o ludności utrzymującej się z przemysłu wielkości liczbowe zawodowo czynnych w przemyśle i rzemiośle.

Miasta województwa i dzisiaj skupiają większą część przemysłu. Wieś pozostała nadal słabiej uprzemysłowiona niż w okresie kapitalizmu. Poza danymi statystycznymi z 1950 roku przemawia za tym stwierdzeniem rozmieszczenie rzemiosła prywatnego (por. aneks 29 i 30). W 1962 roku tylko miasta Zielona Góra i Gorzów Wlkp. skupiały 16,8% zakładów i 21,9% zatrudnionych w rzemiośle województwa. Zielona Góra skupiała 76,2% zakładów i 83,4% zatrudnienia rzemiosła prywatnego miasta i powiatu zielonogórskiego razem wziętych. Na wsiach powiatu zielonogór-

skiego, zlokalizowała się stosunkowo mała część rzemiosła. Podobnie wyglądają relacje między powiatem a miastem Gorzów Wlkp. Wieś zielonogórska obecnie różni się od wsi okresu kapitalistycznego między innymi także tym, że posiada ona o wiele mniej zakładów rzemieślniczych, które wiązały swój ekonomiczny byt z równoczesnym prowadzeniem gospodarstwa rolnego.

Między powiatami występują różnice w rozmieszczeniu przemysłu w miastach i na wsi. W powiatach południowych w większym stopniu niż w pozostałych rejonach województwa wieś jest nasycona przemysłem. Sporo zakładów przemysłowych rozmieszczonych jest tam na wsi aktywizując wiejskie zasoby siły roboczej i nadając specyficzny charakter niektórym wsiom. Układ ten przetrwał od okresu kapitalistycznego. Pod względem punktowego rozmieszczenia zakładów nie jest on identyczny z układem okresu kapitalistycznego. Zasadnicze relacje zachowały się i to tak w skali lokalnej jak i wojewódzkiej.

W uzupełnieniu przeprowadzonych rozważań interesującą rzeczą będzie wykazanie, przy dotychczasowym stwierdzeniu wysokiej koncentracji przemysłu w miastach województwa, jaki przemysł lokalizował się w miastach i jak przedstawiał się w tym przekroju tzw. ruch przestrzenny przemysłu. Dostępne materiały pozwalają dokonać tego rodzaju ustalenia tylko dla większych miast województwa i tylko dla lat 1925—1939 okresu kapitalistycznego rozwoju.

Wykazana uprzednio koncentracja przemysłu i rzemiosła w miastach pozwala przypuszczać, że większość gałęzi, a w tym gałęzie wodzące przemysłu i rzemiosła lokalizowały się w większych miastach. Tak też w istocie rzeczy było. W 1925 roku jedynie wymienionych 9 miast skupiało aż 72,9% zatrudnionych w przemyśle włókienniczym województwa, 65,8% hutnictwa żelaza i metali kolorowych, 58,8% przemysłu maszynowego. Spośród słabszych gałęzi województwa do lokalizujących się głównie w miastach zaliczały się: przemysł kauczukowy i azbestowy — 66,7%, chemiczny — 62,2% i elektrotechniczny 60,0%.

Bardziej wyraźnie rysują się „miejskie" gałęzie przemysłu w 1939 roku przy obliczeniach dla 12 miast. Można przyjąć, że w województwie zielonogórskim poza miastami i osiedlami przemysłowymi, w większym rozproszeniu pozostawały głównie następujące drobne zakłady przemysłowe i zakłady rzemieślnicze: cegielnie, dachówkarnie, kuźnie, warsztaty ślusarskie, nieliczne warsztaty naprawy maszyn, drobniejsze zakłady przemysłu papierniczego, tartaki, warsztaty stolarsko-ciesielskie oraz kołodziejskie, młyny gospodarcze, piekarnie, rzeźnictwa, warsztaty krawieckie, naprawy obuwia oraz rzemiosło budowlane. Jak to stwierdzono w czasie badań terenowych poważna część tych zakładów prowadzona była w połączeniu z gospodarstwem rolnym.

Dane aneksów 34 i 36, przy uwzględnieniu różnic w klasyfikacji gałęziowej dowodzą, że struktura gałęziowa przemysłu i rzemiosła rozpatrywanych miast była silnie zróżnicowana. Wyróżnić można dwie zasadnicze grupy miast. Pierwsza z nich, to miasta o zdecydowanym profilu specjalistycznym przemysłu, druga zaś obejmuje miasta, które nie posiadały wyraźnie skrystalizowanej specjalizacji.

W pierwszej grupie miast gałęzią najbardziej profilującą był przemysł włókienniczy. Do tej grupy zaliczają się miasta: Żagań, Żary, Zielona Góra, Lubsko, Nowa Sól, Świebodzin i Gorzów Wlkp. Gałęzią profilującą miast Głogowa, Krosna Odrzańskiego, Międzyrzecza i Kostrzynia był przemysł budowlany. Z uwagi jednak na jego specyficzny charakter nie będziemy traktowali go jako jednej z profilujących gałęzi przemysłu miast. Należy zaznaczyć, że podobnie jak w powiatach, tak i miastach słabo uprzemysłowionych przemysł budowlany stanowił dominującą dziedzinę przemysłu, co wskazywałoby na szczególnie usługowy charakter dla innych działów gospodarki, przy dość wyrównanym poziomie zainwestowanego kapitału. Zupełnie inny charakter miał przemysł w mieście Szprotawa. Jego wodzącą gałęzią był przemysł odlewniczy.

We wszystkich omawianych miastach występowała większość gałęzi przemysłu żelaza i stali. Przemysł metalowy i maszynowy zlokalizowany był w każdym mieście. W miastach z dominującym przemysłem włókienniczym przemysł metalowy i maszynowy były stosunkowo silnymi gałęziami, a w niektórych stanowiły drugą wybitną dziedzinę działalności przemysłowej. I tak w Zielonej Górze obok przemysłu włókienniczego zasadniczą rolę odgrywał przemysł maszynowy, w Nowej Soli odlewnictwo żelaza i stali i w Gorzowie Wlkp. przemysł maszynowy. W miastach Żary, Żagań i Lubsko gałęzie przemysłu żelaza i stali nie odgrywały tak wielkiej roli.

Jest rzeczą charakterystyczną, że miasta Żary i Żagań miały tylko jedną wybitnie specjalistyczną gałąź przemysłu. W innych miastach występowały obok gałęzi profilującej jedna lub dwie, a nawet trzy gałęzie mocno wyróżniające się wielkością zatrudnienia od pozostałych. Miasto Lubsko obok przemysłu włókienniczego posiadało silnie rozwinięty przemysł mineralny, Nowa Sól — przemysł żelaza i stali oraz drzewny. Świebodzin — drzewny oraz spożywczy, Gorzów Wlkp. — maszynowy i odzieżowy, a w pewnym stopniu również spożywczy i drzewny.

W latach 1926—1939 utrzymał się zasadniczy profil produkcyjny omawianych miast. Zwracają jednak uwagę dość poważne zmiany w strukturze gałęziowej. W skali województwa zatrudnienie w przemyśle włókienniczym obniżyło się o ponad 6500 osób. Najbardziej, bo o około 2300 osób spadło zatrudnienie w mieście Zielona Góra (ponad 1/3 stanu zatrudnienia z 1925 roku), w Gorzowie Wlkp. o ca 800 osób, w Żaganiu — 800 osób,

w Lubsku o ponad 300 osób. Równocześnie w miastach tych liczba zakładów kształtowała się niejednakowo. W Lubsku i Zielonej Górze liczba zakładów znacznie zmalała, a w Żaganiu i Gorzowie wzrosła. W Żarach i Nowej Soli liczba zatrudnionych w przemyśle włókienniczym wzrosła do ca 400 osób wraz ze wzrostem liczby zakładów (por. aneks 34 i 36). W miastach w których przemysł włókienniczy nie odgrywał poważniejszej roli, liczba zatrudnionych wzrastała relatywnie dość wysoko.

W przemyśle budowy maszyn gwałtowny wzrost zatrudnienia (ponad 50,0%) miał miejsce w Zielonej Górze, przy równoczesnym spadku zatrudnienia w Gorzowie, Kostrzyniu, Szprotawie, Żaganiu. Łącznie we wszystkich gałęziach przemysłu żelaza i stali oraz metali kolorowych nastąpiło w porównywanych miastach poważne przesunięcie w lokalizacji. W Zielonej Górze liczba zatrudnionych wzrosła o ca 85,0% stanu z 1925 roku, osiągając łącznie w tych gałęziach stan zatrudnienia zbliżony do zatrudnienia w przemyśle włókienniczym. Zielona Góra stała się w 1939 roku największym ośrodkiem przemysłów żelaza i stali oraz metali kolorowych w całym województwie.

Nieznacznie wzrosło zatrudnienie w przemysłach żelaza i stali w Szprotawie i Żarach, prawie na nie zmienionym poziomie pozostało w Nowej Soli, a spadło w pozostałych miastach, przy czym najsilniej w Kostrzyniu (o blisko 50,0%) i Gorzowie (ponad 25,0%). Jest rzeczą charakterystyczną, że tylko w Gorzowie miał miejsce równoczesny silny spadek zatrudnienia w przemyśle włókienniczym i w przemysłach żelaza i stali.

Różnorodne kierunki zmian zatrudnienia w poszczególnych gałęziach przemysłu i rzemiosła w omawianych miastach dokonywały się przy ogólnym spadku zatrudnienia w przemyśle i rzemiośle w Gorzowie, Kostrzyniu. Żarach, Nowej Soli, Głogowie i Szprotawie.

W Gorzowie przy ogólnym spadku zatrudnienia przemysłowego, spadek zatrudnienia miał miejsce w większości gałęzi przemysłu. Równocześnie jednak wzrosło zatrudnienie w przemyśle skórzanym i linoleum, w przemyśle budowlanym i zaopatrzenia w wodę, gaz i elektryczność. W Żaganiu omawiane zjawisko przebiegało podobnie, z tym że wzrosło zatrudnienie w przemyśle papierniczym i poligraficznym, budowlanym oraz zaopatrzenia w wodę, gaz i światło. W Lubsku znów, przy spadku zatrudnienia w większości gałęzi, wzrosło zatrudnienie w przemyśle mineralnym, zaopatrzenia w gaz, światło i wodę oraz minimalnie w przemyśle spożywczym.

O zmianach struktury gałęziowej przemysłu i rzemiosła w miastach informują szczegółowo aneksy 35 i 37. Generalne zmiany poszły w kierunku zmniejszenia profilującej roli przemysłu włókienniczego na rzecz innych gałęzi przemysłu. Występujący w tym czasie w skali Niemiec

silny wzrost przemysłu maszynowego, elektrotechnicznego, precyzyjnego i optycznego oraz przemysłu chemicznego, nie znalazł swego odbicia w przemyśle większych miast województwa. Nawet przemysł budowlany nie wykazywał powszechnej tendencji wzrostu, czego dowodem jest spadek zatrudnienia w tej gałęzi przemysłu w Zielonej Górze, Szprotawie i Lubsku. Prawdą jest równocześnie, że w Głogowie przemysł budowlany wzrósł trzykrotnie, a Kostrzyniu, Żarach i Nowej Soli prawie dwukrotnie. Należałoby sądzić, że przemysł budowlany był głównym czynnikiem równowagi na rynku pracy, wchłaniając nadwyżki i zwolnioną z innych gałęzi siłę roboczą. Jeśli wyłączymy przemysł budowlany z rozważań dynamiki zmian lokalizacji przemysłu w miastach i powiatach, to znajdziemy pełne potwierdzenie poprzedniego wniosku. W większości przypadków uwidoczni się wyraźnie regres w rozwoju przemysłu miast.

Dane zawarte w aneksie 15 dowodzą, że zatrudnienie w przemyśle i rzemiośle większych miast województwa (bez przemysłu budowlanego) poważnie zmalało. Największy regres nastąpił w Gorzowie Wlkp., Głogowie, Zielonej Górze i Żaganiu, a więc w najbardziej uprzemysłowionych miastach województwa. O stosunkowo niewielkim rozwoju przemysłu można mówić w Żarach, Szprotawie i Nowej Soli. W Żarach wzrosło zatrudnienie w przemyśle włókienniczym (wraz z liczbą zakładów), w przemyśle mineralnym i spożywczym, spadło natomiast w przemyśle maszynowym i odzieżowym. W pozostałych gałęziach zmiany były nieznaczne i różnokierunkowe. W Szprotawie zatrudnienie wzrosło w przemyśle odlewniczym i włókienniczym, a obniżyło się w przemyśle budowy maszyn, drzewnym, spożywczym i odzieżowym. W Nowej Soli miał miejsce silniejszy wzrost zatrudnienia w przemyśle odlewniczym i włókienniczym, spożywczym, chemicznym — przy równoczesnym spadku zatrudnienia w przemyśle drzewnym i odzieżowym.

Przedstawiony szczegółowy proces zmian upoważnia do stwierdzenia, że ruch przestrzenny gałęzi przebiegał w różnych kierunkach. Ruch ten nie był jednoznaczny z ogólną tendencją wzrostu lub zmniejszaniem się rozmiarów całego przemysłu na badanym obszarze. Ogólne tendencje zmian na obszarze województwa szły w kierunku obniżenia profilującej roli przemysłu włókienniczego oraz zwiększania się roli przemysłów żelaza i stali, przemysłu drzewnego i odzieżowego, przy ogólnej stagnacji wielkości zatrudnienia całego przemysłu województwa. Zjawisko to jest symptomatyczne w zestawieniu z rozwojem przemysłu Rzeszy, w którym nastąpił wyraźny wzrost zatrudnienia. Zdawałoby się, że kierowana gospodarka wojenna Niemiec hitlerowskich z uwagi na polityczną rolę wschodniej części Niemiec podniesie ich poziom uprzemysłowienia. Tymczasem ujemne skutki spadku zatrudnienia w wielu gałęziach przemysłu

ratowano jedynie przemysłem budowlanym (budownictwem), co miało następować przy dotacjach finansowych państwa [19].

Zmiany w lokalizacji gałęzi przemysłu w miastach województwa zielonogórskiego pod koniec okresu kapitalistycznego rozwoju przebiegały w warunkach stagnacji, a nawet pewnego regresu w procesie uprzemy-

Tabela 22

ZMIANY ZATRUDNIENIA W PRZEMYŚLE I RZEMIOŚLE W WIĘKSZYCH MIASTACH WOJEWÓDZTWA ZIELONOGÓRSKIEGO
(w latach 1925—1939)

Lp.	Miasto	Zatrudnienie w przemyśle i rzemiośle wraz z budownictwem w liczbach bezwzględnych			Zatrudnienie w przemyśle i rzemiośle bez budownictwa w liczbach bezwzględnych		
		1925	1939	Różnica + —	1925	1939	Różnica + —
1	Głogów	5 730	7 029	+1299	4 362	3335	—1027
2	Gorzów Wlkp.	11 356	9 860	—1496	10 176	8561	—1615
3	Kostrzyń	4 422	4 903	+ 481	3 679	3388	— 291
4	Lubsko	3 931	3 498	— 433	3 587	3254	— 333
5	Nowa Sól	7 973	8 679	+ 706	7 494	7580	+ 86
6	Szprotawa	3 044	3 132	+ 88	2 630	2750	+ 120
7	Zielona Góra	11 635	10 737	— 898	10 504	9624	— 880
8	Żagań	5 966	5 371	— 595	5 210	4472	— 738
9	Żary	7 077	8 142	+1065	6 387	6866	+ 479

słowienia. Weberowska teza o lokalizacji przemysłu orientowanego według zasobów siły roboczej nie znajduje potwierdzenia w przemyśle województwa. Duże zasoby siły roboczej występujące na obszarze województwa nie przyciągały samoczynnie na ten teren tego przemysłu w skali, na jaką pozwalały zasoby samej siły roboczej.

Celem ukazania ruchu przestrzennego przemysłu jeszcze bardziej szczegółowo, posłużymy się grupami, a nawet rodzajami przemysłu [20] (por. aneksy od 38—46).

Zmiany w lokalizacji przemysłu i rzemiosła w Głogowie na przestrzeni 14 lat sprowadzały się do tego, że dwa większe zakłady przemysłowe, którymi były zakład ceramiki szlachetnej oraz zakład koncentratów spożywczych, podwoiły stan swego zatrudnienia, uległy likwidacji dwie garbarnie skór, wzrosła liczba piekarń, zatrudnienie w zakładach

[19] W świetle tych faktów szczególnej wymowy nabiera alarmujący dokument starosty głogowskiego, który domagał się zastosowania nadzwyczajnych środków pomocy dla upadającej gospodarki powiatu i odpływu ludności. (Por. *Poufny memoriał niemiecki z roku 1937 o położeniu powiatu głogowskiego.* Poznań 1959. Można sądzić, że i starosta gorzowski miał podstawy do podobnego alarmu.

[20] Do rozważań przyjąć możemy tylko większe grupy i rodzaje przemysłu. Jako kryterium ustalamy zatrudnienie powyżej 100 osób dla grupy przemysłu i rodzaju, a dla pojedynczego zakładu 50 osób.

masarskich, ogromnie wzrosło zatrudnienie w przemyśle budowlanym [21], przy równoczesnym spadku zatrudnienia i liczby zakładów w przemyśle metalowym i odzieżowym. Zwraca przy tym uwagę upadek kapelusznictwa, bowiem w miejscu trzech większych zakładów pozostało osiem zakładów rzemieślniczych zatrudniających zaledwie około 1/6 stanu z 1925 roku. Równie interesujący jest spadek powyżej 50% liczby zakładów i zatrudnienia w obuwnictwie skórzanym. Zatrudnienie w elektrowni (121 osób) i gazowni (56 osób) pozostało bez istotnych zmian.

W Żaganiu nastąpił spadek zatrudnienia w przemyśle wełnianym, czego dowodem może być chociażby spadek liczby zakładów pomocniczych z 13 do 7 i zatrudnienia z 285 do 179 pracowników. W 1939 roku nie istniała czesalnia wełny i ubyły 2 zakłady uszlachetniania wełny. Zwiększyła się natomiast liczba tkalni i ich zatrudnienie. Papiernia podwoiła prawie swój stan zatrudnienia. Przy zmniejszeniu o dwa zakładów obróbki papieru zatrudnienie w pozostałych sześciu zakładach było niższe o 44 osoby. Wzrosło zatrudnienie w piekarnictwie i masarnictwie przy zupełnie nieznacznej zmianie liczby zakładów. W krawiectwie ubraniowym i bieliźniarskim wzrosła liczba zakładów o 24, natomiast łączny ich stan zatrudnienia był niższy o 46 osób. Zwiększyła się znacznie liczba zakładów naprawczych maszyn i pojazdów mechanicznych oraz ich stan zatrudnienia. W przeciwieństwie do Głogowa i innych miast w Żaganiu zaszły tylko nieznaczne zmiany w wytwórstwie i naprawie obuwia. W sumie przy zmniejszaniu się liczby zakładów o 5, zatrudnienie obniżało się tylko o 9 osób.

W Szprotawie w wodzących gałęziach przemysłu żelaza i stali nastąpiły niewielkie zmiany w zatrudnieniu. W przemyśle maszynowym zmienił się jednak profil produkcyjny zakładów. W pozostałych grupach przemysłu wzrosła poważnie liczba zakładów i zatrudnienia w hafciarstwie i w pomocniczych zakładach przemysłu budowlanego. Największa jednak zmiana miała miejsce w przeróbce tytoniu. Ta dziedzina działalności przemysłowej upadła zupełnie, bowiem z 20 zakładów zatrudniających w 1925 roku 104 pracowników pozostał w 1939 roku tylko 1 zakład i 1 pracownik.

W Lubsku wzrosła liczba cegielni i ich zatrudnienie. Podobne zmiany miały miejsce w ceramice szlachetnej. W przemyśle wełnianym zmniejszyła się nieznacznie liczba zakładów i zatrudnionych, przy czym nastąpiły przesunięcia w profilu zakładów specjalistycznych. Wzrosła np. liczba tkalni, a ubyło zakładów przędzalniczych i uszlachetniania wełny. Najbardziej zmniejszyła się liczba zakładów i zatrudnienie w za-

[21] Do grupy pomocniczych zakładów budownictwa zaliczono szklarzy, malarzy, dekarzy, sztukatorów, tapeciarzy, brukarzy, zdunów, studniarzy, budowniczych kominów, izolatorów, instalacje gazowe, wodociągowe i kanalizacyjne.

kładach pomocniczych przemysłu włókienniczego. Wzrosła natomiast liczba wytwórni kapeluszy i czapek z 2—5, a zatrudnienie ze 107 do 228 osób. W stolarstwie budowlanym i meblowym, w krawiectwie ubraniowym i bieliźniarskim, w wytwarzaniu i naprawie obuwia oraz w przemyśle budowlanym nastąpił silny spadek liczby zakładów i zatrudnionych. Jest to szczególny przypadek równoczesnego spadku zatrudnienia we wszystkich wymienionych gałęziach przemysłu świadczących głównie usługi na rzecz ludności miejskiej.

W Kostrzyniu dokonały się poważne przesunięcia w rozmieszczeniu przemysłu. Upadł przemysł wyrobów ze szkła, zaprzestała produkcji walcownia blachy i duży zakład wyrobów z blachy, uległy zlikwidowaniu dość duże zakłady pomocnicze przemysłu wyrobów z żelaza i stali oraz 4 zakłady budowy maszyn i zakład produkujący aparaturę. Spadło zatrudnienie w przemyśle obróbki drewna.

Powstał natomiast dość duży zakład produkcji papieru, rozwinęły się zakłady produkcji wyrobów z drzewa, wzrosła liczba zakładów i zatrudnionych w przemyśle elektrotechnicznym (zakłady instalacji elektrycznych), w stolarstwie budowlanym i meblarstwie, w pomocniczych zawodach przemysłu budowlanego, w piekarnictwie i masarstwie. Zakład koncentratów spożywczych i przemysł budowlany zwiększyły poważnie swoje zatrudnienie. Zmiany w przemyśle miasta Kostrzynia poszły więc w kierunku rozwoju przemysłu papierniczego, drzewnego, budowlanego i spożywczego. Stracił na znaczeniu i podupadł przemysł hutnictwa żelaza, metalowy i maszynowy, które to gałęzie przemysłu do 1925 roku miały charakter profilujący. Wzrastająca rola przemysłu papierniczego i drzewnego jest szczególną cechą zmian w lokalizacji przemysłu w Kostrzyniu w latach 1925—1939.

W Żarach przybył jeden zakład ceramiki szlachetnej i wzrosło jego zatrudnienie, wzrosła liczba zakładów i zatrudnienie w stolarstwie budowlanym i meblowym, w piekarnictwie, masarstwie, krawiectwie ubranowym i bieliźniarskim, w budownictwie oraz blacharstwie i instalacjach gazowo-wodociągowych. W przemyśle budowy maszyn, warsztatach naprawy pojazdów mechanicznych oraz tartacznictwie zwiększyła się liczba zakładów, a zatrudnienie zmalało. Przeciwne zjawisko miało miejsce w zakładach pomocniczych przemysłu włókienniczego, gdzie liczba zakładów spadła o około 50,0%, przy równoczesnym wzroście zatrudnienia o blisko 150,0%. Recesja zatrudnienia wystąpiła w kopalnictwie węgla brunatnego, przemyśle włókienniczym, w wytwarzaniu i naprawie obuwia. Czynny jeszcze w 1925 roku jeden zakład produkcji węgla brunatnego uległ likwidacji. Liczba warsztatów obuwniczych ob-

niżyła się o około 20,0%, a zatrudnienie o około 70,0%. W profilującym przemyśle włókienniczym, który składał się głównie z przemysłu lniarskiego i bawełnianego nastąpiły wewnętrzne zmiany. W przemyśle lniarskim wzrosła liczba zakładów i zatrudnionych, natomiast zmniejszyła się liczba przędzalni wełny i bawełny z 5 do 3. Zmiany w przemyśle i rzemiośle Żar szły w kierunku zmniejszenia się profilującej roli przemysłu włókienniczego, w którym równocześnie rozwijał się przemysł lniarski, a ograniczeniu uległ przemysł bawełniany i wełniany. Rozwijała się produkcja ceramiki szlachetnej, stolarstwo budowlane i meblowe oraz przemysł i rzemiosło pracujące wyłącznie na potrzeby miejscowe, jak piekarnie, masarnie, krawiectwo, usługi budowlane, blacharskie i instalacji gazowo-wodociągowej. Miasto Żary, jeden z najstarszych ośrodków przemysłu województwa wykazywał nadal ogólną tendencję wzrostu gospodarczego.

W Gorzowie Wlkp. największym z rozważanych miast, zmiany w lokalizacji przemysłu były związane z bardzo silnym ogólnym spadkiem zatrudnienia. Przekonują również o tym dane zawarte w zestawieniu grup i rodzajów przemysłu. Ogólny spadek zatrudnienia nie znalazł odbicia we wszystkich grupach i rodzajach przemysłu i rzemiosła. Dotyczy to takich zakładów, jak cegielnie, odlewnie żelaza i stali, piekarnie, zakłady blacharskie i instalacji gazowo-wodociągowej, zakłady pomocnicze przemysłu włókienniczego, pralnie odzieży i bielizny, oraz produkcja wyrobów ze skóry, gdzie nastąpił wzrost liczby zakładów i zatrudnienia. Doliczyć można jeszcze budownictwo, ślusarstwo, spawalnictwo i szlifierstwo, w których to dziedzinach zwiększyła się liczba zatrudnionych przy równoczesnym zmniejszeniu się liczby zakładów. W pozostałych grupach i rodzajach przemysłu liczba zatrudnionych poważnie zmalała, przy czym bądź wraz ze spadkiem, bądź ze wzrostem liczby zakładów. Jest rzeczą charakterystyczną, że przy ogólnej regresji zatrudnienia przemysłowego miasta wzrosła liczba zatrudnionych w piekarnictwie, masarstwie oraz pralniach bielizny i odzieży, lecz spadło zatrudnienie w innych dziedzinach przemysłu i rzemiosła pracującego wyłącznie na potrzeby miejscowe, jak w stolarstwie budowlanym i meblowym, krawiectwie ubraniowym i bieliźniarskim, w wytwarzaniu i naprawie obuwia i instalatorstwie elektrotechnicznym. Kierunki zmian są więc odmienne niż w Żarach, w których nie było recesji zatrudnienia przemysłowego.

W Nowej Soli w większych grupach i zakładach przemysłowych uwidocznił się generalny spadek zatrudnienia. Powstały jedynie dwa nowe zakłady przemysłu chemicznego i jeden zakład odlewnictwa żelaza i stali. W przemyśle włókien łykowych, w stolarstwie budowlanym i meblo-

wym, w produkcji wyrobów z włosia wzrosła liczba zakładów, lecz spadła równocześnie liczba zatrudnionych. Charakterystyczny jest przy tym wielki przyrost zakładów i równoczesny spadek zatrudnienia w przetwórstwie włosia. Dekoncentracja produkcji w tej dziedzinie przemysłu była szczególnie duża. Zjawisko to da się wytłumaczyć tym, że przeróbka włosia w Nowej Soli i Zielonej Górze prowadzona była przez większe zakłady przemysłowe nie tylko we własnych warsztatach, lecz w znacznej części systemem nakładczym. Z zakładami przetwórstwa włosia współpracowała cała masa chałupników i z pewnością część z nich uruchomiła samodzielne warsztaty rzemieślnicze, współpracujące nadal z większymi miejscowymi przetwórniami.

W przemyśle włókienniczym zmniejszyło się zatrudnienie w wytwórni nici lnianych, lecz równocześnie prawie trzykrotnie wzrosło zatrudnienie w przędzalnictwie i wytwórstwie nici bawełnianych. Profil specjalizacyjny przemysłu uległ wyraźnej zmianie na rzecz przemysłu bawełnianego.

Spadek zatrudnienia miał miejsce w przemyśle metalowym i budowy maszyn oraz w grupach przemysłu pracującego na zaspokojenie potrzeb miejscowej ludności, jak stolarstwie budowlanym i meblowym, krawiectwie ubraniowym i bieliźniarstwie oraz w zakładach pomocniczych przemysłu budowlanego. Sam przemysł budowlany rozwinął się jednak bardzo silnie, skoro zatrudnienie w budownictwie naziemnym wzrosło prawie trzykrotnie.

W przemyśle i rzemiośle Nowej Soli zmiany sprowadzały się nie tylko do zmian struktury gałęzi profilujących, lecz także do zmian ich wewnętrznego profilu produkcyjnego oraz zmniejszania się zatrudnienia w większości grup i rodzajów przemysłu.

W Zielonej Górze profilujący przemysł włókienniczy posiadał bogate tradycje w rzemiośle sukienniczym. Po zamknięciu granicy rosyjskiej nastąpił upadek sukienictwa i duża część rzemieślników wyemigrowała do Królestwa Polskiego, osiedlając się w Kaliszu, Piotrkowie, Tomaszowie, Aleksandrowie, Łodzi. W pierwszej połowie XIX w. przemysł włókienniczy miał do pokonania duże przeszkody w przejściu na współczesną technikę produkcji. Pełny rozwój fabryk włókienniczych nastąpił dopiero po 1870 roku i trwał do pierwszej wojny światowej [22].

Również na bazie bogatych tradycji uprawy winorośli pod koniec XIX w. powstają wytwórnie koniaków (firmy A. Buchholza, Mülscha

[22] Powstały fabryki tkanin wełnianych, materiałów angielskich z bawełny i sztucznej wełny (firma Jancke, 1872), fabryka dywanów (firma Fr. Stockler), samodzielna przędzalnia wełny, wytwórnia filcu i inne. (Por. *Das Buch der Stadt Grünberg*, op. cit., s. 86—92).

i Ractscha) obok starszych wytwórni win, a szczególnie znanego „zielonogórskiego szampana" (firmy Gremplera, Förstera, Häuslera)[23]. Przemysły żelaza i stali powstały bez starszych tradycji po 1875 roku[24].

Do 1925 roku miały miejsce duże dynamiczne zmiany w lokalizacji przemysłu w Zielonej Górze. W latach 1925—1939 przy ogólnym spadku zatrudnienia przemysłowego (por. aneks 46) rozwija się właściwie tylko przemysł metalowy i to w gruncie rzeczy przez rozbudowę istniejących zakładów. Poza przemysłem metalowym rozwinęły się zakłady opakowań drewnianych i powstała nowa większa wytwórnia wyrobów z włosia. Profilująca gałąź przemysłu, jakim był przemysł włókienniczy, straciła najwięcej na znaczeniu, a szczególnie przemysł wełniany, w którym zmniejszyła się poważnie liczba zatrudnionych w tkalniach i przędzalniach wełny. Znamienne jest również to, że spadek zatrudnionych wystąpił dość silnie w dziedzinach przemysłu pracującego na zaspokojenie potrzeb miejscowej ludności, jak w stolarstwie budowlanym i meblarskim, wytwarzaniu i naprawie obuwia, warsztatach instaiacji elektrycznych, a nawet w pomocniczych zawodach budownictwa.

Wykształcona pod koniec XIX w i w pierwszej ćwierci XX w. struktura gałęziowa przemysłu i rzemiosła Zielonej Góry, przetrwała w zasadzie do II wojny światowej z tym, że wystąpiły wyraźne tendencje w kierunku silnego rozwoju przemysłu żelaza i stali przy równoczesnym regresie zatrudnienia w przemyśle wełnianym.

Wykazane zjawiska ruchu przestrzennego przemysłu w okresie kapitalizmu miały podłoże ekonomiczno-społeczne integralnie związane z kapi-

[23] Tamże.

[24] Por. *Das Buch der Stadt Grünberg*, op. cit., s. 98—101. W 1876 roku inż. Beuchelt rozwoja filię dolnośląskich zakładów budowy maszyn w Zgorzelcu i przekształca ją w wytwórnię konstrukcji stalowych, a potem wytwórnię wagonów (1886). Zakłady te przed I wojną światową osiągnęły stan 1500 zatrudnionych robotników i pracowników umysłowych. W 1880 roku powstała fabryka maszyn włókienniczych (H. Suckera). W 1894 roku powstała fabryka pomp i urządzeń wodociągowych po przekształceniu filii Fabryki Maszyn L. Otten w Bremie, która prowadziła liczne budowy we wschodniej części Niemiec. Fabryka pomp osiągnęła około 1907 roku zatrudnienie 250 osób. W 1913 roku inż. E. Babrowski założył fabrykę maszyn i odlewnię żelaza produkującą według jego własnych patentów wysokociśnieniową armaturę, maszyny specjalne dla cukrowni, przemysłu włókienniczego i innych. Po rozbudowie w 1918 roku uruchomiono produkcję młocarń, w 1919 roku własną odlewnię żelaza i w 1925 roku odlewnię stali. Zakład zatrudniał do 1925 roku około 2500 osób. W 1894 roku powstał zakład produkcji armatur (firma Christ-Armaturen), który w 1908 roku rozbudował się poważnie wychodząc ze swą produkcją poza granice Niemiec. Eksportowano armatury do Holandii, Anglii, Południowej Afryki, Kuby i na Wyspy Kanaryjskie. W 1926 roku tylko większe zakłady przemysłowe, w tym głównie przemysłu włókienniczego, metalowego, spożywczego i górnictwa zatrudniały około 8500 pracowników. Gazownia powstała w 1863/64 roku, zakłady wodociągowe w 1886/87 roku, rzeźnia miejska w 1897 roku.

talistycznym rozwojem gospodarczym, z samą istotą ustroju kapitalistycznego. Przykład Zielonej Góry ujawnił cały szereg innych czynników, jak ekspansję przedsiębiorstw angielskich i niemieckich oraz pewne szczególne cechy osobowości wybitniejszych działaczy gospodarczych, jak np. pochodzenia polskiego inżyniera Babrowskiego. W warunkach polskich koncentracja przemysłu w miastach województwa jeszcze wzrosła, a zasadnicza struktura gałęziowa nie uległa zmianie. Występuje także pewien ruch przestrzenny przemysłu, lecz wynika on prawie wyłącznie ze zmian profilu produkcyjnego zakładów. Ruch przestrzenny obserwuje się także w prywatnych zakładach rzemieślniczych.

Rozdział IV

PERSPEKTYWY ROZWOJU PRZEMYSŁU WOJEWÓDZTWA ZIELONOGÓRSKIEGO

Województwo zielonogórskie posiada dogodne warunki rozwoju przemysłu, jeśli uwzględni się tylko takie czynniki rozwoju, jak zasoby siły roboczej, infrastrukturę oraz nowo odkryte bogactwa surowcowe. Sprzyjający czynnik perspektywicznego rozwoju gospodarczego województwa stanowią jeszcze nadal resztki nadającego się do zagospodarowania majątku produkcyjnego. Rola tego czynnika ma jednak charakter przejściowy i ograniczony w czasie.

Przygotowywane już do eksploatacji złoża rud miedzi, leżące zasadniczo w województwie wrocławskim, z uwagi na ponadregionalne ich znaczenie najbardziej wpłyną na poziom uprzemysłowienia miasta Głogowa i najbliżej położonych obszarów ze słabo uprzemysłowionym powiatem wschowskim włącznie. Oznacza to zasadniczy przewrót w historii rozwoju gospodarczego tej części województwa. Południowy obszar przemysłowy ulegnie rozszerzeniu. Równocześnie ulegnie złagodzeniu dysproporcja w uprzemysłowieniu południowo-wschodniego pasa ziem województwa.

Odkryte złoża gazu ziemnego w Nowej Soli poprawią w pierwszej fazie możliwości rozwoju przemysłowego sąsiednich rejonów, a w pierwszym rzędzie Zielonej Góry. W późniejszym czasie może to wpłynąć przyśpieszająco na podniesienie uprzemysłowienia najsłabiej rozwiniętego środkowego pasa województwa. Podobny wpływ może wywrzeć w dalszej perspektywie spodziewne odkrycie złóż ropy naftowej i eksploatacja rozeznanych zasobów węgla brunatnego. W tym świetle umocnieniu ulega teza S. Zajchowskiej[1], iż słaba sieć osiedleńcza pasa środkowego posiada najsłabsze możliwości osadnicze dla szybszego zła-

[1] Por. S. Zajchowska *Rozwój osadnictwa.* W: *Województwo zielonogórskie,* op. cit., s. 210.

godzenia dysproporcji w uprzemysłowieniu województwa. Wykształcone historycznie dwa okręgi przemysłowe posiadają nadal przesłanki ekonomiczne przemawiające za ich szybkim rozwojem. Dopiero lokalizacja większych obiektów przemysłowych będzie mogła skutecznie zlikwidować występującą dotychczas dysproporcję. Przy powstawaniu mniejszych zakładów przemysłowych, lokalizacyjnie nie związanych, bardziej dogodne warunki rozwoju przemysłu posiada pas wschodni i zachodni ziem województwa.

Wzbogacona w wyniku badań geologicznych baza surowcowa przemysłu województwa o ponadregionalnym znaczeniu, staje się najbardziej decydującym czynnikiem jego rozwoju przemysłowego w najbliższej perspektywie. Drugim niezwykle ważkim czynnikiem industrializacji są zasoby siły roboczej. W latach 1961—1965 przyrost ludności w wieku zdolności do pracy wyniesie około 44,7 tys. osób, co stanowi prawie 4,8% przyrostu zasobów siły roboczej Polski[2]. Możliwości drugiego czynnika wzrostu nie zostaną w pełni wykorzystane dla rozwoju przemysłu, bowiem planowany przyrost zatrudnienia w gospodarce województwa w latach 1961—1965 pozostawia nadwyżkę zasobów siły roboczej w wysokości 12,7 tys. osób. W tej sytuacji, przy założeniu iż nie nastąpi odpływ nadwyżki siły roboczej z województwa, w dalszej perspektywie industrializacji zasoby siły roboczej staną się czynnikiem coraz bardziej ważącym na rozwoju gospodarczym województwa.

W latach 1961—1965 przewidziano w województwie 8 nowych zakładów przemysłowych o znaczeniu kluczowym[3], co stanowi blisko 4,0% nowych zlokalizowanych zakładów przemysłowych Polski. Z tych ośmiu zakładów — 6, to zakłady o lokalizacji związanej, z czego 1 związany jest z podstawową bazą surowcową, 4 z istniejącymi obiektami i 1 z innymi specyficznymi warunkami lokalizacji. Z pozostałych zakładów nowo budowanych, o lokalizacji niezwiązanej względnie swobodnej, obydwa opierają się o bazę surowcową powszechnie występującą. Zatem baza surowcowa i występujące jeszcze pozostałości ocalałego majątku produkcyjnego stały się rzeczywiście decydującymi czynnikami planowanego rozwoju i lokalizacji nowego przemysłu województwa w okresie realizowanej pięciolatki.

W latach 1961—1965 w najsłabiej uprzemysłowionym pasie środkowym województwa powstają dwa większe zakłady przemysłowe, tj. w Sulechowie i Krośnie Odrzańskim. Pozostałe inwestycje zlokalizowano w południowym i północnym okręgu przemysłowym województwa.

[2] Por. W. Kawalec *Problemy rozmieszczenia przemysłu w Polsce Ludowej*. Warszawa 1965, s. 102.
[3] Por. W. Kawalec, op. cit., s. 142—143.

Rozwój przemysłu drobnego do 1965 roku jest wolniejszy od rozwoju przemysłu kluczowego. Nowe inwestycje przemysłowe w tej dziedzinie zaplanowano w wysokości 281,8 mln. złotych, co stanowi 2,6% limitu ogólnokrajowego. Jest to najniższy udział spośród wszystkich województw.

Łącznie województwo partycypuje w 1,8% ogólnych nakładów inwestycyjnych na ważniejsze obiekty przemysłowe Polski w latach 1961—1965.

Rozwój przemysłowy województwa w drodze nowych inwestycji w latach 1961—1965 oparto nie tylko na potencjalnych możliwościach regionu. Wielkość inwestycji przemysłowych wyznaczały możliwości finansowo-ekonomiczne kraju oraz stopień ważności danych inwestycji w poszczególnych regionach dla potrzeb gospodarki narodowej. Centralny planifikator uwzględnił fakt, iż województwo zielonogórskie nie posiada tak drastycznych dysproporcji w poziomie uprzemysłowienia powiatów [4] jak inne województwa, np. olsztyńskie, białostockie, koszalińskie czy lubelskie i rzeszowskie oraz krakowskie i szczecińskie. Realna siła ekonomiczna gospodarstwa narodowego Polski przy istniejących dysproporcjach rozwoju gospodarczego poszczególnych regionów stała się decydującą przesłanką dla centralnego planifikatora wyznaczającego tempo rozwoju przemysłowego województwa w najbliższej przyszłości. Z punktu widzenia ekonomicznej efektywności lokalizacji przemysłu, możliwości infrastrukturalne i zasoby siły roboczej przemawiają za większą intensyfikacją uprzemysłowienia województwa zielonogórskiego.

W dalszej perspektywie, tj. do 1980 roku, przewiduje się nadal rozwój przemysłu województwa głównie w oparciu o bazę surowcową i zasoby siły roboczej. Uwzględnia się również resztki nie zagospodarowanych, starych obiektów przemysłowych [5]. Najbardziej dogodne warunki rozwoju zaplanowano dla przemysłu paliwno-energetycznego, przemysłu metalowego i elektrotechnicznego, przemysłu włókienniczego, chemicznego oraz materiałów budowlanych.

W przemyśle paliwno-energetycznym zachodzi potrzeba zagospodarowania nowo odkrytych złóż węgla brunatnego w rejonie Gubina, Cybinki oraz Sieniawy przez zbudowanie dwóch kopalń, dwóch brykietowni i elektrowni cieplnej o mocy 2100 MW. Pozwoliłoby to zlikwidować istniejący deficyt energii elektrycznej i poważnie zwiększyć zasoby

[4] W województwie zielonogórskim nie wytypowano powiatów gospodarczo nierozwiniętych o najniższym poziomie uprzemysłowienia. (Por. W. Kawalec, op. cit., s. 178—180).

[5] Por. Założenia do planu regionalnego województwa zielonogórskiego na lata 1961—1980. Zielona Góra 1962.

energii cieplnej województwa, tak niezbędnej dla rozwoju przemysłu w ogóle i zwiększającej równocześnie możliwości lokalizowania w województwie przemysłów energochłonnych.

Ropa naftowa i gaz ziemny stanowią dalsze przesłanki dla perspektywicznego rozwoju przemysłu paliwno-energetycznego.

W przemyśle metalowym zakłada się w pierwszym rzędzie rozbudowę istniejących, dużych zakładów w Zielonej Górze, Nowej Soli, Szprotawie oraz Gorzowie Wlkp. Przemysł elektrotechniczny wiąże się z obiektami nie należycie bądź w ogóle nie wykorzystanymi w miejscowościach Żary, Żagań, Małomice, Koziczyn, Świebodzin i Przemków.

W przemyśle włókienniczym rozwój opiera się głównie na intensyfikacji produkcji w istniejących zakładach oraz zamykaniu cykli produkcyjnych poprzez budowę nowych zakładów. Z zakładów nowych, pozwalających na zamknięcie cyklu produkcyjnego przewiduje się budowę wykańczalni jedwabiu w Gorzowie Wlkp. oraz przędzalni bawełny w Nowej Soli. Dla lepszego wykorzystania zasobów siły roboczej kobiet planuje się budowę tkalni jedwabiu w jednym ze słabo uprzemysłowionych powiatów, tj. Sulęcinie lub Strzelcach Krajeńskich.

Rozwój przemysłu chemicznego wiąże się w pierwszym rzędzie z przekształceniem Gorzowskich Zakładów Włókien Sztucznych w Gorzowie Wlkp. w duży kombinat chemiczny. Ewentualne odkrycie złóż ropy naftowej i odkryte złoża gazu ziemnego stanowią dalszą przesłankę perspektywicznego rozwoju tej gałęzi przemysłu.

Przemysł materiałów budowlanych opiera swój rozwój na wykorzystaniu istniejących zasobów glin ceramicznych i kruszyw.

Naszkicowany zarys rozwoju przemysłu i kierunków jego lokalizacji w dalszej perspektywie pozwala stwierdzić, iż podstawowymi czynnikami tego rozwoju pozostają nadal baza surowcowa oraz zasoby siły roboczej (a nawet i resztki pokapitalistycznego majątku produkcyjnego). W dalszej przyszłości wyłania się realna możliwość większego podniesienia poziomu uprzemysłowienia pasa zachodniego i środkowego. Wykształcone obszary przemysłowe stanowią jednak nadal główne ośrodki ciążenia lokalizacyjnego przemysłu, co nie wskazuje by do 1980 roku nastąpiły przeobrażenia strukturalne przemysłu o charakterze zasadniczym. Czynnikiem, który może spowodować istotne zmiany w strukturze gałęziowej i przestrzennej przemysłu województwa zielonogórskiego w nie tak odległej przyszłości wydają się być zasadniczo spodziewane odkrycia ważnych dla gospodarki kraju zasobów surowców mineralnych.

SPIS LITERATURY

Literatura

Antypolski projekt związku wszechniemieckiego. W: „Przegląd Zachodni" Poznań 1958, nr 4.

Bagiński W. *Kształowanie rynku pracy w Niemczech,* Warszawa 1936.

Barciński F. *Bogactwa naturalne Ziem Odzyskanych i ich znaczenie gospodarcze dla Polski.* W: „Przegląd Zachodni", Poznań 1947.

Born A. *Regulacja Odry i rozbudowa urządzeń tchnicznych.* W: *Monografia Odry.* Studium Zbiorowe, Poznań 1948.

Boroń J. *Zmiany w rozmieszczeniu przemysłu w miastach i poza miastami w województwie zielonogórskim.* W: *Problemy ekonomiki regionu,* „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Ekonomicznej". Seria I, Zeszyt 5, Poznań 1962.

Buławski B. *Pojemność ludnościowa rolnictwa niemieckiego po odłączeniu terytoriów wschodnich.* „II Sesja Rady Naukowej dla Zagadnień Ziem Odzyskanych", Warszawa 1946 Zeszyt I.

—— *Problemy osadniczo-przesiedleńcze Ziem Odzyskanych.* „I Sesja Rady Naukowej dla Zagadnień Ziem Odzyskanych", Kraków 1945 Zeszyt II.

Chmielewska B. *Perspektywy rozwoju miast w województwie zielonogórskim.* W: „Przegląd Zachodni" Poznań 1960, nr 1.

Condrath W. *Die Zählenheit der gewerblichen Betriebsstatistik.* „Allgemeines Statistisches Archiv" 1920, T. 12.

Creutzburg N. *Das Lokalisationsphänomen der Industrien. Am Beispiel des Nordwestlichen Thüringer Waldes,* Stuttgart 1925.

Das Buch der Stadt Grünberg in Schlesien, Band XXIX, Grünberg 1928.

Galon R. *Morfologia doliny Odry.* W: *Monografia Odry.* Studium zbiorowe, Poznań 1948.

Gleitze B. *Ostdeutsche Wirtschaft,* Berlin 1956.

Gorzów Wielkopolski Przeszłość i teraźniejszość. Pod redakcją Jana Wąsickiego. Poznań 1964.

Grodek A. *Handel odrzański w rozwoju historycznym.* W: *Monografia Odry.* Studium zbiorowe, Poznań 1948.

Gruchman B. *Perspektywy rozwoju gospodarczego Ziem Zachodnich,* Poznań 1959.
——*Udział Ziem Zachodnich w produkcji przemysłowej kraju.* W: „Przegląd Zachodni" Poznań 1958, nr 4.
——Klafkowski A. i in., *Polskie Ziemie Zachodnie,* Poznań 1959.
Günther A. *Geschichte der Statistik. Historische Statistik.* W: *Die Statistik in Deutschland nach ihrem heutigen Stand,* Band I, Berlin 1940.
Heiligenthal R. *Grundlagen der Regionalplanung, Raumplanung und Staatsplanung,* Heidelberg 1940.
Hoffmann G. *Die Landesstatistik.* W: *Die Statistik in Deutschland nach ihrem heutigen Stand,* Band I, Berlin 1940.
Jelonek A. *Rozwój urbanizacji w Polsce Ludowej.* W: „Przegląd Geograficzny" T. XXVIII, Zeszyt 4/1956.
Kawalec W. *Problemy rozmieszczenia przemysłu w Polsce Ludowej,* Warszawa 1965.
Keller B. *Die Verlagerung der Grossstadtischen Industrie,* Leipzig 1938.
Knibbe H. *Grossstädtische Agglomerationen.* W: *Die Statistik in Deutschland nach ihrem heutigen Stand,* Band I, Berlin 1940.
Kiełczewska-Zaleska M. *Osadnictwo nad Odrą.* W: *Monografia Odry.* Studium zbiorowe, Poznań 1948.
Kolipiński J. *Zagadnienia gospodarcze Ziem Zachodnich.* W: *Polskie Ziemie Zachodnie,* Poznań 1958.
Konieczny J. *Z zagadnień odbudowy Kostrzynia nad Odrą.* W: „Przegląd Zachodni" Poznań 1958, nr 4.
Krygowski B. *Morfologia dorzecza Odry.* W: *Monografia Odry.* Studium zbiorowe, Poznań 1948.
——Zajchowska S. *Ziemia Lubuska. Opis geograficzny i gospodarczy.* Poznań 1946.
Kucner A. *Mniejszość niemiecka w Polsce i dążenie rządu niemieckiego do utrzymania jej stanu posiadania w b. zaborze pruskim.* W: „Przegląd Zachodni" Poznań 1958, nr 4.
Landsberg a. W. in den Jahren 1914—1924, Landsberg 1926.
Lind E. *Die Volkszählungen.* W: *Die Statistik in Deutschland nach ihrem heutigen Stand,* Band I, Berlin 1940.
Małek P. *Rola i znaczenie Odry w gospodarce Niemiec w okresie 1910—1939.* W: „Przegląd Zachodni" Poznań 1960, nr 2.
Markowski S. *Ziemie Zachodnie w organizmie gospodarczym Polski.* W: „Ekonomista" nr 4—5/1959.
Miłobędzki Z. *Ziemia Lubuska. Zarys gospodarczy 14 powiatów Ziem Odzyskanych włączonych do województwa poznańskiego.* Poznań 1945.
Most O. *Bedeutung der Wirtschaftsstatistik für die praktischen Aufgaben der Wirtschaftsführung.* W: *Die Statistik in Deutschland nach ihrem heutigen Stand,* Band II, Berlin 1940.
Odbudowa Ziem Odzyskanych 1945—1955. Poznań 1957.
Pfannschmidt W. *Standort. Landesplanung. Baupolitik.* Berlin 1932.

Piętkiewicz S., Orlicz M. *Plan regionalny przesiedlenia osadników rolnych na Ziemie Odzyskane.* „I Sesja Rady Naukowej dla Zagadnień Ziem Odzyskanych", Zeszyt III, Kraków 1945.

Piwarski K. *Polskie Ziemie Zachodnie w rozwoju historycznym.* Poznań 1959.

Plate R. *Die Berufsstatistik.* W: *Die Statistik in Deutschland nach ihrem heutigen Stand,* Band II, Berlin 1940.

Polska Zachodnia i Północna, Poznań—Warszawa 1961, Wydawnictwo Zachodnie.

Poufny memoriał niemiecki z roku 1937 o położeniu powiatu głogowskiego. Poznań 1959.

Problemy rozwoju gospodarczego i demograficznego Ziem Zachodnich w latach 1945—1958. Poznań 1960.

Probst A. *Lokalizacja przemysłu socjalistycznego. Szkice teoretyczne.* Warszawa 1965.

Raab J. *Regionale Vergleiche in Rahmen der Wirtschaftsstatistik.* W: *Die Statistik in Deutschland nach ihrem heutigen Stand,* Band II, Berlin 1940.

Radkiewicz W. *Rozwój rolnictwa zachodnioniemieckiego a problem zaopatrzenia NRF.* W: „Przegląd Zachodni", Poznań 1958, nr 4.

Reichardt W. *Die Reichsstatistik.* W: *Die Statistik in Deutschland nach ihrem heutigen Stand,* Band I, Berlin 1940.

Rozwój gospodarczy Ziem Zachodnich i Północnych Polski. Polskie Wydawnictwo Gospodarcze 1960.

Rozwój gospodarczy Ziem Zachodnich i Północnych Polski. Warszawa 1962.

Rozwój gospodarczy Ziem Zachodnich w dwudziestoleciu Polski Ludowej i jego perspektywy. Poznań 1964.

Rutkowski J. *Życie ludności polskiej w Zielonej Górze w latach 1890—1939.* W: „Przegląd Zachodni", Poznań 1960, nr 5.

Schlier O. *Der deutsche Industriekörper seit 1860. Allgemeine Lagerung der Industrie und Industriebezirksbildung,* Tübingen 1922.

Secomski K. *Ogólne i regionalne problemy ekonomiczne Ziem Zachodnich.* W: „Ekonomista" 5/1958.

— — *Perspektywy planu rozwoju gospodarczego Polski.* W: „Ekonomista" 6/1958.

Smoliński S., Przedpelski M., Gruchman B. *Struktura przemysłu Ziem Zachodnich w latach 1939—1959,* Poznań 1961.

Szaflarski J. *Zagadnienie odpływu ludności w ciągu ostatniego wieku z Ziem Odzyskanych a nasza akcja osadnicza na tym terenie.* „II Sesja Rady Naukowej dla zagadnień Ziem Odzyskanych", Zeszyt I, *Problemy ogólne akcji osadniczo-przesiedleńczej,* Warszawa 1946.

Województwo zielonogórskie. Monografia geograficzno-gospodarcza. Pod redakcją F. Barcińskiego, B. Krygowskiego, S. Zajchowskiej, Poznań 1961.

Tłoczek I. F. *Miasteczka rolnicze w Wielkopolsce.* Warszawa 1955.

Tworzenie się nowego społeczeństwa na Ziemiach Zachodnich. Pod redakcją

Z. Dulczewskiego, *Szkice i materiały z badań socjologicznych w województwie zielonogórskim*, Poznań 1961.

Węgiel brunatny w Zachodniej Polsce. Główny Instytut Paliw Naturalnych, Katowice 1949.

Wise M. J. *Urbanizacja i uprzysłowienie*, wg J. Drewnowskiego. W: „Ekonomista" 1958.

Wojciechowski R. *Polityczne znaczenie Odry w czasach historycznych*. W: *Monografia Odry*. Studium zbiorowe, Poznań 1948.

Voigt B. *Statistik der Arbeitsstätten*. W: *Die Statistik in Deutschland nach ihrem heutigen Stand*, Band II, Berlin 1940.

Volz W. *Die Ostendeutsche Wirtschaft*. Langensalze 1930.

Zajchowska S. *Oblicze geograficzne Ziem Zachodnich*. W: *Polskie Ziemie Zachodnie*. Poznań 1959.

Zdzitowiecki J. *Rola niemieckich prowincji wschodnich w gospodarce Rzeszy*. Warszawa 1947.

Zeitler R. *Die Gemeindestatistik*. W: *Die Statistik in Deutschland nach ihrem heutigen Stand*, Band I, Berlin 1940.

Zielona Góra. Przeszłość i teraźniejszość. Pod redakcją Michała Sczanieckiego i Jana Wąsickiego. Poznań 1962.

Ziemia Lubuska. Poznań 1950.

Ziółkowski J. *Ludność Ziem Zachodnich*. W: *Polskie Ziemie Zachodnie*, Poznań 1959.

Zizeck F. *Nicht vergleichbare statistische Zahlen*. W: „Schmollers Jahrbuch", 51 Jahrgang, I Halbband, München—Leipzig 1927.

Źródła statystyczne

Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich, Jahrgang 1880, 1884, 1900, 1926, 1939/40.

Statistisches Handbuch für den preussischen Staat, Band I, 1888, Band IV 1903.

Statistisches Jahrbuch für den preussischen Staat 1908, Berlin 1909.

Preusische Statistik. Die Gewerbebetriebe im preussischen Staate. Gewerbezählung v. 5. Juni 1882. Band LXXVI, Teil I, II i Band LXXXIII.

Statistik des Deutschen Reichs. Berufs- u. Betriebszählung v. 12. Juni 1907. Band 202, 204, 208, 209, 210, 211, 218, 220.

Statistik des Deutschen Reichs, Volks-, Berufs- und Betriebszählung v. 16. Juni 1925. Band 403, 408, 415, 418. Berlin 1929.

Statistik des Deutschen Reichs, Volks-, Berufs- und Betriebszählung v. 16. Juni 1933. Band 466, *Gewerbliche Betriebszählung. Das Gewerbe im Deutschen Reich*. Textband Berlin 1937.

Statistik des Deutschen Reichs, Volks-, Berufs- und Betriebszählung vom

17 Mai 1939, Band 552, Heft 2—4; Band 557, Heft 2—4; Band 568, Heft 2—4. Berlin 1941—1943.

Główny Urząd Statystyczny Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej:

— *Spis Zakładów Przemysłowych 1945.* Warszawa 1947,

— *Narodowy Spis Powszechny z dnia 3 XII 1950. Struktura zawodowa i demograficzna ludności,* Warszawa 1945,

— *Statystyka Przemysłu 1956,* Warszawa 1958, 1960, 1962,

— *Statystyka produkcji wyrobów przemysłowych 1956,* Warszawa 1958,

— *Statystyka przemysłu. Statystyka zakładów przemysłowych i rzemieślniczych 1956,* Warszawa 1958,

— „Roczniki Statystyczne" od 1956 do 1964,

— *Spis powszechny 1960 rok.*

„Rocznik Gospodarczo-Statystyczny Województwa Zielonogórskiego 1958". Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej, Wydział Statystyki, Zielona Góra 1958.

„Rocznik Gospodarczo-Statystyczny Województwa Zielonogórskiego 1959". Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej, Wydział Statystyki, Zielona Góra 1959.

„Rocznik Statystyczny Województwa Zielonogórskiego 1963—1964", Rok IV, Zielona Góra 1964, Wojewódzki Urząd Statystyczny.

„Materiały Informacyjne Biura Studiów Osadniczo-Przesiedleńczych", Zeszyt 1, Kraków 1946.

Województwo zielonogórskie w latach 1961—1965. Program rozwoju. Zielona Góra 1959.

Założenia do planu regionalnego województwa zielonogórskiego na lata 1961—1980, Zielona Góra 1962.

Bezpośrednie informacje Wydziału Statystyki Prezydium WRN w Zielonej Górze.

WYKAZ TABEL

1. Ewolucja struktury gospodarczej na ziemiach województwa zielonogórskiego w latach 1882—1925

2. Kolejność głównych gałęzi przemysłu i rzemiosła województwa zielonogórskiego w 1882 r. wg wielkości

3. Kolejność głównych gałęzi przemysłu i rzemiosła województwa zielonogórskiego w 1925 r. wg wielkości

4. Kolejność głównych gałęzi przemysłu i rzemiosła województwa zielonogórskiego w 1939 r. wg wielkości

5. Kolejność głównych gałęzi przemysłu i rzemiosła województwa zielonogórskiego wg liczebności zakładów w latach 1939—1956

6. Kolejność głównych gałęzi przemysłu i rzemiosła województwa zielonogórskiego wg liczby zatrudnionych w latach 1939—1956

7. Rzemiosło województwa zielonogórskiego w latach 1939—1958

8. Struktura przemysłu województwa zielonogórskiego w 1956 r. wg zakładów

9. Struktura przemysłu województwa zielonogórskiego w 1956 r. wg wielkości zakładów

10. Rola przemysłu województwa zielonogórskiego w gospodarce niemieckiej i polskiej w latach 1939—1962

11. Zatrudnienie w przemyśle i rzemiośle w powiatach województwa zielonogórskiego w latach 1882—1939

12. Ludność utrzymująca się z przemysłu i rzemiosła w powiatach województwa zielonogórskiego w latach 1907—1925

13. Zmiany w rozmieszczeniu przemysłu w województwie zielonogórskim w latach 1882—1939

14. Zmiany w rozmieszczeniu przemysłu i rzemiosła w województwie zielonogórskim w latach 1882—1939

15. Zmiany w lokalizacji przemysłu województwa zielonogórskiego w latach 1939—1950

16. Południowy i północny obszar przemysłowy województwa zielonogórskiego w latach 1939—1950

17. Rozwój południowego i północnego obszaru przemysłowego województwa zielonogórskiego w latach 1950—1956
18. Rozmieszczenie przemysłu województwa zielonogórskiego wg powiatów w 1962 r.
19. Wskaźniki gęstości zaludnienia i rozmieszczenia przemysłu w województwie zielonogórskim wg powiatów w 1962 r.
20. Struktura wielkości miast w województwie zielonogórskim
21. Rozmieszczenie przemysłu i rzemiosła w województwie zielonogórskim wg wielkości gmin w 1939 r.
22. Zmiany zatrudnienia w przemyśle i rzemiośle w większych miastach województwa zielonogórskiego w latach 1925—1939

WYKAZ MAP

1. Rozmieszczenie przemysłu i rzemiosła w województwie zielonogórskim w 1882 r. wg powiatów
2. Rozmieszczenie przemysłu i rzemiosła w województwie zielonogórskim w 1907 r. wg powiatów
3. Rozmieszczenie przemysłu i rzemiosła w województwie zielonogórskim w 1925 r. wg powiatów
4. Rozmieszczenie przemysłu i rzemiosła w województwie zielonogórskim w 1939 r. wg powiatów
5. Rozmieszczenie przemysłu i rzemiosła w województwie zielonogórskim w 1939 r. wg powiatów (bez budownictwa)
6. Rozmieszczenie przemysłu i rzemiosła w województwie zielonogórskim w 1956 r. wg powiatów
7. Województwo zielonogórskie. Rozmieszczenie czynnych zakładów przemysłowych wraz z uspołecznionym rzemiosłem (stan z 1956 r.)
8. Województwo zielonogórskie. Zatrudnienie w przemyśle i rzemiośle w 1956 r.

WYKAZ WYKRESÓW

1. Ludność zamieszkująca obszar województwa zielonogórskiego w latach 1882—1962
2. Wzrost zatrudnienia w przemyśle i rzemiośle województwa zielonogórskiego w latach 1882—1962
3. Poziom uprzemysłowienia województwa zielonogórskiego w latach 1882—1960

WYKAZ ANEKSÓW STATYSTYCZNYCH

1. Ludność województwa zielonogórskiego w latach 1882—1939 (wg powiatów)
2. Zawodowo czynni wg działów gospodarki w b. Rzeszy Niemieckiej i prowincjach wschodnich na dzień 5 czerwca 1882 r.
3. Ludność b. rejencji Legnica i Frankfurt wg zawodu w 1925 r.
4. Ludność ziem obecnego województwa zielonogórskiego w 1925 r. według działów gospodarstwa narodowego w powiatach i miastach powyżej 10 000 mieszkańców (w odsetkach)
5. Struktura gospodarcza województwa zielonogórskiego w 1925 r. (w odsetkach)
6. Struktura gałęziowa przemysłu i rzemiosła powiatów województwa zielonogórskiego w 1882 r. wg zakładów (w odsetkach)
7. Struktura gałęziowa przemysłu i rzemiosła powiatów województwa zielonogórskiego w 1882 r. wg zatrudnienia (w odsetkach)
8. Struktura gałęziowa przemysłu i rzemiosła powiatów województwa zielonogórskiego w 1882 r. wg zakładów (w odsetkach)
9. Struktura gałęziowa przemysłu i rzemiosła powiatów województwa zielonogórskiego w 1882 r. wg zatrudnienia (w odsetkach)
10. Struktura gałęziowa przemysłu i rzemiosła powiatów województwa zielonogórskiego w 1882 r. wg zakładów (w liczbach bezwzględnych)
11. Struktura gałęziowa przemysłu i rzemiosła powiatów województwa zielonogórskiego w 1882 r. wg zatrudnienia (w liczbach bezwzględnych)
12. Struktura gałęziowa przemysłu i rzemiosła powiatów województwa zielonogórskiego w 1907 r. wg zatrudnienia (w liczbach bezwzględnych)
13. Struktura gałęziowa przemysłu i rzemiosła powiatów województwa zielonogórskiego w 1907 r. wg zatrudnienia (w odsetkach)
14. Struktura gałęziowa przemysłu i rzemiosła powiatów województwa zielonogórskiego w 1907 r. wg zatrudnienia (w odsetkach)
15. Zakłady i zatrudnienie w przemyśle i rzemiośle województwa zielonogórskiego wg branż i powiatów wraz z miastami w 1925 r. (w liczbach bezwzględnych)
16. Zakłady i zatrudnienie w przemyśle i rzemiośle województwa zielonogórskiego wg gałęzi i powiatów wraz z miastami w 1925 r. (w odsetkach)

17. Zakłady i zatrudnienie w przemyśle województwa zielonogórskiego wg powiatów łącznie z miastami w 1939 r. (w odsetkach)

18. Struktura gałęziowa przemysłu województwa zielonogórskiego w 1956 i 1939 r.

19. Zatrudnienie w przemyśle województwa zielonogórskiego wg powiatów łącznie z miastami w 1939 r.

20. Zakłady i zatrudnienie w przemyśle województwa zielonogórskiego wg powiatów łącznie z miastami w 1939 r. (w liczbach bezwzględnych)

21. Zakłady przemysłowe Ziem Zachodnich wg klas zatrudnienia z podziałem na województwa w 1956 r.

22. Zatrudnienie w przemyśle Ziem Zachodnich wg klas zatrudnienia z podziałem na województwa w 1956 r.

23. Zakłady przemysłowe województwa zielonogórskiego w 1956 r. wg klas zatrudnienia z podziałem na gałęzie przemysłu (w liczbach bezwzględnych i odsetkach)

24. Zatrudnienie w przemyśle województwa zielonogórskiego w 1956 r. wg klas zatrudnienia z podziałem na gałęzie przemysłu (w liczbach bezwzględnych i odsetkach)

25. Zakłady przemysłowe województwa zielonogórskiego w 1956 r. wg gałęzi przemysłu z podziałem na klasy zatrudnienia (w liczbach bezwzględnych i odsetkach)

26. Zatrudnienie w przemyśle województwa zielonogórskiego w 1956 r. wg gałęzi przemysłu z podziałem na klasy zatrudnienia (w liczbach bezwzględnych i odsetkach)

27. Rozmieszczenie przemysłu i rzemiosła w powiatach województwa zielonogórskiego w 1939 r. (Dane wg spisu z 17 V 1939 r.)

28. Zatrudnienie w przemyśle i rzemiośle województwa zielonogórskiego w 1950 i 1956 r. wg powiatów

29. Zatrudnienie w rzemiośle prywatnym województwa zielonogórskiego wg grup rzemiosł i powiatów (w liczbach bezwzględnych). Stan w dniu 31 XII 1962 r.

30. Zakłady rzemiosła prywatnego w województwie zielonogórskim wg grup rzemiosł i powiatów (w liczbach bezwzględnych). Stan w dniu 31 XII 1962 r.

31. Poziom urbanizacji województwa zielonogórskiego wg powiatów w 1939 r. (Dane wg spisu z 17 V 1939 r.)

32. Ludność w miastach województwa zielonogórskiego w 1939 i 1962 r.

33. Zakłady i zatrudnienie w przemyśle i rzemiośle w miastach i osiedlach województwa zielonogórskiego w 1956 r. (w liczbach bezwzględnych)

34. Przemysł i rzemiosło w miastach województwa zielonogórskiego w 1925 r. wg gałęzi (w liczbach bezwzględnych)
35. Przemysł w miastach województwa zielonogórskiego w 1925 r. wg gałęzi (w odsetkach)
36. Zakłady i zatrudnienie w przemyśle i rzemiośle w większych miastach województwa zielonogórskiego w 1939 r. wg gałęzi (w liczbach bezwzględnych)
37. Zakłady i zatrudnienie w przemyśle i rzemiośle w większych miastach województwa zielonogórskiego w 1939 r. wg gałęzi (w odsetkach)
38. Zmiany w lokalizacji przemysłu i rzemiosła w Głogowie w latach 1925—1939 (w liczbach bezwzględnych)
39. Zmiany w lokalizacji przemysłu i rzemiosła w Żaganiu w latach 1925—1939 (w liczbach bezwzględnych)
40. Zmiany w lokalizacji przemysłu i rzemiosła w Szprotawie w latach 1925—1939 (w liczbach bezwzględnych)
41. Zmiany w lokalizacji przemysłu i rzemiosła w Lubsku w latach 1925—1939 (w liczbach bezwzględnych)
42. Zmiany w lokalizacji przemysłu i rzemiosła w Kostrzyniu w latach 1925—1939 (w liczbach bezwzględnych)
43. Zmiany w lokalizacji przemysłu i rzemiosła w Żarach w latach 1925—1939 (w liczbach bezwzględnych)
44. Zmiany w lokalizacji przemysłu i rzemiosła w Gorzowie Wlkp. w latach 1925—1939 (w liczbach bezwzględnych)
45. Zmiany w lokalizacji przemysłu i rzemiosła w Nowej Soli w latach 1925—1939 (w liczbach bezwzględnych)
46. Zmiany w lokalizacji przemysłu i rzemiosła w Zielonej Górze w latach 1925—1939 (w liczbach bezwzględnych

Aneksy statystyczne

Aneks 1

LUDNOŚĆ WOJEWÓDZTWA ZIELONOGÓRSKIEGO W LATACH 1882–1939 (WG POWIATÓW)

L.p.	Powiaty	Liczba ludności w latach			
		1882	1907	1925	1939
	Województwo ogółem:	872 777	862 391	834 885	852 505
1	Babimost	55 239	59 868	13 179	
2	Głogów	75 623	71 907	78 714	95 731
3	Gorzów Wlkp.	78 645	88 670	99 232	101 077
4	Kożuchów	51 071	54 693	59 335	54 387
5	Krosno Odrzańskie	61 680	58 478	60 699	61 666
6	Międzyrzecz	47 372	51 127	32 852	37 105
7	Rzepin	45 388	43 762	45 798	44 530
8	Skwierzyna		21 126	22 300	22 498
9	Strzelce Krajeńskie	57 163	52 814	54 586	52 499
10	Sulechów–Świebodzin	49 448	47 281	50 969	60 286
11	Sulęcin	46 595	41 907	43 890	40 901
12	Szprotawa	35 142	39 461	40 287	101 711
13	Wschowa	64 981	28 009	20 257	19 894
14	Zielona Góra	51 225	56 489	60 895	66 711
15	Żagań	57 025	61 558	64 420	
16	Żary	96 180	85 241	87 472	93 510

Źródło: *Statistik des Deutschen Reiches*, Band 415. *Gewerbliche Betriebszählung 16 VI 1925*; *Preussische Statistik LXXXIII. Die Gewerbebetriebe im preussischen Staate*, według spisu z 5 VI 1882, Berlin 1885; *Statistik des Deutschen Reichs*, Band 209, 218. Berlin 1910, 1914 oraz *Statistik des Deutschen Reichs*, Band 552,2; 559,3; 559,4; 568,2; 568,3; 568,4. Berlin 1942.

Aneks 2

ZAWODOWO CZYNNI WG DZIAŁÓW GOSPODARKI W B. RZESZY NIEMIECKIEJ I PROWINCJACH WSCHODNICH NA DZIEŃ 5 CZERWCA 1882 R.

Państwo, prowincje, okręgi	Zawodowo czynni według głównego zawodu						
	A Rolnictwo	B Przemysł i rzemiosło	C Handel i transport	D Służba domowa	E Wojsko, admin. i wolne zawody	F Bez zawodu	Członkowie bez głównego zajęcia
	Liczby bezwzględne						
Państwo — ogółem	4 692 348	3 650 626	911 706	1 165 100	587 210	705 495	15 575 375
Prowincje:							
Bradenburgia	410 553	291 929	71 497	94 984	61 875	63 763	1 283 426
Poznań	395 392	104 162	33 597	70 939	30 486	34 259	996 782
Śląsk	780 083	574 764	112 497	159 084	76 402	117 104	2 178 848
Rejencje :							
Frankfurt	221 700	130 122	27 483	38 569	20 908	26 275	627 562
Poznań	258 323	66 629	21 174	45 170	20 056	22 354	638 367
Bydgoszcz	137 069	37 533	12 423	25 769	10 430	11 905	358 415
Wrocław	279 717	230 764	55 834	73 414	33 657	51 047	820 950
Legnica	212 366	159 536	27 446	41 444	19 621	28 895	531 255
	Odsetki						
Państwo — ogółem	40,07	31,17	7,18	9,95	5,01	6,02	57,08
Prowincje:							
Brandenburgia	41,28	29,35	7,19	9,55	6,22	6,41	56,34
Poznań	59,12	15,57	5,02	10,61	4,56	5,12	59,84
Śląsk	42,87	31,58	6,18	8,75	4,20	6,43	54,49
Rejencje:							
Frankfurt	47,69	27,98	5,91	8,29	4,50	5,65	57,44
Poznań	59,56	15,36	4,88	10,42	4,62	5,16	59,55
Bydgoszcz	58,30	15,96	5,28	10,96	4,44	5,06	60,38
Wrocław	38,61	31,85	7,71	10,13	4,65	7,05	53,77
Legnica	43,40	32,60	5,61	8,47	4,01	5,91	52,55

Źródło: *Statistisches Handbuch für Preussischen Staat*, Band 1, Berlin 1888, s. 124–125.

Aneks 3

LUDNOŚĆ B. REJENCJI LEGNICA I FRANKFURT WG ZAWODU W 1925 R.

Działy gospodarki narodowej	Zawodowo czynni		Zawodowo czynni i bierni (+ członkowie rodzin)	Zawodowo czynni		Zawodowo czynni i bierni (+ członkowie rodzin)	Zawodowo czynni		Zawodowo czynni i bierni (+ członkowie rodzin)
	ogółem	w tym kobiet		ogółem	w tym kobiet		ogółem	w tym kobiet	
	Frankfurt			Legnica			Ogółem		
	w liczbach bezwzględnych								
Ludność ogółem	785 176	310 408	1 292 525	754 766	322 146	1 235 156	1 539 942	632 554	2 527 681
	w odsetkach								
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
A Rolnictwo, leśnictwo i rybołówstwo	38,1	48,1	33,4	35,4	45,4	30,4	36,8	46,7	31,9
B Przemysł i rzemiosło	31,0	18,1	34,8	34,3	19,5	38,6	32,6	18,8	36,7
C Handel i transport	10,5	6,3	13,3	10,4	7,6	13,1	10,4	7,0	13,2
D Służba publiczna, wojsko, kościół i wolne zawody	3,1	1,1	3,9	3,0	1,2	3,9	3,1	1,2	3,9
E Służba zdrowia, higiena, opieka socjalna	1,1	1,3	1,1	1,4	1,7	1,4	1,2	1,5	1,2
F Służba domowa, działalność zawodowa bez stałego miejsca pracy lub bez podania stałego miejsca pracy	4,2	8,7	3,1	4,6	9,5	3,2	4,4	9,1	3,1
G Bez zawodu	12,0	16,4	10,4	10,9	15,1	9,4	11,5	15,7	10,0

Źródło: *Statistik des Deutschen Reichs*, Band 403, Berufszählung, Berlin 1929, s. 4/79, 7/91.

Aneks 4

LUDNOŚĆ ZIEM OBECNEGO WOJEWÓDZTWA ZIELONOGÓRSKIEGO W 1925 R. WG DZIAŁÓW GOSPODARSTWA NARODOWEGO W POWIATACH I MIASTACH POWYŻEJ 10 000 MIESZKAŃCÓW
(w odsetkach)

Okręgi administracyjne i gminy o ludności liczącej 10000 i więcej mieszkańców	Z każdych 100 osób przypadało na:						
	Rolnictwo i leśnictwo	Przemysł i rzemiosło	Handel i transport	Administrację i wolne zawody	Służbę zdrowia	Służbę domową	Bez zawodu i bez podania zawodu
Prowincja brandenburska	31,5	34,7	13,9	4,7	1,4	3,2	10,6
Rejencja frankfurcka	33,4	34,8	13,3	3,9	1,1	3,1	10,4
Lubsko m.	5,9	53,1	19,8	3,6	1,6	3,1	12,9
Krosno pow. bez m. Lubsko	52,8	18;4	13,7	2,6	0,5	2,4	9,6
Frankfurt n. O. m.	3,0	34,1	30,1	11,2	2,4	4,2	15,0
Strzelce Kraj. pow.	47,5	23,0	11,2	3,0	0,7	3,1	11,5
Gubin m.	3,2	56,6	17,8	5,7	2,1	3,6	11,0
Gubin pow.	46,2	29,2	10,9	2,2	0,4	1,8	9,3
Kostrzyń m.	3,4	34,1	32,8	10,3	1,8	3,7	13,9
Gorzów m.	3,8	44,6	21,9	6,2	3,6	3,8	16,1
Gorzów pow.	55,1	19,4	9,6	1,6	0,5	2,5	11,3
Żary m.	2,6	52,3	17,4	6,4	3,9	3,8	13,6
Żary pow. bez m. Żary	36,1	45,1	7,0	1,7	0,6	2,2	7,3
Rzepin pow.	46,5	24,4	10,9	2,8	0,9	3,1	11,4
Sulechów—Świebodzin pow.	41,4	25,6	12,2	5,3	1,0	3,5	11,0
Sulęcin	50,9	20,6	8,5	3,3	0,9	3,4	12,4
Prowincja (graniczna) Posen – Westpreussen	47,5	19,4	12,9	5,0	0,9	3,4	10,9
Babimost pow.	56,2	18,9	5,7	4,7	0,4	3,9	10,2
Wschowa pow.	44,5	22,2	12,1	5,9	0,9	4,2	10,2
Międzyrzecz pow.	45,9	20,3	11,1	5,1	2,2	3,1	12,3
Skwierzyna pow.	51,5	19,2	8,8	4,4	0,8	3,6	11,7
Prowincja dolnośląska	27,5	37,1	15,7	4,6	1,6	3,6	9,9
Rejencja legnicka	30,4	38,7	13,1	3,9	1,3	3,2	9,4
Nowa Sól m.	0,9	65,2	16,3	4,4	1,6	2,8	8,8
Kożuchów pow. bez m. Nowa Sól	48,1	27,8	9,6	2,5	0,7	2,6	8,7
Głogów m.	0,9	31,9	33,7	11,3	2,5	5,1	14,6
Głogów pow.	57,8	19,9	8,4	2,2	0,5	2,6	8,6
Zielona Góra m.	3,1	60,8	14,8	5,6	2,1	3,8	9,8
Zielona Góra pow.	54,1	27,1	7,0	1,4	0,5	1,9	8,0
Żagań m.	2,9	47,4	23,0	7,3	1,9	3,5	14,0
Żagań pow. bez m. Żagań	46,5	34,0	8,0	2,3	0,5	2,4	6,3
Szprotawa m.	7,7	51,0	14,6	9,6	2,0	3,8	11,3
Szprotawa pow. bez m. Szprotawa	47,5	33,9	6,7	1,9	0,5	2,5	7,0

Źródło: *Statistik des Deutschen Reiches*, Band 408, *Berufszählung, Die berufliche und Soziale Gliederung des deutschen Volkes*, Berlin 1931, s. 29, 30, 31.

Aneks 5

STRUKTURA GOSPODARCZA WOJEWÓDZTWA ZIELONOGÓRSKIEGO W 1925 R.
(w odsetkach)

Gałęzie gospodarki narodowej		Zawodowo czynni				Zawodowo czynni i bierni (+ członkowie rodzin)	
		ogółem		w tym kobiet			
		A–F=100	A–G=100	A–F=100	A–G=100	A–F=100	A–G=100
A	Rolnictwo, leśnictwo i rybołówstwo	45,7	40,2	60,2	50,6	39,4	35,3
B	Przemysł i rzemiosło	32,9	28,9	19,9	16,7	36,2	32,4
C	Handel i transport	11,6	10,2	7,2	6,1	14,9	13,3
D	Służba publiczna, wojsko, kościół i wolne zawody	3,8	3,3	1,4	1,2	1,3	4,2
E	Służba zdrowia, higiena i opieka socjalna	1,3	1,2	1,5	1,3	4,8	1,2
F	Służba domowa, działalność zawodowa bez stałego miejsca pracy lub bez podania stałego miejsca pracy	4,7	4,1	9,8	8,2	3,4	3,0
	A–F	100,0		100,0		100,0	
G	Bez zawodu		12,1		15,9		10,6
A–G	Ludność ogółem		100,0		100,0		100,0

Uwaga: Wraz z miastem Kostrzyniem i częścią polską Słubic, Gubina i Zasiek wyliczono szacunkowo.
Źródło: *Statistik des Deutschen Reichs*, Band 403, *Berufszälung*, Berlin 1929 r, s. 6/48–6/53, 7/86–7/103, 4/85–4/93.

STRUKTURA GAŁĘZIOWA PRZEMYSŁU I RZEMIOSŁA POWIATÓW WOJEWÓDZTWA ZIELONOGÓRSKIEGO
W 1882 R. WG ZAKŁADÓW (w odsetkach)

L. p.	Gałęzie przemysłu	Zakłady															
		Województwo zielonogórskie	Babimost	Wschowa	Międzyrzecz	Krosno Odrz.	Strzelce Kraj.	Gorzów Wlkp.	Sulęcin	Żary	Rzepin	Sulechów Świebodzin	Kożuchów	Głogów	Zielona Góra	Żagań	Szprotawa
	Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1	Górnictwo, kop. soli i torfiarstwo	0,2	0,1	0,1	0,1	0,2	—	0,1	0,8	0,3	1,0	0,4	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2
2	Przemysł mineralny	2,6	2,2	2,1	3,4	3,2	4,1	3,0	4,0	2,0	3,8	2,7	2,0	1,7	2,3	3,1	2,1
3	Hutnictwo żelaza i metali kolorowych	6,6	8,1	5,8	8,1	6,4	7,4	7,7	9,1	3,6	9,1	7,6	7,5	5,8	7,0	5,6	8,0
4	Przemysł wyrobów żelaza i stali																
5	Przemysł maszynowy, budowy aparatów i środków transportowych	3,5	4,5	3,1	4,1	4,1	3,6	4,4	4,8	2,1	5,5	4,0	3,8	3,5	3,1	2,7	3,9
6	Przemysł elektrotechniczny, precyzyjny i optyczny	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
7	Przemysł chemiczny	0,6	0,5	0,5	0,5	1,2	0,6	1,1	0,6	0,5	0,6	1,0	0,5	0,5	0,7	0,5	0,6
8	Przemysł tekstylny	16,3	3,8	7,8	5,1	13,1	3,7	3,0	8,3	49,5	6,5	10,3	7,3	6,1	10,9	29,7	9,2
9	Przemysł papierniczy i graficzny	1,2	0,5	1,4	0,6	1,4	1,5	1,2	1,2	0,8	1,6	1,5	1,6	1,1	1,3	1,3	1,4
10	Przemysł skórzany wraz z linoleum	1,4	1,8	1,2	1,8	1,4	1,5	1,6	1,7	0,9	1,5	1,5	1,4	1,6	1,3	1,2	1,5

c. d. aneksu 6

11	Przemysł kauczukowy i azbestowy																
12	Przemysł drzewny	9,2	10,6	7,0	10,7	10,6	12,7	12,6	11,5	5,2	11,5	8,3	12,2	7,9	10,3	8,4	9,4
13	Przemysł instrumentów muzycznych i zabawkarski	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
14	Przemysł środków żywnościowych i odżywczych	14,5	21,8	17,5	16,0	15,1	14,8	15,5	12,8	8,1	14,3	17,8	17,6	16,9	17,8	9,8	14,3
15	Przemysł odzieżowy	39,7	43,0	49,9	43,6	38,8	44,7	43,4	37,4	25,0	38,9	39,3	42,3	51,0	41,7	34,7	44,5
16	Przemysł budowlany i budowlano-montażowy	4,2	3,1	3,6	6,0	4,7	5,4	6,4	7,8	2,0	5,7	5,6	3,7	3,8	3,5	2,9	4,9
17	Produkcja i zaopatrzenie w wodę, gaz i elektryczność	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Uwaga: Przeliczono według klasyfikacji gałęzi przemysłu obowiązującej w 1925 r.
Źródło: *Statistik des Deutschen Reichs*, Band 415, *Gewerbliche Betriebszählung v. 16 VI 1925*; *Preussische Statistik LXXXIII, Die Gewerbebetriebe im preussischen Staate*, według spisu z 5 VI 1882, Berlin 1886. Część II

Aneks 7

STRUKTURA GAŁĘZIOWA PRZEMYSŁU I RZEMIOSŁA POWIATÓW WOJEWÓDZTWA ZIELONOGÓRSKIEGO W 1882 R. WG ZATRUDNIENIA
(w odsetkach)

L. p.	Gałęzie przemysłu	Zatrudnienie															
		Wojew. zielonogórskie	Babimost	Wschowa	Międzyrzecz	Krosno Odrz.	Strzelce Kraj.	Gorzów Wlkp.	Sulęcin	Żary	Rzepin	Sulechów Świebodzin	Kożuchów	Głogów	Zielona Góra	Żagań	Szprotawa
	Stosunek zatrudnionych w przemyśle i rzemiośle do ogółu ludności	11,0	4,8	9,1	6,2	11,8	7,2	8,1	8,3	20,7	7,8	10,8	13,9	9,6	13,5	14,5	13,9
	Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1	Górnictwo, kp. soli i torfiarstwo	1,8	0,9	0,5	0,5	0,1	—	0,3	2,6	3,8	9,3	2,3	0,2	0,3	3,1	0,9	0,2
2	Przemysł mineralny	5,8	3,6	4,3	9,2	4,7	8,7	8,6	7,8	4,5	6,2	4,2	4,1	5,4	4,5	10,8	4,7
3	Hutnictwo żelaza i metali kolorowych	7,6	7,9	6,0	8,0	5,4	8,7	8,9	8,7	2,6	8,1	6,1	18,4	6,7	4,7	4,5	25,6
4	Przemysł wyrobów żelaza i stali																
5	Przemysł maszynowy, budowy aparatów i środków transportowych	4,6	3,8	2,9	3,6	2,6	2,9	14,0	3,6	3,5	4,7	3,7	4,9	4,5	4,8	2,2	8,6
6	Przemysł elektrotechniczny, precyzyjny i optyczny	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
7	Przemysł chemiczny	1,0	0,4	0,7	0,4	0,8	1,7	1,1	0,5	0,6	0,5	0,9	1,1	2,9	0,9	0,9	1,5
8	Przemysł tekstylny	27,0	3,2	5,4	4,0	34,9	2,9	3,1	15,8	60,4	6,1	30,2	18,7	3,7	38,4	41,4	9,1
9	Przemysł papierniczy i graficzny	2,0	0,6	1,6	0,6	1,2	2,8	2,1	1,4	0,8	6,4	1,9	3,1	4,1	2,3	2,1	1,4

c. d. aneksu 7

10	Przemysł skórzany wraz z linoleum	1,0	1,8	1,3	1,8	0,8	1,1	1,1	1,4	0,6	1,3	1,2	1,5	1,6	0,8	0,8	0,8
11	Przemysł kauczukowy i azbestowy																
12	Przemysł drzewny	6,8	9,0	6,6	13,7	5,6	13,7	11,0	8,3	3,2	8,5	5,7	7,6	8,0	5,4	5,4	6,4
13	Przemysł instrumentów muzycznych i zabawkarski	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
14	Przemysł środków żywnościowych i odżywczych	14,3	25,2	25,9	17,6	22,6	16,5	14,7	12,8	5,7	14,7	14,5	14,8	20,8	12,5	8,5	15,4
15	Przemysł odzieżowy	20,7	35,1	34,8	30,5	16,4	28,9	24,7	24,5	10,6	25,4	19,5	19,4	31,1	16,7	17,0	18,9
16	Przemysł budowlany i budowlano-montażowy	7,4	8,5	10,0	10,1	4,9	12,1	10,4	12,6	3,7	8,8	9,8	6,2	10,9	5,9	5,5	7,4
17	Produkcja i zaopatrzenie w wodę, gaz i elektryczność	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Uwaga: Przeliczono według klasyfikacji gałęzi przemysłu obowiązującej w 1925 r.
Źródło: *Statistik des Deutschen Reiches*, Band 415, *Gewerbliche Betriebszählung v. 16 VI 1925*; *Preussisches Statistik LXXXIII. Die Gewerbebetriebe im preussischen Staate*, według spisu z 5 VI 1882 r., Berlin 1886. Część druga.

STRUKTURA GAŁĘZIOWA PRZEMYSŁU I RZEMIOSŁA POWIATÓW WOJEWÓDZTWA ZIELONOGÓRSKIEGO W 1882 R. WG ZAKŁADÓW
(w odsetkach)

L. p.	Gałęzie przemysłu	Zakłady															
		Województwo zielonogórskie	Babimost	Wschowa	Międzyrzecz	Krosno Odrz.	Strzelce Kraj.	Gorzów Wlkp.	Sulęcin	Żary	Rzepin	Sulechów-Świebodzin	Kożuchów	Głogów	Zielona Góra	Żagań	Szprotawa
	Ogółem	100,0	4,3	7,7	4,3	5,9	5,1	6,8	4,9	16,8	4,5	5,4	6,7	9,1	5,8	8,4	4,3
1	Górnictwo, kop. soli i torfiarstwo	100,0	2,5	2,5	1,3	1,3	—	2,5	18,8	26,2	20,0	8,8	1,3	3,7	3,7	3,7	3,7
2	Przemysł mineralny	100,0	3,6	6,1	5,6	7,2	8,0	7,9	7,4	12,6	6,5	5,6	5,1	5,9	5,1	9,9	3,5
3	Hutnictwo żelaza i metali kolorowych	100,0	5,3	6,8	5,4	5,8	5,8	8,0	6,8	9,4	6,2	6,2	7,7	8,1	6,1	7,1	5,3
4	Przemysł wyrobów żelaza i stali																
5	Przemysł maszynowy, budowy aparatów i środków transportowych	100,0	5,5	6,8	5,1	6,8	5,3	8,5	6,7	9,9	6,9	6,1	7,1	8,9	5,1	6,4	4,8
6	Przemysł elektrotechniczny, precyzyjny i optyczny	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
7	Przemysł chemiczny	100,0	3,5	6,5	3,0	10,8	5,2	12,1	4,3	12,6	3,9	8,2	5,6	6,9	6,5	7,0	3,9
8	Przemysł tekstylny	100,0	1,0	3,7	1,4	4,7	1,2	1,3	2,5	51,1	1,8	3,4	3,0	3,4	3,9	15,2	2,4
9	Przemysł papierniczy i graficzny	100,0	1,8	9,2	2,3	7,1	6,2	6,7	5,1	11,1	6,0	6,7	9,2	8,1	6,5	9,0	5,0
10	Przemysł skórzany wraz z linoleum	100,0	5,6	6,8	5,8	5,8	5,4	8,0	6,2	11,1	5,0	5,8	6,8	10,5	5,4	7,1	4,7
11	Przemysł kauczukowy i azbestowy																

12	Przemysł drzewny	100,0	4,9	5,8	5,0	6,7	7,1	9,3	6,1	9,4	5,6	4,8	8,9	7,9	6,5	7,6	4,4
13	Przemysł instrumentów muzycznych i zabawkarski	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
14	Przemysł środków żywnościowych i odżywczych	100,0	6,5	9,4	4,8	6,1	5,2	7,3	4,3	9,4	4,6	6,6	8,2	10,6	7,1	5,6	4,3
15	Przemysł odzieżowy	100,0	4,6	9,7	4,7	5,7	5,8	7,4	4,6	10,6	4,4	5,3	7,2	11,7	6,1	7,3	4,9
16	Przemysł budowlany i budowlano-montażowy	100,0	3,2	6,8	6,2	6,6	6,6	10,4	9,0	8,2	6,0	7,1	6,0	8,3	4,9	5,7	5,0
17	Produkcja i zaopatrzenie w wodę, gaz i elektryczność	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Uwaga: Przeliczono według klasyfikacji gałęzi przemysłu obowiązującej w 1925 r.
Źródło: *Statistik des Deutschen Reichs*, Band 415. *Gewerbliche Betriebszählung v. 16 VI 1925*; *Preussische Statistik LXXXIII, Die Gewerbebetriebe im preussischen Staate*, według spisu z 5 VI 1882 r., Berlin 1886. Część druga.

STRUKTURA GAŁĘZIOWA PRZEMYSŁU I RZEMIOSŁA POWIATÓW WOJEWÓDZTWA ZIELONOGÓRSKIEGO W 1882 R. WG ZATRUDNIENIA
(w odsetkach)

L. p.	Gałęzie przemysłu	Zatrudnienie															
		Województwo zielonogórskie	Babimost	Wschowa	Międzyrzecz	Krosno Odrz.	Strzelce Kraj.	Gorzów Wlkp.	Sulęcin	Żary	Rzepin	Sulechów Świebodzin	Kożuchów	Głogów	Zielona Góra	Żagań	Szprotawa
	Ogółem	100,0	2,8	6,1	3,0	7,6	4,3	6,6	3,9	20,7	3,7	5,6	7,4	7,5	7,2	8,6	5,0
1	Górnictwo, kop. soli i torfiarstwo	100,0	1,4	1,6	0,9	0,2	—	1,2	5,9	43,9	19,1	7,0	0,6	1,3	12,4	4,1	0,4
2	Przemysł mineralny	100,0	1,7	4,5	4,8	6,1	6,4	9,7	5,2	15,9	3,9	4,0	5,2	7,0	5,5	16,0	4,1
3	Hutnictwo żelaza i metali kolorowych	100,0	2,9	4,8	3,2	5,4	4,9	7,7	4,6	7,0	3,9	4,5	17,9	6,6	4,5	5,0	17,1
4	Przemysł wyrobów żelaza i stali																
5	Przemysł maszynowy, budowy aparatów i środków transportowych	100,0	2,3	3,9	2,4	4,4	2,7	20,2	3,2	15,8	3,8	4,5	8,0	7,4	7,6	4,2	9,6
6	Przemysł elektrotechniczny, precyzyjny i optyczny	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
7	Przemysł chemiczny	100,0	1,2	4,2	1,1	6,1	7,5	7,4	2,0	12,3	1,8	4,9	8,4	21,4	6,6	7,5	7,6
8	Przemysł tekstylny	100,0	0,3	1,2	0,5	9,8	0,5	0,8	2,3	46,2	0,8	6,2	5,1	1,1	10,3	13,2	1,7
9	Przemysł papierniczy i graficzny	100,0	0,8	4,9	0,8	4,7	5,9	6,8	2,7	8,4	11,8	5,5	11,4	15,4	8,3	9,1	3,5
10	Przemysł skórzany wraz z linoleum	100,0	4,7	7,8	5,2	5,4	4,5	7,1	5,5	11,1	4,5	6,4	10,3	11,5	5,2	6,7	4,1
11	Przemysł kauczukowy i azbestowy																

c. d. aneksu 9

12	Przemysł drzewny	100,0	3,7	6,0	6,1	6,2	8,7	10,7	4,9	9,8	4,6	4,7	8,3	8,9	5,7	6,9	4,8
13	Przemysł instrumentów muzycznych i zabawkarski	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
14	Przemysł środków żywnościowych i odżywczych	100,0	4,9	11,1	3,7	11,9	4,5	6,8	3,6	8,3	3,8	5,6	7,7	10,9	6,3	5,0	5,5
15	Przemysł odzieżowy	100,0	4,7	10,3	4,5	6,0	6,0	7,9	4,7	10,6	4,5	5,2	6,9	11,2	5,8	7,9	4,6
16	Przemysł budowlany i budowlano-montażowy	100,0	3,1	8,3	4,1	5,1	7,0	9,1	6,8	10,4	4,4	7,3	6,1	11,0	5,8	6,3	5,1
17	Produkcja i zaopatrzenie w wodę, gaz i elektryczność	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Uwaga: Przeliczono według klasyfikacji gałęzi przemysłu obowiązującej w 1925 r.
Źródło: *Statistik des Deutschen Reichs*, Band 415, *Gewerbliche Betriebszählung v. 16 VI 1925*; *Preussische Statistik LXXXIII, Die Gewerbebetriebe im preussischen Staate*, według spisu z 5 VI 1882 r., Berlin 1886. Część druga.

STRUKTURA GAŁĘZIOWA PRZEMYSŁU I RZEMIOSŁA POWIATÓW WOJEWÓDZTWA ZIELONOGÓRSKIEGO W 1882 R. WG ZAKŁADÓW
(w liczbach bezwzględnych)

Lp.	Gałęzie przemysłu	Zakłady															
		Wojew. zielonogórskie	Babimost	Wschowa	Międzyrzecz	Krosno Odrz.	Strzelce Kraj.	Gorzów Wlkp.	Sulęcin	Żary	Rzepin	Sulechów Świebodzin	Kożuchów	Głogów	Zielona Góra	Żagań	Szprotawa
	Ogółem	36 363	1561	2816	1572	2127	1867	2479	1779	6110	1623	1949	2446	3315	2107	3034	1578
1	Górnictwo, kop. soli i torfiarstwo	80	2	2	1	1	—	2	15	21	16	7	1	3	3	3	3
2	Przemysł mineralny	949	34	58	53	68	76	75	70	120	62	53	48	56	48	94	34
3	Hutnictwo żelaza i metali kolorowych	2 381	126	162	128	137	138	191	161	223	147	149	184	194	147	168	126
4	Przemysł wyrobów żelaza i stali																
5	Przemysł maszynowy, budowa aparatów i środków transportowych	1 285	71	88	65	87	68	109	86	127	89	78	92	115	66	82	62
6	Przemysł elektrotechniczny, precyzyjny i optyczny	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
7	Przemysł chemiczny	231	8	15	7	25	12	28	10	29	9	19	13	16	15	16	9
8	Przemysł tekstylny	5 921	60	219	80	278	70	75	148	3026	105	201	179	203	230	902	145
9	Przemysł papierniczy i graficzny	434	8	40	10	31	27	29	22	48	26	29	40	35	28	39	22
10	Przemysł skórzany wraz z linoleum																
11	Przemysł kauczukowy i azbestowy	502	28	34	29	29	27	40	31	56	25	29	34	53	27	36	24
12	Przemysł drzewny	3 352	165	196	168	225	237	312	205	316	187	161	298	263	216	255	148

c. d. aneksu 10

13	Przemysł instrumentów muzycznych i zabawkarski	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
14	Przemysł środków żywnościowych i odżywczych	5 253	340	493	251	321	276	384	227	493	233	348	430	559	374	298	226
15	Przemysł odzieżowy	14 450	670	1406	686	825	835	1076	666	1526	632	766	1036	1691	879	1054	702
16	Przemysł budowlany i budowlano-montażowy	1 525	49	103	94	100	101	158	138	125	92	109	91	127	74	87	77
17	Produkcja i zaopatrzenie w wodę, gaz i elektryczność	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Uwaga: Przeliczono według klasyfikacji gałęzi przemysłu obowiązującej w 1925 r.
Źródło: *Statistik des Deutschen Reichs*, Band 415, *Gewerbliche Betriebszählung v. 16 VI 1925*; *Preussische Statistik LXXXIII, Die Gewerbebetriebe im preussischen Staate*, według spisu z 5 VI 1882 r., Berlin 1886. Część druga.

STRUKTURA GAŁĘZIOWA PREMYSŁU I RZEMIOSŁA POWIATÓW WOJEWÓDZTWA ZIELONOGÓRSKIEGO W 1882 R. WG ZATRUDNIENIA
(w liczbach bezwzględnych)

Lp.	Gałęzie przemysłu	Zatrudnienie															
		Wojew. zielonogórskie	Babimost	Wschowa	Międzyrzecz	Krosno Odrz.	Strzelce Kraj.	Gorzów Wlkp.	Sulęcin	Żary	Rzepin	Sulechów Świebodzin	Kożuchów	Głogów	Zielona Góra	Żagań	Szprotawa
	Ludność		55 239	64 981	47 372	61 680	57 163	78 645	46 595	96 180	45 388	49 448	51 071	75 623	51 225	57 025	35 142
	Zatrudnienie ogółem	96 309	2 659	5 896	2 920	7 279	4 137	6 342	3 850	19 892	3 546	5 352	7 112	7 228	6 928	8 276	4 892
1	Górnictwo, kop. soli, torfiarstwo	1 735	25	27	15	4	—	20	102	761	331	122	11	23	215	71	8
2	Przemysł mineralny	5 602	97	252	270	343	358	542	295	890	219	223	289	391	308	894	231
3	Hutnictwo żelaza i metali kolorowych	7 311	210	351	233	392	359	562	335	513	287	327	1 312	482	327	370	1 251
4	Przemysł wyrobów żelaza i stali																
5	Przemysł maszynowy, budowy aparatów i środków transportowych	4 386	100	169	104	192	120	887	140	693	168	196	350	325	334	185	423
6	Przemysł elektrotechniczny, precyzyjny i optyczny	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
7	Przemysł chemiczny	957	11	40	11	58	72	71	19	118	17	47	80	205	63	72	73
8	Przemysł tekstylny	25 974	85	321	118	2 540	122	199	610	12 010	217	1 615	1 330	269	2 661	3 430	447
9	Przemysł papierniczy i graficzny	1 931	16	94	16	90	114	132	53	162	227	106	220	298	160	176	67
10	Przemysł skórzany wraz z linoleum	1 011	48	79	53	55	45	72	55	112	45	65	104	116	53	68	41
11	Przemysł kauczukowy i azbestowy																
12	Przemysł drzewny	6 517	240	389	400	404	568	694	318	641	300	307	543	580	373	449	311
13	Przemysł instrumentów muzycznych i zabawkarski	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
14	Przemysł środków żywnościowych i odżywczych	13 786	670	1 530	513	1 645	681	934	493	1 140	520	777	1 056	1 506	867	700	754
15	Przemysł odzieżowy	19 955	932	2 052	892	1 195	1 195	1 569	943	2 114	903	1 044	1 378	2 249	1 155	1 409	925
16	Przemysł budowlany i budowlano-montażowy	7 144	225	592	295	361	503	660	487	738	312	523	439	784	412	452	361
17	Produkcja i zaopatrzenie w wodę, gaz i elektryczność	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Uwaga: Przeliczono według klasyfikacji gałęzi przemysłu obowiązującej w 1925 r.
Źródło: *Statistik des Deutschen Reichs*, Band 415, *Gewerbliche Betriebszählung v. 16 VI 1925*; *Preussische Statistik LXXXIII, Die Gewerbebetriebe im preussischen Staate*. Według spisu z 5 VI 1882 r., Berlin 1886. Część druga.

c. d. aneksu 11

〈 162 〉

〈 163 〉

STRUKTURA GAŁĘZIOWA PRZEMYSŁU I RZEMIOSŁA POWIATÓW
(w liczbach

Lp.	Gałęzie przemysłu	Województwo zielonogórskie	Babimost	Wschowa	Międzyrzecz	Skwierzyna	Krosno Odrz.
	Ogółem	121 861	3849	2573	4268	1807	7306
1	Górnictwo, kop. soli, torfiarstwo	2 083	21	64	46	1	7
2	Przemysł mineralny	10 787	328	135	387	176	710
3	Hutnictwo żelaza i metali kolorowych	11 647	274	193	265	125	521
4	Przemysł wyrobów żelaza i stali						
5	Przemysł maszynowy, budowy aparatów i środków transportowych	3 369	38	24	42	15	113
6	Przemysł elektrotechniczny, precyzyjny i optyczny	754	18	14	25	10	32
7	Przemysł chemiczny	832	15	10	18	6	22
8	Przemysł tekstylny	24 341	70	73	34	14	1902
9	Przemysł papierniczy i graficzny	2 535	15	22	32	13	150
10	Przemysł skórzany wraz z linoleum	1 338	43	34	59	31	70
11	Przemysł kauczukowy i azbestowy						
12	Przemysł drzewny	10 717	340	247	413	199	530
13	Przemysł intrumentów muzycznych i zabawkarski	61	—	—	1	—	—
14	Przemysł środków żywnościowych i odżywczych	13 790	903	617	638	431	711
15	Przemysł odzieżowy	15 808	669	462	747	342	1087
16	Przemysł budowl. i budowlano-montażowy	23 553	1109	670	1557	534	1426
17	Produkcja i zaopatrzenie w wodę, gaz elektryczność	246	6	8	4	—	25

Uwaga: Przeliczono według klasyfikacji gałęzi przemysłu obowiązującej w 1925 r.
Źródło: *Statistik des Deutschen Reichs*, Band 209, *Volks-, Berufs- und Betriebszählung vom 12 VII 1907.*

Aneks 12

WOJEWÓDZTWA ZIELONOGÓRSKIEGO W 1907 R. WG ZATRUDNIENIA
bezwzględnych)

Zatrudnienie										
Strzelce Kraj.	Gorzów Wlkp.	Sulęcin	Żary	Rzepin	Sulechów Świebodzin	Kożuchów	Głogów	Zielona Góra	Żagań	Szprotawa
5614	12 960	3996	19 356	4636	6432	10 478	9108	11 363	11 082	7033
—	12	186	941	203	236	29	7	184	145	1
686	970	168	2 956	301	280	348	535	354	2 113	340
395	1 065	307	1 055	306	454	2 013	709	907	569	2489
100	875	37	534	45	153	110	338	392	103	450
60	168	45	73	22	44	42	86	53	35	27
135	91	18	87	11	38	133	66	42	34	106
64	2 240	497	7 175	51	1176	2 796	211	4 147	3 607	284
165	148	35	274	412	77	110	386	209	231	256
76	136	66	93	53	72	192	182	83	81	67
846	1 455	426	1 087	474	500	931	810	1 261	715	483
1	5	—	8	—	1	—	4	2	3	36
723	1 677	556	1 102	528	1032	870	1524	1 024	806	738
993	1 895	652	1 417	671	869	1 106	1972	1 038	1 122	766
1359	2 187	1003	2 529	1551	1481	1 776	2244	1 653	1 498	976
11	36	—	25	8	19	22	34	14	20	14

STRUKTURA GAŁĘZIOWA PRZEMYSŁU I RZEMIOSŁA POWIATÓW
(w odsetkach)

Lp.	Gałęzie przemysłu	Województwo zielonogórskie	Babimost	Wschowa	Międzyrzecz	Skwierzyna	Krosno Odrz.
	Ogółem	100,0	3,1	2,1	3,5	1,5	6,0
1	Górnictwo, kop. soli, torfiarstwo	100,0	1,0	3,1	2,2	0,1	0,3
2	Przemysł mineralny	100,0	3,0	1,3	3,5	1,6	6,6
3	Hutnictwo żelaza i metali kolorowych	100,0	2,4	1,7	2,3	1,0	4,5
4	Przemysł wyrobów żelaza i stali						
5	Przemysł maszynowy, bud. aparatów i środków transportowych	100,0	1,1	0,7	1,2	0,4	3,4
6	Przemysł elektrotechniczny, precyzyjny i optyczny	100,0	2,4	1,9	3,3	1,3	4,2
7	Przemysł chemiczny	100,0	1,8	1,2	2,2	0,7	2,6
8	Przemysł tekstylny	100,0	0,3	0,3	0,1	0,1	7,8
9	Przemysł papierniczy i graficzny	100,0	0,6	0,9	1,3	0,5	5,9
10	Przemysł skórzany wraz z linoleum	100,0	3,2	2,5	4,4	2,3	5,2
11	Przemysł kauczukowy i azbestowy						
12	Przemysł drzewny	100,0	3,2	2,3	3,8	1,8	4,9
13	Przemysł instrumentów muzycznych i zabawkarski	100,0	—	—	1,6	—	—
14	Przemysł środków żywnościowych i odżywczych	100,0	6,5	4,5	4,6	2,5	5,2
15	Przemysł odzieżowy	100,0	4,2	2,9	4,7	2,2	6,9
16	Przemysł budowlany i budowlano-montażowy	100,0	4,7	2,8	6,6	2,3	6,1
17	Produkcja i zaopatrzenie w wodę, gaz i elektryczność	100,0	2,4	3,3	1,6	—	10,2

Uwaga: Przeliczono według klasyfikacji gałęzi przemysłu obowiązującej w 1925 r.
Źródło: *Statistik des Deutschen Reichs*, Band 209, *Abteilung VIII, Volks-, Berufs- und Betriebszählung vom 12 VI 1907.*

WOJEWÓDZTWA ZIELONOGÓRSKIEGO W 1907 R. WG ZATRUDNIENIA

Aneks 13

Zatrudnienie										
Strzelce Kraj.	Gorzów Wlkp.	Sulęcin	Żary	Rzepin	Sulechów–Świebodzin	Kożuchów	Głogów	Zielona Góra	Żagań	Szprotawa
4,6	10,6	3,3	15,9	3,8	5,3	8,6	7,5	9,3	9,1	5,8
—	0,6	8,9	45,2	9,7	11,3	1,4	0,3	8,8	7,0	0,1
6,4	9,0	1,6	27,4	2,8	2,6	3,2	4,9	3,2	19,6	3,2
3,4	9,1	2,6	9,0	2,6	3,9	17,3	6,1	7,8	4,9	21,4
3,0	26,0	1,1	15,9	1,3	4,5	3,3	10,0	11,6	3,1	13,4
8,0	22,2	6,0	9,7	2,9	5,8	5,6	11,4	7,0	4,7	3,6
16,2	10,9	2,2	10,5	1,3	4,6	16,0	7,9	5,1	4,1	12,7
0,3	9,2	2,0	29,5	0,2	4,8	11,5	0,9	17,0	14,8	1,2
6,5	5,8	1,4	10,8	16,3	3,0	4,3	15,2	8,3	9,1	10,1
5,7	10,2	4,9	7,0	4,0	5,4	14,3	13,6	6,2	6,1	5,0
7,9	13,6	4,4	10,1	4,4	4,6	8,6	7,5	11,7	6,7	4,5
1,6	8,2	—	13,1	—	1,6	—	6,6	3,3	5,0	59,0
5,2	12,2	4,0	8,0	3,8	7,5	6,3	11,1	7,4	5,8	5,4
6,3	12,0	4,1	9,0	4,2	5,5	7,0	12,5	6,6	7,1	4,8
5,8	9,3	4,3	10,7	6,6	6,3	7,5	9,5	7,0	6,4	4,1
4,5	14,6	—	10,2	3,3	7,7	8,9	13,8	5,7	8,1	5,7

STRUKTURA GAŁĘZIOWA PRZEMYSŁU I RZEMIOSŁA POWIATÓW
(w odsetkach)

Lp.	Gałęzie przemysłu	Województwo zielonogórskie	Babimost	Wschowa	Międzyrzecz	Skwierzyna	Krosno Odrz.
	Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1	Górnictwo, kop. soli i torfiarstwo	1,7	0,5	2,5	1,1	0,1	0,1
2	Przemysł mineralny	8,8	8,5	5,2	9,1	9,7	9,7
3	Hutnictwo żelaza i metali kolorowych	9,5	7,1	7,5	6,2	6,9	7,1
4	Przemysł wyrobów żelaza i stali						
5	Przemysł maszynowy, budowy aparatów i środków transportowych	2,8	1,0	1,0	1,0	0,8	1,5
6	Przemysł elektrotechniczny, precyzyjny i optyczny	0,6	0,5	0,5	0,6	0,6	0,4
7	Przemysł chemiczny	0,7	0,4	0,4	0,4	0,3	0,3
8	Przemysł tekstylny	20,0	1,8	2,8	0,8	0,8	26,0
9	Przemysł papierniczy i graficzny	2,1	0,4	0,9	0,7	0,7	2,1
10	Przemysł skórzany wraz z linoleum	1,1	1,1	1,3	1,4	1,7	1,0
11	Przemysł kauczukowy i azbestowy						
12	Przemysł drzewny	8,8	8,8	9,6	9,7	11,0	7,3
13	Przemysł instrumentów muzycznych i zabawkarski	0,1	—	—	0,0	—	—
14	Przemysł środków żywnościowych i odżywczych	11,3	23,5	24,0	14,9	18,9	9,7
15	Przemysł odzieżowy	13,0	17,4	18,0	17,5	18,9	14,9
16	Przemysł budowlany i budowlano-montażowy	19,3	28,8	26,0	36,5	29,6	19,5
17	Produkcja i zaopatrzenie w wodę, gaz i elektryczność	0,2	0,2	0,3	0,1	—	0,4

Uwaga: Przeliczono według klasyfikacji gałęzi przemysłu obowiązującej w 1925 r.
Źródło: *Statistik des Deutschen Reichs*, Band 209, Abteilung VIII, *Volks-, Berufs-, und Betriebszählung vom 12 VI 1907.*

Aneks 14

WOJEWÓDZTWA ZIELONOGÓRSKIEGO W 1907 R.WG ZATRUDNIENIA

Zatrudnienie										
Strzelce Kraj.	Gorzów Wlkp.	Sulęcin	Żary	Rzepin	Sulechów Świebodzin	Kożuchów	Głogów	Zielona Góra	Żagań	Szprotawa
100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
—	0,1	4,6	4,9	4,4	3,7	0,3	0,1	1,6	1,3	0,0
12,2	7,5	4,2	15,3	6,5	4,4	3,3	5,9	3,1	9,1	4,8
7,0	8,2	7,7	5,5	6,6	7,0	19,2	7,8	8,0	5,1	35,4
1,8	6,8	0,9	2,7	1,0	2,4	1,0	3,7	3,5	1,0	6,4
1,1	1,3	1,1	0,4	0,5	0,7	0,4	0,9	0,5	0,3	0,4
2,4	0,7	0,5	0,4	0,2	0,6	1,3	0,7	0,4	0,3	1,5
1,1	17,3	12,4	37,1	1,1	18,3	26,7	2,3	36,5	32,5	4,0
2,9	1,1	0,9	1,4	8,9	1,2	1,0	4,3	1,8	2,1	3,6
1,4	1,1	1,7	0,5	1,1	1,1	1,8	2,0	0,7	0,7	1,0
15,1	11,2	10,7	5,6	10,2	7,8	8,9	8,9	11,1	6,5	6,9
0,0	0,0	—	0,0	—	0,0	—	0,0	0,0	0,0	0,5
12,9	12,9	13,9	5,7	11,4	16,0	8,3	16,7	9,0	7,3	10,5
17,7	14,6	16,3	7,3	14,5	13,5	10,6	21,7	9,1	10,1	10,9
24,2	16,9	25,1	13,1	33,4	23,0	17,0	24,6	14,6	13,5	13,9
0,2	0,3	—	0,1	0,2	0,3	0,2	0,4	0,1	0,2	0,2

STRUKTURA GAŁĘZIOWA PRZEMYSŁU WOJEWÓDZTWA ZIELONOGÓRSKIEGO W 1956 i 1939 R. Aneks 18

Symbol	Gałęzie i grupy przemysłu oraz niektóre rodzaje wytwórczości	Zakłady i zatrudnienie w przemyśle i rzemiośle w 1956 r.						1939 r.		1956 r.		1939 r.	
		Przemysł		Rzemiosło		Ogółem							
		Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie
		w liczbach bezwzględnych								w odsetkach			
01	Wytwarzanie energii elektrycznej i cieplnej [a]	18	874	—	—	18	874	102	931	0,6	1,4	0,5	0,9
02	Przemysł paliw i koksochemiczny	41	1 889	—	—	41	1 889	44	—	1,4	3,1	0,2	1,8
03	Hutnictwo żelaza (łącznie z wydob. rud)	—	—	—	—	—	—	5	148	—	—	0,0	0,1
04	Hutnictwo metali nieżelaznych (łącznie z wydobyciem rud)	—	—	—	—	—	—	20	254	—	—	0,1	0,2
05	Przemysł budowy maszyn i metalowy	48	12 803	521	1071	569	13 874	3 058	20 538	18,7	22,9	15,5	18,9
06	Przemysł chemiczny (łącznie z kopalnictwem surowców chemicznych)	5	2 830	—	—	5	2 830	11	138	0,2	4,7	0,1	0,1
07	Przemysł gumowy	—	—	—	—	—	—	20	72	—	—	0,1	0,1
08	Wydobycie minerałów i produkcja wyrobów z tworzw mineralnych	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
09	Przemysł materiałów budowlanych (łącznie z wydobyciem materiałów dla budownictwa)	71	5 379	191	365	262	5 744	410	6 615	8,6	9,5	2,1	6,1
10	Przemysł szklarski i porcelanowo-fajansowy	8	1 037	—	—	8	1 037	68	5 931	0,3	1,7	0,3	5,4
11	Przemysł drzewny [b]	91	6 974	153	305	244	7 279	2 704	11 644	8,0	12,0	13,7	10,7
12	Przemysł papierniczy	5	650	—	—	5	650	104	2 540	0,2	1,1	0,5	2,3
13	Przemysł włókienniczy (łączn. z dziewiarskim)	27	11 454	474	924	501	12 378	1 038	23 778	16,5	20,4	5,3	21,9
14	Przemysł odzieżowy (z wyjątkiem produkcji odzieży skórzanej, futrzanej i dzianej)	25	2 093	—	—	25	2 093	3 904	6 942	0,8	3,5	19,8	6,4
15	Przemysł skórzany, futrzarski i obuwniczy	25	614	402	896	427	1 510	2 273	4 996	14,1	2,5	11,5	4,6
16	Przemysł tłuszczowy i mydlarsko-kosmetyczny	8	394	—	—	8	394	29	424	0,3	0,7	0,1	0,4
17	Przemysł spożywczy	443	7 686	316	728	759	8 414	4 819	17 462	25,0	13,9	24,4	16,1
18	Przemysł solny	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
19	Przemysł poligraficzny i produkcja przedmiotów kultury	17	397	100	131	117	528	271	1 253	3,8	0,9	1,4	1,2
20	Inne gałęzie przemysłu	43	1 053	2	6	45	1 059	872	3 050	1,5	1,7	4,4	2,8
	Razem:	875	56 127	2159	4426	3034	60 553	19 752	108671	100,0	100,0	100,0	100,0

[a] Nie obejmuje zakładów zbytu energii elektrycznej i zakładów sieci elektrycznej. [b] Nie obejmuje zatrudnienia przy wyrębie i wywozie drewna.
Uwaga: Rzemiosło nie uwzględnia ilości zakładów i pracowników fryzjerskich; dla 1939 r. bez zarządów przemysłu.
Źródło: *Statistik des Deutschen Reichs*, Band 568,3, Band 568,4, Band 552,1—5, Berlin 1943; *Statystyka przemysłu 1956*.

ZAKŁADY I ZATRUDNIENIE W PRZEMYŚLE I RZEMIOŚLE WOJEWÓDZTWA ZIELONOGÓRSKIEGO WG BRANŻ I POWIATÓW WRAZ Z MIASTAMI W 1925 R.

Aneks 15

(w liczbach bezwzględnych)

Lp.	Gałęzie przemysłu	Województwo zielonogórskie		Babimost		Wschowa		Międzyrzecz		Skwierzyna		Krosno Odrzańskie		Strzelce Krajeńskie		Gorzów Wlkp.		Sulęcin		Żary		Rzepin		Sulechów—Świebodzin		Nowa Sól—Kożuchów		Głogów		Zielona Góra		Żagań		Szprotawa	
		Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie
	Ogółem	21 835	142 333	271	817	501	2029	779	2857	526	2336	1437	8137	1213	6146	2823	21 026	1169	4667	2442	21 003	1044	5278	1354	7920	1787	13 278	2198	10 091	1693	14 253	1450	14 226	1148	8269
1	Górnictwo, kop. soli, torfiarstwo	91	3 064	—	—	—	—	2	40	—	—	—	—	—	—	2	10	8	101	20	699	24	1076	10	321	5	108	1	15	8	345	9	346	2	3
2	Przemysł mineralny	539	14 477	5	92	9	86	12	114	9	82	38	877	30	618	52	1 301	28	268	113	5 588	19	248	19	211	37	404	40	469	37	547	77	3268	14	304
3	Hutnictwo żelaza i metali kolorowych	55	3 977	—	—	—	—	—	—	—	—	2	36	—	—	16	672	—	—	3	28	—	—	1	7	11	1 227	1	6	—	—	6	114	15	1887
4	Przemysł wyrobów żelaza i stali	1 730	6 939	23	57	46	137	63	183	45	113	118	334	84	236	215	1 552	99	334	165	474	105	367	132	406	130	567	171	596	121	385	128	341	85	857
5	Przemysł maszynowy, budowy aparatów i środków transportowych	703	9 341	6	15	11	76	16	77	13	72	39	546	47	428	130	2 278	28	120	89	1 188	23	119	46	331	51	647	64	576	72	1637	35	221	33	1010
6	Przemysł elektrotechniczny, precyzyjny i optyczny	453	2 015	4	10	8	16	18	54	12	30	33	127	23	53	55	343	27	222	44	159	15	32	32	100	37	106	53	244	34	202	32	233	26	84
7	Przemysł chemiczny	58	629	—	—	—	—	—	—	1	2	3	27	4	20	12	190	2	6	7	38	—	—	4	14	9	129	7	28	2	10	4	40	3	125
8	Przemysł tekstylny	847	28 670	2	3	14	36	6	6	2	2	88	2043	13	57	38	3 020	27	346	220	6 368	9	11	47	1500	37	3 729	28	257	121	6 074	71	4 610	124	608
9	Przemysł papierniczy i graficzny	316	3 859	2	4	5	13	5	9	4	11	19	176	19	209	45	246	13	40	40	397	21	703	15	81	25	153	26	653	22	201	36	485	19	478
10	Przemysł skórzany wraz z linoleum	448	1 630	9	16	9	24	21	45	16	50	29	60	29	59	54	180	31	58	28	84	31	227	33	74	32	235	50	320	26	54	28	66	22	78
11	Przemysł kauczukowy i azbestowy	2	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	1	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
12	Przemysł drzewny	3 049	17 299	42	158	64	199	125	490	70	697	193	960	160	1341	373	3 664	180	1157	324	1 572	163	685	155	903	404	1919	245	1 073	205	792	196	1053	150	636
13	Przemysł instrumentów muzycznych i zabawkarski	27	151	—	—	1	1	—	—	—	—	8	8	3	90	4	4	—	—	4	33	—	—	—	—	—	—	3	5	2	4	—	—	2	6
14	Przemysł środków żywnościowych i odżywczych	4 562	15 535	86	229	127	546	165	484	124	392	328	874	275	842	565	2 622	210	556	429	1 176	200	531	332	1155	347	1 111	482	1 894	396	1 406	287	947	209	770
15	Przemysł odzieżowy	6 093	12 096	54	86	136	245	230	358	132	232	377	728	341	620	832	2 099	294	441	703	1 432	277	462	338	653	473	895	762	1 700	453	843	365	802	326	500
16	Przemysł budowlany i budowlano-montażowy	2 694	21 533	35	142	67	628	107	881	97	644	154	1300	177	1553	410	2 568	211	991	236	1 700	148	804	179	2086	178	1 980	250	2 129	179	1 678	156	1 566	110	883
17	Produkcja i zaopatrzenie w wodę, gaz, elektryczność	168	1 115	3	5	4	22	9	116	1	9	8	41	8	20	19	276	11	27	16	65	9	13	11	78	11	68	15	126	15	75	20	134	8	40

Źródło: *Statistik des Deutschen Reichs*, Band 415. *Gewerbliche Betriebszählung. Die gewerblichen Niederlassungen und die technischen Betriebseinheiten in den Ländern und Landesteilen. Ost- und Mitteldeutschland*, Berlin 1929, ss. 1b/111, 1b/125, 1b/129, 1b/135, 2b/60—75, 2b/78—85, 2b/87—94, 3b/58—73, 3b/76—91.

a)Nie obejmuje zakładów zbytu energii elektrycznej i zakładów sieci elektrycznej. b)Nie obejmuje zatrudnienia przy wyrębie i wywozie drewna.
Uwaga: Rzemiosło nie uwzględnia ilości zakładów i pracowników tryjerskich; dla 1939 r. bez zarządów przemysłu.
Źródło: *Statistik des Deutschen Reichs*, Band 568,3, Band 568,4, Band 552,1—5, Berlin 1943; *Statystyka przemysłu 1956*.

ZAKŁADY I ZATRUDNIENIE W PRZEMYŚLE I RZEMIOŚLE WOJEWÓDZTWA ZIELONOGÓRSKIEGO WG GAŁĘZI I POWIATÓW WRAZ Z MIASTAMI W 1925 R.
(w odsetkach)

Lp.	Gałęzie przemysłu	Województwo zielonogórskie		Babimost		Wschowa		Międzyrzecz		Skwierzyna		Krosno Odrzańskie		Strzelce Krajeńskie		Gorzów Wlkp.		Sulęcin		Żary		Rzepin		Sulechów—Świebodzin		Nowa Sól		Głogów		Zielona Góra		Żagań		Szprotawa	
		Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie
		w liczbach bezwzględnych																															
	Ogółem	21 835	142 333	271	817	501	2029	779	2857	526	2336	1437	8137	1213	6146	2823	21 026	1169	4667	2442	21 003	1044	5278	1354	7920	1787	13 278	2198	10 091	1693	14 253	1450	14 226	1148	8269
		w odsetkach																															
	Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1	Górnictwo, kopalnie soli, torfiarstwo	0,4	2,2	—	—	—	—	0,3	1,4	—	—	—	—	—	—	0,1	0,1	0,7	2,2	0,8	3,3	2,3	20,4	0,7	4,1	0,3	0,8	0,0	0,2	0,5	2,4	0,6	2,4	0,2	0,0
2	Przemysł mineralny	2,5	10,2	1,9	11,3	1,8	4,2	1,5	4,0	1,7	3,5	2,7	10,8	2,5	10,1	1,8	6,2	2,4	5,7	4,6	26,6	1,8	4,7	1,4	2,7	2,1	3,0	1,8	4,6	2,2	3,8	5,3	23,0	1,2	3,7
3	Hutnictwo żelaza i metali kolorowych	0,3	2,8	—	—	—	—	—	—	—	—	0,2	0,4	—	—	0,6	3,2	—	—	0,1	0,1	—	—	0,1	0,1	0,6	9,2	0,0	0,1	—	—	0,4	0,8	1,3	22,8
4	Przemysł wyrobów żelaza i stali	7,9	4,9	8,5	7,0	9,2	6,8	8,1	6,4	8,5	4,8	8,2	4,1	6,9	3,8	7,6	7,4	8,5	7,2	6,8	2,3	10,1	6,9	9,7	5,1	7,3	4,3	7,8	5,9	7,1	2,7	8,8	2,4	7,4	10,4
5	Przemysł maszynowy, budowy aparatów i środków transp.	3,2	6,6	2,2	1,8	2,2	3,7	2,1	2,7	2,5	3,1	2,7	6,7	3,9	6,9	4,6	10,8	2,4	2,6	3,6	5,6	2,2	2,3	3,4	4,2	2,8	4,9	3,0	5,7	4,3	11,5	2,4	1,6	2,9	12,2
6	Przemysł elektrotechniczny, precyzyjny i optyczny	2,1	1,4	1,5	1,2	1,6	0,8	2,3	1,9	2,3	1,3	2,3	1,6	1,9	0,9	2,0	1,6	2,3	4,8	1,8	0,8	1,4	0,6	2,4	1,3	2,1	0,8	2,4	2,4	2,0	1,4	2,2	1,6	2,3	1,0
7	Przemysł chemiczny	0,3	0,4	—	—	—	—	—	—	0,2	0,1	0,2	0,3	0,3	0,3	0,4	0,9	0,2	0,1	0,3	0,2	—	—	0,3	0,2	0,5	1,0	0,3	0,3	0,1	0,1	0,3	0,3	0,3	1,5
8	Przemysł tekstylny	3,9	20,1	0,7	0,4	2,8	1,8	0,8	0,2	0,4	0,1	6,1	25,1	1,1	0,9	1,3	14,4	2,3	7,4	9,0	30,3	0,9	0,2	3,5	18,9	2,1	28,1	1,3	2,5	7,1	42,6	4,9	32,4	10,8	7,4
9	Przemysł papierniczy i graficzny	1,4	2,7	0,7	0,5	1,0	0,6	0,6	0,3	0,8	0,5	1,3	2,2	1,6	3,4	1,6	1,2	1,1	0,9	1,6	1,9	2,0	13,3	1,1	1,0	1,4	1,2	1,2	6,5	1,3	1,4	2,5	3,4	1,6	5,8
10	Przemysł skórzany wraz z linoleum	2,1	1,1	3,3	2,0	1,8	1,2	2,7	1,6	3,0	2,1	2,0	0,7	2,4	1,0	2,0	0,8	2,7	1,2	1,1	0,4	2,9	4,3	2,4	0,9	1,8	1,8	2,3	3,2	1,5	0,4	1,9	0,5	1,9	0,9
11	Przemysł kauczukowy i azbestowy	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0,0	0,0	—	—	0,0	0,0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
12	Przemysł drzewny	13,9	12,2	15,5	19,3	12,8	9,8	16,0	17,2	13,3	29,8	13,4	11,8	13,2	21,8	13,2	17,4	15,4	24,8	13,3	7,5	15,6	13,0	11,5	11,4	22,6	14,4	11,1	10,6	12,1	5,6	13,5	7,4	13,0	7,7
13	Przemysł instrumentów muzycznych i zabawkarski	0,1	0,1	—	—	0,2	0,1	—	—	—	—	0,6	0,1	0,2	1,5	0,1	0,0	—	—	0,2	0,2	—	—	—	—	—	—	0,1	0,1	0,1	0,0	—	—	0,2	0,1
14	Przemysł środków żywnościowych i odżywczych	20,9	10,9	31,7	28,0	25,3	26,9	21,2	16,9	23,6	16,8	22,8	10,7	22,7	13,7	20,0	12,5	18,0	11,9	17,6	5,6	19,2	10,1	24,5	14,6	19,4	8,4	21,9	18,8	23,4	9,9	19,8	6,7	18,2	9,3
15	Przemysł odzieżowy	27,9	8,5	19,9	10,5	27,1	12,1	29,5	12,5	25,1	9,9	26,2	9,0	28,1	10,1	29,5	10,0	25,1	9,4	28,8	6,8	26,5	8,8	25,0	8,2	26,5	6,7	34,7	16,8	26,8	5,9	25,2	5,6	28,4	6,0
16	Przemysł budowlany i budowlano-montażowy	12,3	15,1	13,0	17,4	13,4	30,9	13,7	30,8	18,4	27,6	10,7	16,0	14,6	25,3	14,5	12,2	18,0	21,2	9,7	8,1	14,2	15,2	13,2	26,3	9,9	14,9	11,4	21,1	10,6	11,8	10,8	11,0	9,6	10,7
17	Produkcja i zaopatrzenie w wodę, gaz i elektryczność	0,8	0,8	1,1	0,6	0,8	1,1	1,2	4,1	0,2	0,4	0,6	0,5	0,6	0,3	0,7	1,3	0,9	0,6	0,7	0,3	0,9	0,2	0,8	1,0	0,6	0,5	0,7	1,2	0,9	0,5	1,4	0,9	0,7	0,5

Źródło: *Statistik des Deutschen Reichs*, Band 415. *Gewerbliche Betriebszählung. Die gewerblichen Niederlassungen und die technischen Betriebseinheiten in den Ländern und Landesteilen. Ost- und Mitteldeutschland*, Berlin 1929, ss. 1b/111—1b/125, 1b/129—1b/135, 2b/60—75, 2b/78—85, 2b/87—94, 3b/58—73, 3b/76—91.

ZAKŁADY I ZATRUDNIENIE W PRZEMYŚLE WOJEWÓDZTWA ZIELONOGÓRSKIEGO WG POWIATÓW ŁĄCZNIE Z MIASTAMI W 1939 R.
(w odsetkach)

Lp.	Gałęzie przemysłu	Województwo zielonogórskie ogółem		Krosno		Gorzów		Międzyrzecz		Sulęcin		Skwierzyna		Żary		Rzepin		Świebodzin		Wschowa		Kożuchów		Głogów		Zielona Góra		Szprotawa		Strzelce Kraj.	
		Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie
	Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1	Górnictwo	0,1	1,3	—	—	—	—	—	—	0,3	2,8	—	—	0,4	3,6	0,7	13,2	—	—	—	—	—	0,5	—	—	0,1	0,5	0,2	0,3	—	—
2	Przemysł mineralny	2,2	9,5	2,4	9.6	2,2	6,7	1,1	1,6	2,5	5,3	1,2	3,8	3,5	26,6	1,2	2,0	1,6	4,4	1,4	3,5	1,5	2,2	1,7	4,4	2,6	2,9	3,0	14,9	2,1	5,2
3	Hutnictwo żelaza i stali	0,1	3,3	—	—	0,2	1,9	—	—	0,1	1,1	—	—	0,1	0,1	—	—	—	—	—	—	0,3	10,7	0,1	0,1	0,2	2,5	0,3	11,3	0,1	0,4
4	Hutnictwo metali nieżelaznych	0,2	0,2	0,1	0,7	0,2	0,2	—	—	0,2	1,2	—	—	—	—	—	—	—	0,1	—	—	—	1,0	0,1	0,1	0,2	0,9	0,1	—	0,1	0,1
5	Przemysł metalowy	7,4	4,3	7,8	3,9	7,1	5,4	9,0	6,4	8,9	5,8	8,9	6,1	6,2	2,6	8,5	6,0	9,3	4,8	7,7	4,1	6,2	2,6	7,8	4,7	6,9	3,2	6,8	5,4	6,8	4,3
6	Przemysł maszyn. aparaturowy oraz bud. poj. mechanicznych	3,7	6,3	3,0	5,0	4,1	8,9	3,8	3,4	2,7	3,6	3,5	3,0	4,2	5,0	2,1	2,3	3,8	5,0	2,8	2,3	3,3	3,2	4,2	5,3	4,7	18,6	3,5	3,7	3,6	4,2
7	Przemysł elektrotechniczny	1,2	1,6	1,2	1,1	1,5	1,7	1,4	1,3	1,4	13,7	1,4	2,0	1,1	0,6	0,7	4,1	1,1	1,8	1,0	1,1	0,7	0,4	1,3	1,4	1,6	0,8	1,4	1,0	0,9	1,7
8	Przemysł optyczny i precyzyjny	1,2	0,4	1,2	0,4	1,5	0,5	1,1	0,4	1,4	0,5	1,4	0,7	1,0	0,2	0,8	0,3	1,1	0,5	1,4	0,5	1,0	0,3	1,8	0,9	1,1	0,3	1,1	0,3	1,3	0,5
9	Przemysł chemiczny	0,1	0,4	—	—	0,3	0,7	—	—	0,1	—	—	—	0,2	0,6	—	—	0,1	0,1	—	—	0,1	0,8	0,1	0,1	0,1	—	0,3	0,9	0,2	0,1
10	Przemysł włókienniczy	5,2	16,1	6,5	22,1	4,1	11,3	1,4	1,1	3,2	7,5	0,8	1,2	7,3	23,7	11,3	2,7	2,9	10,2	4,8	2,0	2,8	25,1	3,4	3,2	3,7	27,6	11,8	21,2	1,7	0,7
11	Przemysł papierniczy	0,4	2,4	0,3	0,1	0,3	1,6	0,4	0,1	0,3	0,1	—	—	0,5	2,7	0,6	15,9	0,3	0,2	0,2	0,1	0,3	0,5	0,4	0,3	0,5	0,8	0,8	5,9	0,6	2,6
12	Przemysł poligraficzny	1,0	0,8	0,6	0,4	1,2	0,7	1,1	0,8	0,6	0,5	0,8	1,5	0,9	0,7	0,8	0,4	1,3	0,8	1,4	0,7	0,8	0,4	0,1	1,9	0,9	0,8	1,1	0,5	0,9	0,8
13	Przemysł skórzany i linoleum	1,9	0,9	1,9	0,7	1,8	2,1	2,9	1,1	3,0	1,3	2,7	1,4	1,4	0,3	2,0	1,8	2,5	1,1	2,8	0,9	1,6	0,4	2,1	0,8	1,4	0,4	1,6	0,5	2,0	0,7
14	Przemysł przeróbki kauczuku i azbestu	0,2	—	—	—	0,2	0,1	—	—	—	—	—	—	—	0,1	—	—	—	—	—	—	—	—	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2	0,1	0,1	—
15	Przemysł drzewny	14,5	10,2	13,7	9,5	11,7	12,9	14,0	13,5	14,6	14,4	9,9	12,8	13,3	6,1	14,2	12,7	12,2	13,2	12,3	7,6	31,7	14,1	12,9	8,8	14,2	9,0	12,1	5,9	11,8	17,1
16	Przemysł instrumentów muzycznych i zabawkarski	0,2	—	1,7	0,6	0,1	—	—	—	0,8	0,2	—	—	0,1	0,1	0,2	—	—	—	—	—	—	—	0,2	0,1	—	—	0,1	—	0,1	—
17	Przemysł środków żywnościowych i używek	21,7	13,2	23,7	14,0	19,5	15,3	24,6	19,9	19,7	15,2	23,7	22,5	20,0	6,8	21,6	13,9	25,1	19,6	24,7	26,3	18,3	8,8	23,5	19,9	26,6	13,2	18,7	8,9	24,6	17,8
18	Przemysł odzieżowy	25,2	7,1	21,7	9,1	27,6	8,5	25,7	8,6	22,2	7,7	27,4	11,1	29,3	7,2	20,8	7,5	23,7	6,9	25,6	6,9	22,8	6,3	27,4	8,7	23,3	5,1	25,3	4,7	25,2	9,1
19	Przemysł budowlany	12,7	20,5	13,3	20,5	15,3	18,3	13,0	40,9	17,6	19,4	17,7	33,3	10,0	12,1	13,9	16,4	14,1	29,9	13,3	42,9	8,0	21,7	11,9	37,6	11,2	12,6	10,7	12,9	16,9	33,7
20	Przemysł zaopatrzenia w wodę, gaz i elektryczność	0,8	1,5	0,9	2,3	0,8	3,2	0,5	0,9	0,4	0,6	0,6	0,6	0,5	0,9	0,6	0,8	0,9	1,4	0,6	1,1	0,6	0,9	0,7	1,6	0,6	0,7	0,9	1,6	1,0	1,0

Uwaga: Nie uwzględniono części polskiej miast Frankfurtu i Gubina oraz części powiatu gubińskiego i rozborskiego, które od 1945 roku weszły w skład państwa polskiego. Przyjęto natomiast pełną liczbę zakładów i zatrudnionych powiatu żarskiego, którego część pozostała w granicach NRD.
Źródło: *Statistik des Deutschen Reich*, Band 568,2, Band 568,3 Band 568,4 *Volks-, Berufs- und Betriebszählung von 17 Mai 1939.*

ZATRUDNIENIE W PRZEMYŚLE WOJEWÓDZTWA ZIELONOGÓRSKIEGO WG POWIATÓW ŁĄCZNIE Z MIASTAMI W 1939 R.

Lp.	Gałęzie przemysłu	Zatrudnienie															
		Województwo zielonogórskie ogółem	Krosno Odrz.	Międzyrzecz	Sulęcin	Skwierzyna	Żary	Rzepin	Świebodzin	Wschowa	Kożuchów	Głogów	Zielona Góra	Szprotawa	Strzelce Kraj.	Gorzów Wlkp.
		w liczb. bezwzgl.	w odsetkach														
	Ogółem	137 337	100,0	5,6	2,3	3,3	1,3	15,3	3,5	5,2	1,8	10,1	9,0	9,9	14,6	3,8	14,3
1	Górnictwo	1 712	100,0	—	—	7,3	—	44,3	36,8	—	—	4,4	—	3,7	3,5	—	—
2	Przemysł mineralny	13 018	100,0	5,7	0,4	1,8	0,5	43,0	0,7	2,4	0,7	2,5	4,1	3,0	22,9	2,1	10,2
3	Hutnictwo żelaza i stali	4 565	100,0	—	—	1,1	—	0,4	—	—	—	32,6	0,1	7,5	49,5	0,5	8,3
4	Hutnictwo metali nieżelaznych	256	100,0	20,3	—	3,5	—	1,2	—	2,7	—	5,4	1,2	45,7	1,6	1,6	16,8
5	Przemysł metalowy	5 864	100,0	5,1	3,4	4,5	1,9	9,3	4,9	5,9	1,7	6,6	9,8	7,4	18,5	3,9	17,1
6	Przemysł maszyn, aparatów oraz bud. pojazdów mechanicznych	8 609	100,0	4,5	1,2	1,9	0,6	12,2	1,3	4,1	0,7	5,7	7,5	29,4	8,4	2,6	20,4
7	Przemysł elektrotechniczny	2 224	100,0	3,7	1,9	27,8	1,6	5,8	8,8	5,8	1,2	2,8	7,8	4,9	8,8	4,0	15,1
8	Przemysł optyczny i precyzyjny	542	100,0	5,4	2,2	4,4	2,2	7,7	2,2	6,0	2,4	7,6	18,8	7,2	10,7	4,6	18,6
9	Przemysł chemiczny	577	100,0	0,2	—	0,3	—	19,4	—	1,4	—	20,8	0,5	0,3	32,1	1,2	23,8
10	Przemysł włókienniczy	22 155	100,0	7,7	0,2	1,5	0,1	22,6	0,6	3,3	0,2	15,7	1,8	16,9	19,1	0,2	10,1
11	Przemysł papierniczy	3 207	100,0	0,3	0,1	0,2	—	17,5	23,7	0,5	0,0	2,5	1,1	3,7	36,5	4,2	9,7
12	Przemysł poligraficzny	1 041	100,0	3,2	2,4	2,1	2,6	13,0	1,8	5,6	1,5	6,6	22,8	10,5	10,3	4,2	13,4
13	Przemysł skórzany i linoleum	1 207	100,0	4,3	2,7	4,9	2,1	5,9	7,1	6,5	1,8	5,6	8,2	4,6	8,9	2,9	34,5
14	Przemysł przeróbki linoleum i azbestu	65	100,0	—	—	—	—	10,8	—	1,5	—	3,1	15,4	4,6	38,5	1,5	24,6
15	Przemysł drzewny	13 967	100,0	5,3	3,1	4,6	1,7	9,2	4,3	6,8	1,3	14,1	7,7	8,7	8,5	6,4	18,3
16	Przemysł instrumentów muzycznych i zabawkarski	86	100,0	54,6	—	11,6	—	18,6	1,2	—	—	1,2	3,5	—	3,5	2,3	3,5
17	Przemysł środków żywnościowych i używek	18 162	100,0	6,0	3,5	3,8	2,2	7,9	3,6	7,7	3,6	6,8	13,5	9,9	9,8	5,1	16,6
18	Przemysł odzieżowy	9 787	100,0	7,2	2,8	3,6	2,0	15,5	3,6	5,1	1,7	8,9	10,9	7,0	9,6	4,9	17,2
19	Przemysł budowlany	28 191	100,0	5,6	4,6	3,1	2,1	9,1	2,8	7,6	3,7	10,7	16,4	6,1	9,1	6,3	12,8
20	Przymysł zaopatrzenia w wodę, gaz i elektryczność	2 102	100,0	8,5	1,3	1,2	0,5	9,2	1,7	4,9	1,2	6,2	12,7	4,6	15,2	2,6	30,2

Źródło: *Statistik des Deutschen Reichs*, Band 568,2, Band 568,3, Band 568,4. *Volks-, Berufs- und Betriebszählung v. 17 Mai 1939.*

Aneks 20

ZAKŁADY I ZATRUDNIENIE W PRZEMYŚLE WOJEWÓDZTWA ZIELONOGÓRSKIEGO WG POWIATÓW ŁĄCZNIE Z MIASTAMI W 1939 R.
(w liczbach bezwzględnych)

Lp.	Gałęzie przemysłu	Województwo zielonogórskie ogółem		Krosno Odrz.		Międzyrzecz		Sulęcin		Skwierzyna		Żary		Rzepin		Świebodzin		Wschowa		Kożuchów		Głogów		Zielona Góra		Szprotawa		Strzelce Kraj.		Gorzów Wlkp.	
		Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie
	Ogółem	22 639	137 337	1557	7698	749	3164	1134	4505	485	1798	2616	21 057	1082	4763	1539	7170	503	2448	1973	13 885	2515	12 327	1841	13 577	2544	19 997	1212	5251	2889	19 697
1	Górnictwo	31	1 712	—	—	—	—	4	126	—	—	12	760	8	630	—	—	—	—	1	75	—	—	2	64	4	60	—	—	—	—
2	Przemysł mineralny	503	13 018	37	739	8	50	28	238	6	68	93	5 594	13	95	24	312	7	86	29	320	44	540	47	396	76	2 979	26	272	65	1 329
3	Hutnictwo żelaza i stali	29	4 565	—	—	—	—	1	48	—	—	4	20	—	—	—	—	—	—	5	1 490	1	3	4	344	7	2 259	1	22	6	379
4	Hutnictwo metali nieżelaznych	20	256	2	52	—	—	2	9	—	—	1	3	—	—	1	7	—	—	1	14	1	3	3	117	1	4	1	4	7	43
5	Przemysł metalowy	1 675	5 864	121	300	67	202	101	262	43	110	163	543	92	287	143	346	39	101	121	387	196	574	127	432	174	1 086	82	228	206	1 006
6	Przemysł maszyn, aparatów oraz bud. pojazd. mech.	844	8 609	47	383	28	107	31	163	17	54	110	1 049	23	108	58	356	14	57	65	450	104	645	86	2 535	90	727	44	220	127	1 756
7	Przemysł elektrotechniczny	275	2 224	18	83	10	42	16	618	7	36	29	129	8	195	17	130	5	26	14	63	32	173	29	108	36	196	11	89	43	336
8	Przemysł optyczny i precyzyjny	276	542	19	29	8	12	15	24	6	12	26	42	9	12	17	32	7	13	19	41	45	102	20	39	28	58	16	25	41	101
9	Przemysł chemiczny	33	577	1	1	—	—	1	2	—	—	5	112	—	—	2	8	—	—	2	120	1	3	2	2	7	185	2	7	10	137
10	Przemysł włókienniczy	1 182	22 155	101	1702	11	36	36	338	4	22	191	5 023	123	130	44	728	24	50	55	3 493	86	392	68	3 746	300	4 226	21	38	118	2 231
11	Przemysł papierniczy	95	3 207	4	11	3	4	3	5	—	—	13	561	7	760	4	17	1	1	5	79	9	34	9	118	21	1 169	7	136	9	312
12	Przemysł poligraficzny	220	1 041	9	33	8	25	7	22	4	27	24	135	9	19	20	58	7	16	16	69	27	237	17	109	27	107	12	44	33	140
13	Przemysł skórzany i linoleum	438	1 207	29	52	23	33	34	59	13	25	36	71	22	85	39	79	14	22	32	68	53	99	26	56	42	107	24	35	51	416
14	Przemysł przeróbki linoleum i azbestu	18	65	—	—	—	—	—	—	—	—	1	7	—	—	1	1	—	—	1	2	2	10	2	3	3	25	1	1	7	16
15	Przemysł drzewny	3 283	13 967	213	733	105	427	165	647	48	230	349	1 290	153	607	187	949	62	187	625	1 961	324	1 080	262	1 219	309	1 183	143	898	338	2 552
16	Przemysł instrumentów muzycznych i zabawkarski	48	86	26	47	—	—	10	10	—	—	3	16	1	1	—	—	—	—	1	1	2	3	—	—	1	3	1	2	3	3
17	Przemysł środków żywnościowych i używek	4 912	18 162	369	1080	184	631	223	686	115	405	504	1 440	233	661	387	1403	124	646	361	1 231	585	2 457	489	1 797	478	1 787	298	932	562	3 006
18	Przemysł odzieżowy	5 714	9 787	338	701	192	272	252	349	133	200	768	1 516	225	355	364	498	129	168	449	875	688	1 066	429	687	644	936	305	476	798	1 688
19	Przemysł budowlany	2 870	28 191	208	1574	97	1296	200	873	86	599	264	2 553	149	782	217	2144	67	1049	158	3 015	299	4 638	207	1 709	272	2 581	205	1768	441	3 610
20	Przemysł zaopatrzenia w wodę, gaz i elektryczność	173	2 102	15	178	5	27	5	26	3	10	20	193	7	36	14	102	3	26	13	131	16	268	12	96	24	319	12	54	24	636

Uwaga: Nie uwzględniono części polskiej miast Frankfurtu i Gubina oraz części powiatu gubińskiego i rozborskiego, które od 1945 roku weszły w skład państwa polskiego. Przyjęto natomiast pełną liczbę zakładów i zatrudnionych powiatu żarskiego, którego część pozostała w granicach NRD.
Źródło: *Statistik des Deutschen Reichs*, Band 568,2, Band 568,3, Band 568,4. *Volks-, Berufs- und Betriebszählung v. 17 Mai 1939.*

Aneks 22

ZATRUDNIENIE W PRZEMYŚLE ZIEM ZACHODNICH WG KLAS ZATRUDNIENIA Z PODZIAŁEM NA WOJEWÓDZTWA W 1965 r.

Wyszczególnienie	Ogółem		Zatrudnienie																					
			do 4		5–10		11–15		16–50		51–100		101–200		201–500		501–1000		1001–2000		2001–5000		5001 i więcej	
	L.b.	%	L.b.	%	L.b.	%	L.b.	%	L.b.	%	L.b.	%	L.b.	%	L.b.	%	L.b.	%	L.b.	%	L.b.	%	L.b.	%
Polska	2 674 714	100	17 004	0,6	46 300	1,7	32 418	1,2	187 487	7,0	186 342	7,0	211 130	7,9	375 489	14,0	374 138	14,0	370 098	13,0	535 110	20,0	339 198	12,7
Ziemie Zachodnie	640 768	100	4 513	0,6	14 640	2,3	8 745	1,4	53 529	8,4	60 931	9,5	68 106	10,6	120 530	18,8	107 624	16,8	83 926	13,1	72 227	11,3	46 197	7,2
w tym:																								
Woj. gdańskie	95 994	100	571	0,6	2 073	2,2	1 339	1,4	9 940	10,3	9 300	9,7	9 840	10,3	21 986	22,9	9 963	10,4	9 627	10,0	11 445	11,9	9 910	10,3
„ koszalińskie	25 950	100	755	2,9	1 703	6,6	1 166	4,5	4 225	16,3	5 783	22,3	4 043	15,6	5 923	22,7	1 164	4,5	1 198	4,6	—	—	—	—
„ olsztyńskie	30 132	100	528	1,8	2 063	6,8	1 060	3,5	5 450	18,1	6 985	23,2	5 325	17,7	6 178	20,5	2 543	8,4	—	—	—	—	—	—
„ opolskie	102 289	100	540	0,5	2 102	2,0	1 467	1,4	7 203	7,1	7 365	7,2	9 203	9,0	14 543	14,2	21 417	20,9	12 866	12,6	13 463	13,2	12 120	11,8
„ szczecińskie	43 865	100	395	0,9	1 439	3,3	703	1,6	4 792	10,9	4 612	10,5	4 737	10,8	8 815	20,1	4 016	9,2	8 035	18,3	6 301	14,4	—	—
„ wrocławskie																								
z m. Wrocław	286 411	100	1 051	0,9	3 580	1,2	2 274	0,8	16 481	5,8	20 741	7,2	26 028	9,1	52 378	18,3	60 337	21,1	45 956	16,0	33 418	11,7	24 167	8,4
zielonogórskie	56 127	100	483	0,9	1 680	3,0	736	1,3	5 438	9,7	6 145	10,9	8 910	15,9	10 707	19,1	8 184	13,6	6 244	11,1	7 600	13,5	—	—
Pozostałe województwa	20 33 946	100	12 691	0,6	31 660	1,6	23 673	1,2	133 958	6,6	125 411	6,2	143 024	7,0	254 959	12,5	266 514	13,1	286 172	14,1	462 883	22,7	293 001	14,4

Źródło: *Statystyka Przemysłu, Statystyka Zakładów Przemysłowych i Rzemieślniczych 1956.* GUS, Warszawa lipiec 1958 r.

Aneks 21

ZAKŁADY PRZEMYSŁOWE ZIEM ZACHODNICH WG KLAS ZATRUDNIENIA Z PODZIAŁEM NA WOJEWÓDZTWA W 1956 R.

Wyszczególnienie	Ogółem		Zakłady o liczbie pracowników																			
			do 4		5—10		11—15		16—50		51—100		101—200		201—500		501—1000		1001—2000		2001—5000		5001— i więcej	
	L.b.	%	L.b.	%	L.b.	%	L.b.	%	L.b.	%	L.b.	%	L.b.	%	L.b.	%	L.b.	%	L.b.	%	L.b.	%	L.b.	%
Polska	29 793	100,0	8284	27,8	6219	20,9	2530	8,5	6389	21,4	2633	8,8	1507	5,1	1203	4,0	538	1,8	268	0,9	173	0,6	49	0,2
Ziemie Zachodnie	8 351	100,0	1890	22,6	1980	23,7	683	8,2	1813	21,7	853	10,2	489	5,9	393	4,7	156	1,9	61	0,7	26	0,3	7	0,1
w tym:																								
Woj. gdańskie	1 317	100,0	294	22,3	272	20,7	104	7,9	350	26,7	131	10,0	70	5,3	70	5,3	14	1,0	7	0,5	4	0,2	1	0,1
„ koszalińskie	914	100,0	310	33,9	237	25,7	92	10,1	139	15,2	83	9,1	30	3,3	20	2,2	2	0,2	1	0,1	—	—	—	—
„ olsztyńskie	940	100,0	226	24,1	280	29,8	84	8,9	186	19,8	100	10,6	40	4,3	20	2,1	4	0,4	—	—	—	—	—	—
„ opolskie	1 170	100,0	276	23,6	283	29,2	114	9,7	234	20,0	104	9,0	67	5,7	47	4,0	28	2,4	10	0,8	5	0,4	2	0,2
„ szczecińskie	714	100,0	160	22,3	199	28,8	54	7,4	160	22,3	63	8,7	33	4,5	31	4,2	6	0,8	6	0,8	2	0,2	—	—
„ wrocławskie z m. Wrocław	2 421	100,0	417	25,1	477	31,2	177	15,8	572	58,1	288	22,8	182	16,4	170	18,2	89	6,4	33	4,4	12	1,2	4	0,4
„ zielonogórskie	875	100,0	207	23,7	232	26,5	58	6,6	172	19,7	84	9,6	76	7,7	35	4,0	13	1,5	4	0,4	3	0,3	—	—
Pozostałe województwa	21 442	100,0	6394	29,8	4239	19,8	1847	8,6	4576	21,3	1780	8,3	1118	4,7	810	3,8	382	1,9	207	1,0	147	0,6	42	0,2

Źródło: *Statystyka Przemysłu. Statystyka Zakładów Przemysłowych i Rzemieślniczych 1956.* GUS. Warszawa, lipiec 1958 r.

ZAKŁADY PRZEMYSŁOWE WOJEWÓDZTWA ZIELONOGÓRSKIEGO W 1956 R. WG KLAS ZATRUDNIENIA

Lp.	Gałęzie przemysłu	Ogółem		Zakłady					
				do 4		5—10		11—15	
		L.b.	%	L.b.	%	L.b.	W	L.b.	%
	Ogółem:	875	100,0	207	100,0	232	100,0	58	100,0
1	Wytwarzanie energii elektrycznej i cieplnej	18	2,0	2	1,0	7	3,0	3	5,9
2	Przemysł paliw i koksochemiczny	41	4,7	20	0,6	2	0,9	6	10,2
3	Przemysł budowy maszyn i metal.	48	5,5	5	2,4	4	1,7	1	1,7
4	Przemysł chemiczny (łącznie z kopalnictwem surowców chemicznych)	5	0,6	—	—	2	0,9	—	—
5	Przemysł materiałów budowlanych (łącznie z wydobyciem materiałów)	71	8,1	1	0,5	4	1,7	2	3,4
6	Przemysł szklarski i porcelanowo-fajansowy	8	0,9	—	—	1	0,4	—	—
7	Przemysł drzewny	91	10,4	1	0,5	5	2,1	6	10,2
8	Przemysł papierniczy	5	0,6	—	—	—	—	1	1,7
9	Przemysł włókienniczy (łącznie z dziewiarstwem)	27	3,1	—	—	2	0,9	1	1,7
10	Przemysł odzieżowy (z wyjątkiem produkcji odzieży skórzanej i dzianej)	25	2,9	—	—	1	0,4	2	3,4
11	Przemysł skórzany, futrzarski i obuwniczy	25	2,9	2	1,0	5	2,1	6	10,2
12	Przemysł tłuszczowy i mydlarsko-kosmetyczny	8	0,9	—	—	2	0,9	—	—
13	Przemysł spożywczy	443	50,6	160	77,2	170	73,4	24	41,4
14	Przemysł poligraficzny i produkcja przedmiotów kultury	17	1,9	2	1,0	10	4,3	1	1,7
15	Inne gałęzie	43	4,9	14	6,8	17	7,3	5	8,5

[a]) zakłady w klasie zatrudnienia powyżej 5000 w woj. zielonogórskim nie występują.
Uwaga: hutnictwo żelaza, hutnictwo metali nieżelaznych, przemysł gumowy, wydobycie minerałów i produkcja
Źródło: *Statystyka Przemysłu. Statystyka Zakładów Przemysłowych i Rzemieślniczych 1956.* GUS, Warszawa, lipiec

Aneks 23

Z PODZIAŁEM NA GAŁĘZIE PRZEMYSŁU (W LICZBACH BEZWZGLĘDNYCH I ODSETKACH)

o liczbie zatrudnionych

16—50		51—100		100—200		201—500		501—1000		1001—2000		2001—5000[a]	
L.b.	%	L.b.	%	L.b.	%	L.b.	%	L.b.	%	L.b.	%	L.b.	%
172	100,0	84	100,0	67	100,0	35	100,0	13	100,0	4	100,0	3	100,0
1	0,6	2	2,4	2	3,0	1	2,9	—	—	—	—	—	—
7	2,3	4	4,8	2	3,0	2	5,7	1	7,7	—	—	—	—
13	7,6	5	6,0	5	7,5	6	17,2	6	46,1	2	50,0	1	33,3
1	0,6	—	—	—	—	1	2,9	—	—	—	—	1	33,3
28	16,3	19	22,5	14	20,9	3	8,6	—	—	—	—	—	—
2	1,2	1	1,2	1	1,5	3	8,6	—	—	—	—	—	—
36	20,9	18	21,4	21	31,2	3	8,6	1	7,7	—	—	—	—
—	—	—	—	3	4,5	1	2,9	—	—	—	—	—	—
2	1,2	4	4,8	4	6,0	7	20,0	40	30,8	2	50,0	1	33,4
8	4,6	10	11,9	3	4,5	—	—	1	7,7	—	—	—	—
8	4,6	3	3,6	1	1,5	—	—	—	—	—	—	—	—
4	2,3	1	1,2	1	1,5	—	—	—	—	—	—	—	—
60	34,9	15	17,8	7	10,4	7	20,0	—	—	—	—	—	—
2	1,2	1	1,2	1	1,5	—	—	—	—	—	—	—	—
3	1,7	1	1,2	2	3,0	1	2,9	—	—	—	—	—	—

wyrobów z tworzyw mineralnych oraz przemysł solny na terenie woj. zielonogórskiego nie występują.
1958 r.

ZATRUDNIENIE W PRZEMYŚLE WOJEWÓDZTWA ZIELONOGÓRSKIEGO W

Lp.	Gałęzie przemysłu	Zatrudnienie							
		Ogółem		do 4		5—10		11—15	
		L.b.	%	L.b.	%	L.b.	%	L.b.	%
	Ogółem	56 127	100,0	483	100,0	1680	100,0	736	100,0
1	Wytwarzanie energii elektrycznej i cieplnej	874	1,6	7	1,4	58	3,5	40	5,4
2	Przemysł paliw i koksochemiczny	1 889	3,4	31	6,4	15	0,9	75	10,2
3	Przemysł budowy maszyn i metalowy	128032	2,8	19	3,9	27	1,6	11	1,5
4	Przemysł chemiczny (łącznie z kopalnictwem surowców chem.)	2 830	5,0	—	—	19	1,1	—	—
5	Przemysł materiałów budowlanych (łącznie z wydob. materiałów)	5 379	9,6	3	0,6	30	1,8	28	3,8
6	Przemysł szklarski i porcelanowo-fajansowy	1 037	1,8	—	—	10	0,6	—	—
7	Przemysł drzewny	6 974	12,4	1	0,2	42	2,5	72	9,9
8	Przemysł papierniczy	650	1,2	—	—	—	—	14	1,9
9	Przemysł włókienniczy (łącznie z dziewiarstwem)	11 454	20,4	—	—	15	0,9	12	1,6
10	Przemysł odzieżowy (z wyjątkiem produkcji odzieży skórzanej i dzianej)	2 093	3,7	—	—	6	0,4	26	3,5
11	Przemysł skórzany, futrzarski i obuwniczy	614	1,1	2	0,4	39	2,3	78	10,6
12	Przemysł tłuszczowy i mydlarsko-kosmetyczny	394	0,7	—	—	12	0,7	—	—
13	Przemysł spożywczy	7 683	13,7	387	80,2	1206	71,8	304	41,3
14	Przemysł poligraficzny i prod. przedmiotów kultury	397	0,7	8	1,7	78	4,6	12	1,6
15	Inne gałęzie przemysłu	1 053	1,9	25	5,2	123	7,3	64	8,7

[a]) Zakłady w klasie zatrudnienia powyżej 5000 na terenie woj. zielonogórskiego nie występują.
Uwaga: Hutnictwo żelaza, hutnictwo metali nieżelaznych, przemysł gumowy, wydobycie minerałów i produkcja
Źródło: GUS *Statystyka Przemysłu, Statystyka Zakładów Przemysłowych i Rzemieślniczych 1956 r.* Warszawa

Aneks 24

1956 R. WG KLAS ZATRUDNIENIA Z PODZIAŁEM NA GAŁĘZIE PRZEMYSŁU
(W LICZBACH BEZWZGLĘDNYCH I ODSETKACH)

w zakładach o liczbie pracowników													
16—50		51—100		101—200		201—500		501—1000		1001—2000		2001—5000[a]	
L.b.	%	L.b.	%	L.b.	%	L.b.	%	L.b.	%	L.b.	%	L.b.	%
5438	100,0	6145	100,0	8910	100,0	10707	100,0	8184	100,0	6244	100,0	7600	100,0
18	0,3	188	3,0	224	2,5	339	3,2	—	—	—	—	—	—
100	1,8	299	4,8	333	3,7	489	4,7	347	6,7	—	—	—	—
404	7,4	396	6,4	668	7,5	1 797	16,9	4209	51,4	2942	47,1	2330	30,6
35	0,6	—	—	—	—	250	2,5	—	—	—	—	2526	33,3
1115	20,5	1391	22,6	1783	20,0	1 029	9,6	—	—	—	—	—	—
32	0,6	51	0,8	195	2,3	749	7,2	—	—	—	—	—	—
1330	20,7	1460	23,8	2618	29,4	1 114	10,7	507	6,2	—	—	—	
—	—	—	—	428	4,8	208	2,0	—	—	—	—	—	—
52	0,9	267	4,3	636	7,1	2 237	20,1	2189	26,8	3302	52,9	2744	36,1
243	4,5	709	11,5	377	4,3	—	—	732	8,9	—	—	—	—
214	3,9	179	3,0	102	1,2	—	—	—	—	—	—	—	—
132	2,4	68	1,1	182	2,0	—	—	—	—	—	—	—	—
1821	33,7	994	16,3	896	10,0	2 078	19,5	—	—	—	—	—	—
59	1,1	72	1,2	168	1,9	—	—	—	—	—	—	—	—
83	1,6	71	1,2	300	3,4	387	3,6	—	—	—	—	—	—

wyrobów z tworzyw mineralnych oraz przemysł solny na terenie woj. zielonogórskiego nie występują.
lipiec 1958 r.

ZAKŁADY PRZEMYSŁOWE WOJEWÓDZTWA ZIELONOGÓRSKIEGO W 1956 R.
(w liczbach bezwzględnych

Lp.	Gałęzie przemysłu	Zakłady o liczbie							
		Ogółem		do 4		5—10		11—15	
		L. b.	%	L. b.	%	L. b.	%	L. b.	%
	Ogółem	875	100,0	207	23,7	232	26,5	58	6,6
1	Wytwarzanie energii elektrycznej i cieplnej	18	100,0	2	11,1	7	38,8	3	16,7
2	Przemysł paliw i koksochemiczny	41	100,0	20	48,8	2	4,9	6	14,5
3	Przemysł budowy maszyn i metal.	48	100,0	5	10,4	4	8,3	1	2,1
4	Przemysł chemiczny (łącznie z kopalnictwem surowców chem.)	5	100,0	—	—	2	40,0	—	—
5	Przemysł materiałów budowlanych (łącznie z wydobyciem mat.)	71	100,0	1	1,4	4	5,6	2	2,8
6	Przemysł szklarski i porcelanowo-fajansowy	8	100,0	—	—	1	12,5	—	—
7	Przemysł drzewny	91	100,0	1	1,1	5	5,5	6	6,6
8	Przemysł papierniczy	5	100,0	—	—	—	—	1	20,0
9	Przemysł włókienniczy (łącznie z dziewiarstwem)	27	100,0	—	—	2	7,4	1	3,7
10	Przemysł odzieżowy (z wyjątkiem produkcji odzieży skórzanej i dzianej)	25	100,0	—	—	1	4,0	2	8,0
11	Przemysł skórzany, futrzarski i obuwniczy	25	100,0	2	8,0	5	20,0	6	24,0
12	Przemysł tłuszczowy i mydlarsko-kosmetyczny	8	100,0	—	—	2	25,0	—	—
13	Przemysł spożywczy	443	100,0	160	36,1	170	38,4	24	5,4
14	Przemysł poligraficzny i produkcji przedmiotów kultury	17	100,0	2	11,8	10	58,7	1	5,9
15	Inne gałęzie przemysłu	43	100,0	14	32,5	17	39,5	5	11,6

[a]) Zakłady w klasie zatrudnienia powyżej 5000 w woj. zielonogórskim nie występują.
Uwaga: Hutnictwo żelaza, hutnictwo metali nieżelaznych, przemysł gumowy, wydobycie minerałów i produkcja
Źródło: GUS *Statystyka Przemysłu. Statystyka Zakładów Przemysłowych i Rzemieślniczych 1956 r.* Warszawa,

WG GAŁĘZI PRZEMYSŁU Z PODZIAŁEM NA KLASY ZATRUDNIENIA
i odsetkach)

zatrudnionych													
16—50		51—100		101—200		201—500		501—1000		1001—2000		2001—5000[a]	
L. b.	%	L. b.	%	L. b.	%	L. b.	%	L. b.	%	L. b.	%	L. b.	%
172	19,7	84	9,6	67	7,7	35	4,0	13	1,5	4	0,4	3	0,3
1	5,6	2	11,1	2	11,1	1	5,6	—	—	—	—	—	—
4	9,8	4	9,8	2	4,9	2	4,9	1	2,4	—	—	—	—
13	27,1	5	10,4	5	10,4	6	12,5	6	12,5	2	4,2	1	2,1
1	20,0	—	—	—	—	1	20,0	—	—	—	—	1	20,0
28	39,4	19	26,8	14	19,8	3	4,2	—	—	—	—	—	—
2	25,0	1	12,5	1	12,5	3	37,5	—	—	—	—	—	—
36	39,5	18	19,8	21	23,1	3	3,3	1	1,1	—	—	—	—
—	—	—	—	3	60,0	1	20,0	—	—	—	—	—	—
2	7,4	4	14,8	4	14,8	7	26,0	4	14,8	2	7,4	1	3,7
8	32,0	10	40,0	3	12,0	—	—	1	4,0	—	—	—	—
8	32,0	3	12,0	1	4,0	—	—	—	—	—	—	—	—
4	50,0	1	12,5	1	12,5	—	—	—	—	—	—	—	—
60	13,5	15	3,4	7	1,6	7	1,6	—	—	—	—	—	—
2	11,8	1	5,9	1	5,9	—	—	—	—	—	—	—	—
3	7,0	1	2,4	2	4,6	1	2,4	—	—	—	—	—	—

wyrobów z tworzyw mineralnych oraz przemysł solny na terenie woj. zielonogórskiego nie występują.
lipiec 1958 r.

ZATRUDNIENIE W PRZEMYŚLE WOJEWÓDZTWA ZIELONOGÓRSKIEGO W 1956 R.

(w liczbach bezwzględ-

Lp.	Gałęzie przemysłu	Ogółem		Zatrudnienie w zakładach					
				do 4		5—10		11—15	
		L. b.	%	L. b.	%	L. b.	%	L. b.	%
	Ogółem	56 127	100,0	483	0,9	1680	3,0	736	1,3
1	Wytwarzanie energii elektrycznej i cieplnej	874	100,0	7	0,8	58	6,6	40	4,6
2	Przemysł paliw i koksochemiczny	1 889	100,0	31	1,6	15	0,8	75	4,0
3	Przemysł budowy maszyn i metalowy	12 803	100,0	19	0,1	27	0,2	11	0,1
4	Przemysł chemiczny (łącznie z kopalnictwem surowców chem.)	2 830	100,0	—	—	19	0,7	—	—
5	Przemysł materiałów budowlanych (łącznie z wydob. mat.)	5 379	100,0	3	0,0	30	0,6	28	0,5
6	Przemysł szklarski i porcelanowo-fajansowy	1 037	100,0	—	—	10	1,0	—	—
7	Przemysł drzewny	6 974	100,0	1	0,0	42	0,6	72	1,1
8	Przemysł papierniczy	650	100,0	—	—	—	—	14	2,2
9	Przemysł włókienniczy (łącznie z dziewiarstwem)	11 454	100,0	—	—	15	0,1	12	0,1
10	Przemysł odzieżowy (z wyjątkiem produk. odzieży skórzanej i dzianej)	2 093	100,0	—	—	6	0,3	26	1,2
11	Przemysł skórzany, futrzarski i obuwniczy	614	100,0	2	0,3	39	6,4	78	12,8
12	Przemysł tłuszczowy i mydlarsko-kosmetyczny	394	100,0	—	—	12	3,0	—	—
13	Przemysł spożywczy	7 686	100,0	387	5,0	1206	15,7	304	4,0
14	Przemysł poligraficzny i prod. przedmiotów kultury	397	100,0	8	2,0	78	19,6	12	3,0
15	Inne gałęzie przemysłu	1 053	100,0	25	2,4	123	11,7	64	6,1

[a]) Zakłady o liczbie zatrudnienia powyżej 5000 na terenie woj. zielonogórskiego nie występują.

Uwaga: Hutnictwo żelaza, hutnictwo metali nieżelaznych, przemysł gumowy, wydobycie minerałów i produkcja

Źródło: GUS *Statystyka Przemysłu. Statystyka Zakładów Przemysłowych i Rzemieślniczych 1956 r.* Warszawa.

WG GAŁĘZI PRZEMYSŁU Z PODZIAŁEM NA KLASY ZATRUDNIENIA
dnych i odsetkach)

o liczbie pracowników

16—50		51—100		101—200		201—500		501—1000		1001—2000		2001—5000[a]	
L. b.	%	L. b.	%	L. b.	%	L. b.	%	L. b.	%	L. b.	%	L. b.	%
5438	9,7	6145	10,9	8910	15,9	10 707	19,1	8184	14,6	6244	11,1	7600	13,5
18	2,1	188	21,5	224	25,6	339	38,8	—	—	—	—	—	—
100	5,3	299	15,8	333	17,6	489	25,9	547	29,0	—	—	—	—
404	3,2	396	3,1	668	5,2	1 797	14,1	4209	32,9	2942	23,1	2330	18,2
35	1,2	—	—	—	—	250	8,8	—	—	—	—	2526	89,3
1115	20,7	1391	25,8	1783	33,2	1 029	19,2	—	—	—	—	—	—
32	3,1	51	4,9	195	18,8	749	72,2	—	—	—	—	—	—
1130	16,2	1460	20,9	2618	37,5	1 144	16,4	507	7,3	—	—	—	—
—	—	—	—	428	65,8	208	32,0	—	—	—	—	—	—
52	0,5	267	2,3	638	5,6	2 237	19,6	2189	19,3	3302	28,8	2744	23,7
243	11,6	709	33,9	377	18,0	—	—	732	35,0	—	—	—	—
214	34,8	179	29,2	102	16,5	—	—	—	—	—	—	—	—
132	33,5	68	17,3	182	46,2	—	—	—	—	—	—	—	—
1821	23,7	994	12,9	896	11,7	2 078	27,0	—	—	—	—	—	—
59	14,9	72	18,2	168	42,3	—	—	—	—	—	—	—	—
83	7,9	71	6,7	300	28,5	387	36,7	—	—	—	—	—	—

wyrobów z tworzyw mineralnych oraz przemysł solny na terenie woj. zielonogórskiego nie występują.
lipiec 1958 r.

ROZMIESZCZENIE PRZEMYSŁU I RZEMIOSŁA W POWIATACH WOJEWÓDZTWA ZIELONOGÓRSKIEGO W 1939 R.
(Dane wg spisu z 17 V 1939 r.)

Jednostki administracyjne		Powierzchnia ogółem	Ludność stała ogółem	Ludność w przemyśle i rzemiośle				Liczba zatrudnionych w przemyśle i rzemiośle bez budownictwa na 100 km z powierzchni ogólnej	Liczba zatrudnionych w przemyśle i rzemiośle bez budownictwa na 1000 mieszkańców
				Razem czynni i bierni zawodowo	Czynni zawodowo razem z budownictwem		Czynni zawodowo (bez budownictwa)		
					liczby bezwzględne	odsetki			
Województwo zielonogórskie ogółem		14 856,1	912 146	289 205	146 726	50,7	118 131	795	130
Powiaty:									
Strzelce Kraj.	Friedeberg	1 102,2	51 772	13 401	5 251	39,5	3 483	316	67
Zasieki m.	Forst St.	5,3	5 000	3 135	2 674	85,3	2 548	48 070	509
Słubice m.	Frankfurt St.	36,6	19 000	5 320	2 431	45,7	1 976	5 398	104
Gubin m.	Guben St.	19,3	27 973	13 991	3 546	25,3	3 351	17 363	120
Krosno Odrz.	Grossen	1 307,3	59 158	16 161	7 694	47,6	6 465	495	109
Gubin	Guben	481,3	15 965	2 928	731	25,0	729	151	46
Gorzów Wlkp.	Landsberg	1 212,8	99 040	30 715	14 794	48,2	12 699	1 047	128
Lubusz	Lebus	19,9	390	45	11	24,4	11	55	28
Międzyrzecz	Meseritz	706,5	35 155	8 491	3 164	37,2	1 868	264	53
Sulęcin	Oststernberg	1 120,2	40 595	10 246	4 505	44,0	3 632	324	89
Skwierzyna	Schwerin	657,6	20 912	5 647	1 798	35,6	1 199	182	57
Żary	Sorau	935,8	71 939	29 063	21 057	72,5	18 504	1 977	257
Rzepin	Weststernberg	1 135,7	44 381	12 593	4 763	37,8	3 981	351	90
Sulechów—Świebodzin	Züllichau—Schwiebus	1 094,0	58 205	15 613	7 170	45,0	5 026	459	86
Kostrzyń m.	Küstrin	31,6	21 449	5 771	4 903	84,9	3 388	10 721	157
Wschowa	Fraustadt	271,8	18 908	5 086	2 448	48,1	1 399	515	74
Kożuchów	Freystadt	731,4	53 037	20 187	13 885	68,8	10 870	1 486	205
Głogów	Glogau	1 256,1	90 855	21 909	12 327	56,3	7 689	612	85
Zielona Góra	Grünberg	973,5	65 739	26 567	13 577	51,1	11 868	1 219	180
Szprotawa	Sprottau	1 461,4	96 255	35 498	19 997	56,3	17 416	1 191	181
Rozbork	Rothenburg	295,8	17 418	7 438	—	—	—	—	—

Uwaga: Zestawienie wg powiatów, podział administracyjny obowiązujący w dniu spisu z 17 V 1939 r. Miasto Kostrzyń należy do pow. Gorzów Wlkp.; reszta powiatów ujęta została łącznie z miastami z wyjątkiem miast granicznych, dla których przeprowadzono obliczenia szacunkowe; liczba zatrudnionych nie jest zgodna z pozostałymi tabelami z 1939 r., ponieważ w zestawieniu gałęziowym nie można przeprowadzić szacunku dla części powiatów i miast — dlatego i w tamtych zestawieniach świadomie pominięto 3 miasta graniczne i 2 powiaty graniczne.

Źródło: *Statistik des Deutschen Reichs*, Band 568,2, Band 568,3, Band 568,4, *Volks-,Berufs- und Betriebszählung v. 17 V 1939*. Berlin 1943;*Statistik des Deutschen Reichs*, Band 552,1—5, 559,3 i 559,4, Berlin 1943.

ZATRUDNIENIE W PRZEMYŚLE I RZEMIOŚLE WOJEWÓDZTWA ZIELONOGÓRSKIEGO W 1950 i 1956 R. WG POWIATÓW

Jednostki administracyjne	1950					1956				
	Powierzchnia ogółem w km² [a])	Ludność ogółem	Zatrudnieni w przemyśle i rzemiośle [b])			Powierzchnia ogółem km² [c])	Ludność ogółem [d])	Zatrudnienie w przemyśle i rzemiośle [e])		
			ogółem	na 100 km² powierzchni ogólnej	na 1000 mieszkańców			ogółem	na 100 km² powierzchni ogólnej	na 1000 mieszkańców
Woj. zielonogórskie ogółem	14 884	560 613	50 957	342	91	14 518	705 000	63 885	440	91
Głogów	1 265	49 185	2 516	199	51	777	45 000	1 787	230	40
Gorzów Wlkp. m.	47	32 825	4 359	9 274	133	47	46 000	8 014	17 051	174
Gorzów Wlkp.	1 197	38 139	2 083	174	55	1 188	45 000	2 095	176	47
Gubin	490	13 302	408	83	31	408	16 000	843	207	53
Kożuchów	738	44 163	7 488	1 015	170	—	—	—	—	—
Krosno Odrzańskie	1 308	32 324	2 499	191	77	1 005	27 000	698	69	26
Lubsko	—	—	—	—	—	669	27 000	2 968	444	110
Międzyrzecz	707	27 960	1 166	165	42	722	33 000	1 583	219	48
Nowa Sól	—	—	—	—	—	627	56 000	9 085	1 449	162
Rzepin	1 174	25 044	533	45	21	1 035	28 000	887	86	32
Skwierzyna	657	13 702	462	70	34	736	18 000	836	114	46
Strzelce Krajeńskie	1 104	35 384	1 479	134	42	1 063	40 000	2 075	195	52
Sulechów	706	28 445	1 668	236	59	720	35 000	1 758	244	50
Sulęcin	1 121	25 923	971	87	37	1 070	30 000	1 948	182	65
Szprotawa	736	23 218	1 806	245	78	554	32 000	2 969	536	93
Świebodzin	733	25 473	1 404	192	55	832	34 000	2 184	263	64
Wschowa	273	15 765	922	338	58	685	33 000	1 705	249	52
Zielona Góra m.	32	31 634	7 258	22 681	229	32	44 000	10 381	32 441	236
Zielona Góra	602	20 822	2 139	355	103	739	28 000	516	70	18
Żagań	746	26 580	3 750	503	141	832	41 000	4 801	577	117
Żary	1 248	50 725	8 046	645	159	777	47 000	6 722	865	143

a) Powierzchnia według podziału administracyjnego z dnia 15 V 1951 r.
b) Ludność ogółem oraz zatrudnienie w przemyśle i rzemiośle podano na podstawie wyników spisu powszechnego z dnia 3 XII 1950 r. według kryterium miejsca zamieszkania.
c) Powierzchnia według podziału administracyjnego z dnia 31 XII 1956 r.
d) Ludność ogółem podano według danych szacunkowych GUS.
e) Stan zatrudnienia w przemyśle i rzemiośle w 1956 r. w poszczególnych powiatach według kryterium miejsca położenia zakładów, a nie według miejsca zamieszkania zatrudnionych

Aneks 29

ZATRUDNIENIE W RZEMIOŚLE PRYWATNYM WOJEWÓDZTWA ZIELONOGÓRSKIEGO WG GRUP RZEMIOSŁ I POWIATÓW

(w liczbach bezwzględnych)

Stan w dniu 31 XII 1962 r.

Powiaty	Ogółem	Grupy rzemiosł								
		metalowe	mineralne	drzewne	skórzane	odzieżowe i włókiennicze	spożywcze	pozostałe przemysłowe	budowlane	różne
Ogółem	4344	806	65	464	317	751	411	72	945	513
Głogów	247	56	1	24	14	53	20	2	43	34
M. Gorzów Wlkp.	490	93	10	41	36	77	59	10	125	39
Gorzów Wlkp.	227	54	2	33	15	25	18	3	61	16
Krosno Odrz.	189	32	6	25	10	37	26	3	34	16
Lubsko	115	24	5	4	8	17	13	—	25	19
Międzyrzecz	291	63	3	28	14	50	28	4	61	40
Nowa Sól	375	51	6	35	42	57	60	4	82	38
Słubice	72	13	1	3	6	13	2	1	21	12
Strzelce Kraj.	177	38	1	22	7	28	13	3	32	33
Sulechów	275	44	4	37	17	45	18	6	71	33
Sulęcin	127	27	2	10	11	19	5	2	39	12
Szprotawa	145	23	1	7	13	22	19	3	29	28
Świebodzin	231	56	2	20	22	37	13	1	51	29
Wschowa	367	77	10	62	21	65	31	3	77	21
M. Zielona Góra	463	68	7	67	36	119	31	23	76	36
Zielona Góra	92	17	1	21	3	10	11	1	20	8
Żagań	194	28	1	9	6	33	22	1	44	50
Żary	267	42	2	16	36	44	22	2	54	49

Źródło: „Rocznik Statystyczny Województwa Zielonogórskiego" 1963—1964, Wojewódzki Urząd Statystyczny Zielona Góra 1964, tabl. 7 (36), s. 76—77.

Aneks 30

ZAKŁADY RZEMIOSŁA PRYWATNEGO W WOJEWÓDZTWIE ZIELONOGÓRSKIM WG GRUP RZEMIOSŁ I POWIATÓW

(w liczbach bezwzględnych)

Stan w dniu 31 XII 1962 r.

Powiaty	Ogółem	Grupy rzemiosł								
		metalowe	mineralne	drzewne	skórzane	odzieżowe i włókiennicze	spożywcze	pozostałe przemysłowe	budowlane	różne
Ogółem	2731	586	45	270	264	524	171	47	536	291
Głogów	182	45	1	18	13	44	12	2	29	18
M. Gorzów Wlkp.	236	44	9	23	24	47	20	7	40	22
Gorzów Wlkp.	171	48	1	25	14	18	14	3	36	12
Krosno Odrz.	136	25	3	15	10	29	13	2	26	13
Lubsko	80	22	2	3	8	12	4	—	17	12
Międzyrzecz	189	42	3	22	13	38	11	3	39	18
Nowa Sól	208	39	4	14	34	35	24	3	37	18
Słubice	69	13	1	3	6	12	2	1	19	12
Strzelce Kraj.	124	30	1	16	7	22	4	3	25	16
Sulechów	176	33	3	23	16	30	6	4	43	18
Sulęcin	114	26	2	8	11	17	4	2	32	12
Szprotawa	104	23	1	4	10	21	5	2	21	17
Świebodzin	168	40	2	17	20	29	5	1	38	16
Wschowa	221	55	3	29	20	43	13	3	44	11
M. Zielona Góra	224	36	5	24	25	65	11	8	32	18
Zielona Góra	70	17	1	11	3	10	6	1	13	8
Żagań	114	16	1	7	6	25	9	1	23	26
Żary	145	29	2	8	24	27	8	1	22	24

Źródło: „Rocznik Statystyczny Województwa Zielonogórskiego" 1963–1964, Wojewódzki Urząd Statystyczny, Zielona Góra 1964, tabl. 7 (36), s. 75–76.

POZIOM URBANIZACJI WOJEWÓDZTWA ZIELONOGÓRSKIEGO WG POWIATÓW W 1939 R.
Dane według spisu z 17 V 1939 r.

Jednostki administracyjne		Powierzchnia ogólna		Ludność stała					
				ogółem		miejska		w przemyśle i rzemiośle	
		w km²	w odsetkach [a]	w liczbach bezwzględnych	na 1 km² powierzchni	w liczbach bezwzględnych	w odsetkach	w liczbach bezwzględnych	w odsetkach
Wojew. zielonogórskie ogółem:		14 856,1	×	912 146	61,4	406 565	44,6	289 205	31,7
Powiaty:									
Strzelce Krajeńskie	Friedeberg	1 102,2	100,0	51 772	47,0	14 451	36,6	13 401	25,9
Zasieki m.	Forst St.	5,3	35,6	5 000	943,4	5 000	100,0	3 135	62,7
Słubice m.	Frankfurt St.	36,6	51,9	19 000	519,1	19 000	100,0	5 320	28,0
Gubin m.	Guben St.	19,3	63,7	27 973	1440,1	27 973	100,0	13 991	50,0
Gorzów Wlkp. m.	Landsberg St.	46,8	100,0	46 559	994,9	46 559	100,0	17 492	37,6
Lubusz	Lebus	19,9	1,3	390	19,6	—	—	46	11,5
Krosno Odrzańskie	Grossen	1 307,3	100,0	59 158	45,3	20 305	34,3	16 161	27,3
Gubin	Guben	481,3	44,7	15 965	33,2	—	—	2 928	18,3
Gorzów Wlkp.	Landsberg	1 166,0	100,0	52 481	45,0	5 454	10,4	13 223	25,2
Międzyrzecz	Meseritz	706,5	100,0	35 155	49,8	15 780	44,9	8 491	24,1
Sulęcin	Oststernberg	1 120,8	100,0	40 595	36,2	13 626	33,5	10 246	25,2
Skwierzyna	Schwerin	657,6	100,0	20 912	31,8	8 941	42,8	5 047	24,1
Żary	Sorau	935,8	76,3	71 939	76,9	32 359	45,0	29 063	40,4
Rzepin	Weststernberg	1 135,7	100,0	44 381	39,1	13 931	31,4	12 593	28,4
Sulechów—Świebodzin	Züllichen—Schwiebus	1 094,0	100,0	58 205	53,2	24 174	41,5	15 613	26,8
Głogów m.	Glogau St.	15,5	100,0	30 172	1946,6	30 172	100,0	7 883	26,1
Wschowa	Fraustadt	271,8	100,0	18 908	69,6	8 341	44,1	5 086	26,9
Kożuchów	Freystadt	731,4	100,0	53 037	72,5	26 018	49,1	20 187	38,1
Głogów	Glogau	1 240,6	100,0	60 683	48,9	6 381	10,5	14 026	23,1
Zielona Góra	Grünberg	973,5	100,0	65 739	67,5	28 126	42,8	26 567	40,4
Szprotawa	Sprottau	1 461,4	100,0	96 255	65,9	37 275	38,7	35 498	36,9
Rozbork	Rothenburg	295,8	22,2	17 418	58,9	1 270	7,3	7 438	42,7
Kostrzyń m.	Küstrin St. [b]	31,6	65,7	21 449	678,8	21 449	100,0	5 771	26,8

[a] W stosunku do części danego powiatu.
[b] Ludność m. Kostrzynia podano w całości, ponieważ na lewym brzegu Odry pozostało tylko małe przedmieście.
Uwaga: Zestawienie według powiatów, podział administracyjny obowiązujący w dniu spisu z 17 V 1939 r.
Źródło: *Statistik des Deutschen Reichs*, Band 568,3 i Band 568,4, *Volks-, Berufs- und Betriebszählung v. 17 V 1939*, Berlin 1943; *Statistik des Deutschen Reichs*, Band 552,1—5, Berlin 1943; „Materiały Informacyjne Biura Studiów Osadniczo-Przesiedleńczych", Zeszyt 1, Kraków 1946.

LUDNOŚĆ W MIASTACH WOJEWÓDZTWA ZIELONOGÓRSKIEGO W 1939 i 1962 R.

Lp.	Miasta	Nazwa niemiecka	1939 r.			1962 r.
			w liczbach bezwzględnych		w odsetkach	
			Ludność stała	Ludność stała żyjąca z przemysłu i rzemiosła	Ludność stała żyjąca z przemysłu i rzemiosła	Liczba ludności
1	Kożuchów	Freystadt	5 933	2 033	34,3	7 700
2	Nowogród Bobrz.	Naumburg [a]	1 264	675	53,4	—
3	Nowe Miasteczko	Neustädtel	1 708	881	51,6	2 500
4	Nowa Sól	Neusalz	17 113	10 272	60,0	27 900
5	Bytom Odrz.	Bouthen a/O	3 176	1 304	41,1	2 500
6	Polkowice	Heerwegen [a]	1 599	618	38,6	—
7	Sława Śląska	Schliesersee	1 606	527	32,8	2 500
8	Głogów	Glogau	30 172	7 883	26,1	9 600
9	Otyń	Deutsch Wartenb. [a]	926	411	44,4	—
10	Zielona Góra	Grünberg	25 804	13 782	53,4	58 000
11	Czerwieńsk	Rothenburg a/O [a]	1 396	551	39,5	—
12	Przewóz	Priebus [a]	1 270	419	33,0	—
13	Żagań	Sagan	20 441	7 347	35,9	19 700
14	Przemków	Prinkenau	4 860	2 720	56,0	4 600
15	Szprotawa	Sprottau	11 974	4 907	41,0	9 900
16	Wschowa	Fraustadt	7 303	2 947	40,3	8 800
17	Szlichtyngowa	Schlichtingsheim	1 038	461	44,4	1 000
18	Bobrowice	Bochersberg [a]	1 105	416	37,6	—
19	Krosno Odrz.	Crossen	8 622	2 360	27,4	6 900
20	Lubsko	Sommerfeld	10 578	5 006	47,3	11 500
21	Gubin	Guben	27 973	13 980	50,0	13 100
22	Gorzów	Landsberg	46 559	17 492	37,6	62 800
23	Witnica	Vietz	5 454	2 490	45,6	5 800
24	Międzyrzecz	Meseritz	10 848	2 732	25,2	11 200
25	Pszczew	Betsche [a]	1 702	505	29,7	—
26	Brójce	Bräts [a]	1 053	429	40,7	—
27	Trzciel	Trischtiegel [a]	2 177	902	41,4	2 400
28	Lubniewice	Königswalde [a]	1 301	400	30,7	—
29	Słońsk	Sonsenburg [a]	3 615	1 154	31,9	—

Lp.	Miasta	Nazwa niemiecka	1939 r.			1962
			w liczbach bezwzględnych		w odsetkach	
			Ludność stała	Ludność stała żyjąca z przemysłu i rzemiosła	Ludność stała żyjąca z przemysłu i rzemiosła	Liczba ludności
30	Torzym	Sternberg Nm [a])	2 157	526	24,4	—
31	Sulęcin	Zielensig	6 533	2 609	39,9	6 300
32	Bledzew	Blesen [a])	1 360	476	35,0	—
33	Skwierzyna	Schwerin	7 581	2 627	34,6	6 000
34	Krzystkowice	Christienstadt [a])	1 790	960	53,6	—
35	Jasień	Gassen	3 186	1 723	54,1	3 700
36	Brody	Pförten [a])	1 086	429	39,5	—
37	Żary	Sorau	23 945	10 104	42,2	26 600
38	Trzebiel	Triebel [a])	2 352	1 289	54,8	—
39	Ośno Lubuskie	Drossen	5 515	2 070	37,5	3 400
40		Görits	1 974	513	26,0	—
41	Rzepin	Reppen	6 442	1 859	28,8	4 700
42	Lubień	Kiebenau [a])	1 170	488	58,3	—
43	Świebodzin	Swiebus	10 432	4 416	42,3	12 800
44	Kargowa	Unruhstadt	1 679	788	46,9	2 500
45	Sulechów	Zülichau	8 940	2 858	32,0	9 000
46	Babimost	Bomst	1 953	614	31,4	2 800
47	Drezdenko	Driessen	5 478	2 431	44,4	6 100
48	Strzelce Krajeńskie	Friedeberg	5 869	1 688	28,8	4 500
49	Dobiegniew	Waldenberg	5 226	1 365	26,1	3 100
50	Słubice	Frankfurt	19 000	—	—	9 900
51	Kostrzyń	Küstrin	21 499	5 771	26,8	7 800
		Razem:	403 737 378 013 [b])	151 168	35,6	377 600

Uwaga:
[a]) od 1945 do 1958 bez praw miejskich; w 1958 r. prawa miejskie miały jeszcze: Cybinka — 2415 mieszkańców, Zbąszynek — 2906 mieszkańców.
[b]) liczba ludności miast, które w 1939 r. i 1958 r. posiadały prawa miejskie. Liczba ludności miejskiej województwa w 1962 r. sięgała 93,5% stanu ludności miejskiej z 1939 r. Uwzględniając natomiast tylko te miasta, które w 1939 r. i w 1962 r. posiadały prawa miejskie, liczba ludności miejskiej w 1962 roku była prawie równa liczbie ludności miejskiej z 1939 roku.
Źródło: *Statistik des Deutschen Reiches*. Band 559, Heft 2, 3 i 4, *Berufs- u. Betriebszählung v. 17 V 1939*; „Roczniki Gospodarczo-Statystyczne Województwa Zielonogórskiego" za lata 1958 i 1959.

ZAKŁADY I ZATRUDNIENIE W PRZEMYŚLE I RZEMIOŚLE W MIASTACH I OSIEDLACH WOJEWÓDZTWA ZIELONOGÓRSKIEGO W 1956 R.
(w liczbach bezwzględnych)

Powiat	Ludność w tys.		Zakłady przemysłowe i rzemieślnicze		Zatrudnienie w przemyśle i rzemiośle		Zatrudnienie w przemyśle i rzemiośle na 1000 mieszkańców
	ogółem	w miastach i osiedlach	ogółem	w miastach i osiedlach	ogółem	w miastach i osiedlach	
Województwo ogółem	705	301	3211	1954	63 855	51909	91
Głogów	45	7	189	45	1 787	753	40
Gorzów Wlkp.	45	8	158	46	2 095	1158	47
Gorzów Wlkp. m.	46	46	246	246	8 014	8014	174
Gubin	16	7	60	42	843	773	53
Krosno	27	6	95	43	698	276	26
Lubsko	27	12	117	80	2 968	2296	110
Międzyrzecz	33	15	219	134	1 583	964	48
Nowa Sól	56	34	263	207	9 085	8618	162
Rzepin	28	11	79	60	887	579	32
Skwierzyna	18	5	95	43	836	486	46
Strzelce Krajeńskie	40	11	173	82	2 075	1190	52
Sulechów	35	12	199	113	1 758	1355	50
Sulęcin	30	8	131	64	1 948	764	65
Szprotawa	32	12	108	58	2 969	2279	93
Świebodzin	34	11	173	86	2 184	1991	64
Wschowa	33	11	265	148	1 705	1386	52
Zielona Góra	28	—	83	—	516	—	18
Zielona Góra m.	44	44	251	251	10 381	10381	236
Żagań	41	19	118	75	4 801	3552	117
Żary	47	22	189	131	6 722	5094	143

Źródło: *Statystyka Przemysłu 1956*, Zeszyt 4/T8. GUS.

Aneks 38

ZMIANY W LOKALIZACJI PRZEMYSŁU I RZEMIOSŁA W GŁOGOWIE W LATACH 1925–1939
(w liczbach bezwzględnych)

Grupy i rodzaje przemysłu i rzemiosła	Zakłady		Zatrudnienie	
	1925	1939	1925	1939
zakład ceramiki szlachetnej	1	1	194	181
blacharstwo, instalacje wodociągowe i gazowe	17	11	109	78
zakład prod. urządzeń dla przem. spożywczego	1	1	49	18
zakłady naprawcze maszyn i urządzeń oraz pojazdów mechanicznych	23	18	146	112
przemysł elektrotechniczny	12	16	165	118
w tym: zakłady instalacyjne	10	14	155	96
przemysł poligraficzny	7	—	363	—
w tym: drukarnie książek	5	—	203	—
drukarnie specjalne	2	6	160	190
garbarnie skór	2	—	165	—
stolarstwo budowlane i meblarskie	27	27	281	272
w tym: produkcja mebli	11	—	136	—
piekarnie	39	44	200	231
masarnie	34	33	166	226
zakłady koncentratów spożywczych	1	1	75	142
krawiectwo ubrań i bielizny	225	240	584	408
kapelusznictwo	3	8	191	33
wytwarzanie i naprawa obuwia skórzanego	81	45	193	84
przedsiębiorstwa budowlane	22	26	978	3 261
zakłady robót ziemnych	5	—	391	—
zakłady pomocnicze przemysłu budowlanego	66	72	299	313
w tym: malarstwo	20	—	107	—

Źródło: *Statistik des Deutschen Reichs*, Band 415, s. 3 b/59–75; Band 568, 4 s. 4 (26) – 28.

Aneks 34

PRZEMYSŁ I RZEMIOSŁO W MIASTACH WOJEWÓDZTWA ZIELONOGÓRSKIEGO W 1925 R. WG GAŁĘZI
(w liczbach bezwzględnych)

Lp.	Gałęzie przemysłu	Województwo ogółem		Miasta razem		Udział zakładów i zatrudnienia przem. miast do całego województwa (%)		Lubsko m.		Kostrzyń		Gorzów Wlkp.		Żary m.		Nowa Sól		Głogów m.		Zielona Góra m.		Żagań m.		Szprotawa m.	
		Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie
	Ogółem	21 835	142 333	6 271	61 134	28,7	43,0	433	3931	478	4422	1172	11 356	744	7077	630	7973	899	5730	905	11 635	521	5966	489	3044
1	Górnictwo, kopalnie soli, torfiarstwo	91	3 064	5	379	5,5	12,4	—	—	—	—	—	—	1	66	—	—	—	—	4	313	—	—	—	—
2	Przemysł mineralny	539	14 477	85	1 920	15,8	13,3	8	470	6	212	11	228	9	444	6	40	15	187	16	187	6	55	8	97
3	Hutnictwo żelaza i metali kolorowych	55	3 977	34	2 608	61,8	65,8	—	—	4	354	9	253	1	7	11	1227	1	6	—	—	1	8	7	753
4	Przemysł wyrobów żelaza i stali	1730	6 939	328	2 518	19,0	36,3	20	85	42	609	67	703	36	134	25	281	45	278	41	213	32	137	20	78
5	Przemysł maszynowy, budowy aparatów i środków transportowych	703	9 341	267	5489	38,0	58,8	16	239	28	707	74	1 452	24	305	18	513	32	237	44	1 572	14	135	17	329
6	Przemysł elektrotechniczny, precyzyjny i optyczny	453	2 015	179	1 204	39,5	60,0	14	72	15	81	27	225	18	100	12	55	35	215	27	192	17	202	14	62
7	Przemysł chemiczny	58	629	31	391	60,8	62,2	2	2	6	41	5	125	3	23	3	7	4	19	2	10	4	40	2	124
8	Przemysł tekstylny	847	28 670	471	20 909	55,6	72,9	65	1867	5	34	29	2 978	94	3445	16	3075	16	52	115	6 025	44	3207	87	226
9	Przemysł papierniczy i graficzny	316	3 859	154	1 541	48,7	39,9	8	44	14	52	22	172	22	173	14	118	23	538	20	138	20	269	11	37
10	Przemysł skórzany wraz z linoleum	448	1 630	96	570	21,4	35,0	6	15	11	26	14	100	6	30	9	32	17	256	14	30	10	31	9	50
11	Przemysł kauczukowy i azbestowy	2	3	1	2	50,0	66,7	—	—	—	—	—	—	1	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
12	Przemysł drzewny	3 049	17 299	696	5 010	22,8	29,0	38	166	45	524	126	1 283	69	414	193	1316	58	471	80	435	42	165	45	236
13	Przemysł instrumentów muzycznych i zabawkarski	27	151	15	52	55,6	34,4	—	—	2	2	2	2	4	33	—	—	3	5	2	4	—	—	2	6
14	Przemysł środków żywnościowych i odżywczych	4 562	15 535	953	5 034	20,9	32,4	74	250	78	703	188	994	94	352	90	442	109	752	161	795	85	390	74	356
15	Przemysł odzieżowy	6 093	12 096	2 157	5 739	35,4	47,4	132	354	147	296	427	1 433	275	825	178	335	421	1228	270	518	164	508	143	242
16	Przemysł budowlany i budowlano–montażowy	2 694	21 533	735	7 105	27,3	33,0	46	344	70	743	161	1 180	80	690	51	479	110	1368	97	1 131	74	756	46	414
17	Produkcja i zaopatrzenie w wodę, gaz i elektryczność	168	1 115	64	663	38,1	59,5	4	23	5	38	10	228	7	34	4	53	10	118	12	72	8	63	4	34

Źródło: *Statistik des Deutschen Reichs*, Band 415, *Gewerbliche Betriebszählung. Die gewerblichen Niederlassungen und die technischen Betriebseinheiten in den Ländern und Landesteilen. Ost- und Mitteldeutschland.* Berlin 1929, s. 1b/111–1b/125, 1b/129 – 1b/135.

Aneks 35

PRZEMYSŁ W MIASTACH WOJEWÓDZTWA ZIELONOGÓRSKIEGO W 1925 R. WG GAŁĘZI
(w odsetkach)

Lp.	Gałęzie przemysłu	Miasta razem		Lubsko m.		Kostrzyń		Gorzów Wlkp.		Żary m.		Nowa Sól		Głogów m.		Zielona Góra m.		Żagań m.		Szprotawa m.	
		Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie
	Ogółem (liczby bezwzględne)	6271	61 134	433	3931	478	4422	1172	11 356	744	7077	630	7973	899	5730	905	11 635	521	5966	489	3044
	(odsetki)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1	Górnictwo, kopalnie soli, torfiarstwo	0,1	0,6	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,9	0,0	0,0	0,0	0,0	0,5	2,7	0,0	0,0	0,0	0,0
2	Przemysł mineralny	1,4	3,2	1,9	11,9	1,3	4,8	0,9	2,0	1,2	6,3	1,0	0,5	1,7	3,3	1,8	1,6	1,2	0,9	1,6	3,2
3	Hutnictwo żelaza i metali kolorowych	0,5	4,3	0,0	0,0	0,8	8,0	0,8	2,2	0,1	0,1	1,7	15,4	0,1	0,1	0,0	0,0	0,2	0,1	1,4	24,7
4	Przemysł wyrobów żelaza i stali	5,2	4,1	4,6	2,2	8,8	13,8	5,7	6,2	4,8	1,9	4,0	3,5	5,0	4,9	4,5	1,8	6,1	2,3	4,1	2,6
5	Przemysł maszynowy, budowa aparatów i środków transportowych	4,3	9,0	3,7	6,1	5,9	16,0	6,3	12,8	3,2	4,3	2,9	6,4	3,6	4,1	4,9	13,5	2,7	2,3	3,5	10,8
6	Przemysł elektrotechniczny, precyzyjny i optyczny	2,9	2,0	3,2	1,8	3,1	1,8	2,3	2,0	2,4	1,4	1,9	0,7	3,9	3,8	3,0	1,7	3,3	3,4	2,9	2,0
7	Przemysł chemiczny	0,5	0,6	0,5	0,0	1,3	0,9	0,4	1,1	0,4	0,3	0,5	0,1	0,4	0,3	0,2	0,1	0,8	0,7	0,4	4,1
8	Przemysł tekstylny	7,5	34,2	15,0	47,5	1,1	0,8	2,5	26,2	12,6	48,7	2,5	38,6	1,8	0,9	12,7	51,8	8,4	53,8	17,8	7,4
9	Przemysł papierniczy i graficzny	2,5	2,5	1,8	1,1	2,9	1,2	1,9	1,5	3,0	2,5	2,2	1,5	2,6	9,4	2,2	1,2	3,8	4,5	2,3	1,2
10	Przemysł skórzany wraz z linoleum	1,5	0,9	1,4	0,4	2,3	0,6	1,2	0,9	0,8	0,4	1,4	0,4	1,9	4,5	1,6	0,3	1,9	0,5	1,8	1,6
11	Przemysł kauczukowy i azbestowy	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
12	Przemysł drzewny	11,1	8,2	8,8	4,2	9,4	11,8	10,8	11,3	9,3	5,8	30,6	16,5	6,5	8,2	8,8	3,7	8,1	2,8	9,2	7,8
13	Przemysł instrumentów muzycznych i zabawkarski	0,2	0,1	0,0	0,0	0,4	0,0	0,2	0,0	0,6	0,5	0,0	0,0	0,3	0,0	0,2	0,0	0,0	0,0	0,4	0,2
14	Przemysł środków żywnościowych i odżywczych	15,2	8,2	17,1	6,4	16,3	15,9	16,0	8,8	12,6	5,0	14,3	5,5	12,1	13,1	17,8	6,8	16,3	6,5	15,1	11,7
15	Przemysł odzieżowy	34,4	9,4	30,5	9,0	30,8	6,7	36,4	12,6	37,0	11,7	28,3	4,2	46,8	21,4	29,8	4,5	31,5	8,5	29,3	8,0
16	Przemysł budowlany i budowlano-montażowy	11,7	10,6	10,6	8,8	14,6	16,8	13,7	10,4	10,8	9,7	8,1	6,0	12,2	23,9	10,7	9,7	14,2	12,7	9,4	13,6
17	Produkcja i zaopatrzenie w wodę, gaz i elektryczność	1,0	1,1	0,9	0,6	1,0	0,9	0,9	2,0	1,0	0,5	0,6	0,7	1,1	2,1	1,3	0,6	1,5	1,0	0,8	1,1

Źródło: *Statistik des Deutschen Reichs*, Band 415. *Gewerbliche Betriebszählung. Die Gewerblichen Niederlassungen und die technischen Betriebseinheiten in den Ländern und Landesteilen. Ost- und Mitteldeutschland*, Berlin 1929, s. 1b/111—1b/125, 1b/129—1b/135.

ZAKŁADY I ZATRUDNIENIE W PRZEMYŚLE I RZEMIOŚLE W WIĘKSZYCH MIASTACH WOJEWÓDZTWA ZIELONOGÓRSKIEGO W 1939 R. WG GAŁĘZI
(w liczbach bezwzględnych)

Lp.	Gałęzie przemysłu	Województwo zielonogórskie ogółem		Miasta ogółem		Krosno Odrzańskie		Kostrzyń		Gorzów		Międzyrzecz		Żary		Świebodzin		Nowa Sól		Głogów		Zielona Góra		Żagań		Szprotawa		Lubsko	
		Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie	Zakłady	Zatrudnienie
	Ogółem	22 639	137 337	7122	66 891	335	1790	471	4903	1114	9860	222	1369	804	8142	349	2381	828	8679	804	7029	816	10 737	537	5371	483	3132	359	3498
1	Górnictwo	31	1 712	3	68	—	—	—	—	—	—	—	—	1	4	—	—	—	—	—	—	2	64	—	—	—	—	—	—
2	Przemysł mineralny	503	13 018	110	2 200	2	7	8	101	21	293	1	5	10	491	5	57	4	33	12	237	12	134	10	158	11	96	14	588
3	Hutnictwo żelaza i stali	29	4 565	20	2 974	—	—	1	115	3	192	—	—	3	11	—	—	5	1490	1	3	4	344	—	—	3	819	—	—
4	Hutnictwo metali nieżelaznych	20	256	17	243	1	26	2	22	5	21	—	—	1	3	1	7	1	14	1	3	3	117	1	4	—	—	1	26
5	Przemysł metalowy	1 675	5 864	359	2 145	20	75	27	166	61	545	18	91	37	221	21	71	26	157	36	200	43	272	26	108	23	170	21	69
6	Przemysł maszyn, aparaturowy oraz bud. pojazdów mechanicznych	844	8 609	314	5 754	14	184	26	573	51	999	14	77	34	233	17	126	23	269	29	222	49	2 472	24	155	17	268	16	176
7	Przemysł elektrotechniczny	275	2 224	116	793	6	36	12	152	19	136	5	26	12	68	4	35	4	26	16	111	14	65	12	63	4	51	8	24
8	Przemysł optyczny i precyzyjny	276	542	151	346	9	17	10	30	23	58	5	8	15	28	6	11	11	27	30	78	14	32	11	30	10	18	7	9
9	Przemysł chemiczny	33	577	21	465	—	—	3	50	6	86	—	—	2	30	1	6	2	120	1	3	1	1	4	25	1	144	—	—
10	Przemysł włókienniczy	1 182	22 155	653	18 444	14	33	21	68	86	2151	7	30	108	3942	23	580	29	3425	60	143	61	3 738	52	2403	150	388	42	1543
11	Przemysł papierniczy	95	3 207	53	903	3	7	3	284	5	25	2	3	8	61	1	1	4	78	8	33	8	40	8	365	2	2	1	4
12	Przemysł poligraficzny	220	1 041	119	772	5	17	10	30	16	99	5	21	15	123	7	23	9	40	19	217	13	105	10	35	6	46	4	16
13	Przemysł skórzany i linoleum	438	1 207	100	611	8	24	6	11	14	354	5	13	10	27	7	19	9	29	9	30	12	33	7	24	6	34	7	13
14	Przemysł przeróbki kauczuku i azbestu	18	65	16	63	—	—	2	3	5	13	—	—	1	7	—	—	1	2	2	10	2	3	3	25	—	—	—	—
15	Przemysł drzewny	3 283	13 964	961	5 141	31	128	41	617	95	923	18	78	75	423	49	362	402	1050	42	334	95	765	44	140	37	203	32	118
16	Przemysł instrumentów muzycznych i zabawkarski	48	86	36	73	26	47	2	2	1	1	—	—	3	16	—	—	1	1	2	3	—	—	—	—	1	3	—	—
17	Przemysł środków żywnościowych i używek	4 912	18 162	1106	6 488	50	187	79	897	165	980	42	228	111	453	66	361	101	485	116	902	173	1 033	82	385	59	310	62	268
18	Przemysł odzieżowy	5 714	9 787	2036	4 356	92	173	142	237	377	1099	65	109	266	666	82	107	142	244	296	559	212	327	167	323	99	154	96	358
19	Przemysł budowlany	2 870	28 191	870	13 554	50	803	73	1515	149	1299	32	658	89	1276	54	572	50	1099	119	3694	94	1 113	69	899	49	382	42	244
20	Przemysł zaopatrzenia w wodę, gaz i elektryczność	173	2 102	61	1 497	4	26	3	30	12	586	3	22	3	59	5	43	4	90	5	247	4	79	7	229	5	44	6	42

Źródło: *Statistik des Deutschen Reichs*, Band 568,2, Band 568,3, Band 568,4. *Volks-, Berufs- und Betriebszählung vom 17 Mai 1939.*

Aneks 37

ZAKŁADY I ZATRUDNIENIE W PRZEMYŚLE I RZEMIOŚLE W WIĘKSZYCH MIASTACH WOJEWÓDZTWA ZIELONOGÓRSKIEGO W 1939 R. WG GAŁĘZI
(w odsetkach)

L. p.	Gałęzie przemysłu	Zatrudnienie														Stosunek zatrudnienia w miastach do zatrudn. w gałęziach wojew. (w odsetkach)
		Wojew. zielonogórskie	Miasta ogółem	Krosno Odrz.	Kostrzyń	Gorzów Wlkp.	Międzyrzecz	Żary	Świebodzin m.	Nowa Sól	Głogów	Zielona Góra	Żagań	Szprotawa	Lubsko	
	(liczby bezwzględne)	137 337	66 891	1790	4903	9860	1369	8142	2381	8679	7029	10 737	5371	3132	3498	
	Ogółem (odsetki)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	48,7
1	Górnictwo	1,2	0,1	—	—	—	—	0,1	—	—	—	0,6	—	—	—	4,0
2	Przemysł mineralny	9,5	3,5	0,4	2,1	3,0	0,4	6,0	2,4	0,4	3,4	1,3	2,9	3,1	16,8	16,9
3	Hutnictwo żelaza i stali	3,3	4,4	—	2,3	2,0	—	0,1	—	17,2	0,1	3,2	—	26,1	—	65,1
4	Hutnictwo metali nieżel.	0,2	0,4	1,5	0,4	0,2	—	0,0	0,3	0,2	0,1	1,1	0,1	—	0,7	94,9
5	Przemysł metalowy	4,3	3,2	4,2	3,4	5,5	6,6	2,7	3,0	1,8	2,8	2,5	2,0	5,4	2,0	36,6
6	Przemysł maszyn, aparatury oraz bud. pojazdów mechanicznych	6,3	8,6	10,3	11,7	10,1	5,6	2,9	5,3	3,1	3,2	23,0	2,9	8,5	5,0	66,8
7	Przemysł elektrotechn.	1,6	1,2	2,0	3,1	1,4	1,9	0,8	1,5	0,3	1,6	0,6	1,2	1,6	0,7	35,7
8	Przemysł optyczny i precyzyjny	0,4	0,5	0,9	0,6	0,6	0,6	0,4	0,5	0,3	1,1	0,3	0,5	0,6	0,3	63,8
9	Przemysł chemiczny	0,4	0,7	—	1,0	0,9	—	0,4	0,3	1,4	0,1	0,0	0,5	4,6	—	80,6
10	Przemysł włókienniczy	16,1	27,6	1,8	1,4	21,8	2,2	48,4	24,3	39,4	2,0	34,8	44,7	12,4	44,1	83,2
11	Przemysł papierniczy	2,3	1,3	0,4	5,8	0,3	0,2	0,7	0,0	0,9	0,5	0,4	6,8	0,1	0,1	28,2
12	Przemysł poligraficzny	0,8	1,2	0,9	0,6	1,0	1,5	1,5	0,9	0,5	3,1	1,0	0,7	1,5	0,5	74,2
13	Przemysł skórz. i linoleum	0,9	0,9	1,3	0,2	3,6	0,9	0,3	0,8	0,3	0,4	0,3	0,4	1,1	0,4	50,6
14	Przemysł przeróbki kauczuku i azbestu	0,1	0,1	—	0,1	0,1	—	0,1	—	0,0	0,1	0,0	0,5	—	—	96,9
15	Przemysł drzewny	10,2	7,7	7,2	12,6	9,4	5,7	5,2	15,2	12,1	4,7	7,1	2,6	6,5	3,4	36,8
16	Przemysł instr. muzyczn. i zabawkarski	0,1	0,1	2,6	0,1	0,0	—	0,2	—	0,0	0,1	—	—	0,1	—	84,9
17	Przemysł środków żywnościowych i używek	13,2	9,7	10,4	18,3	9,9	16,7	5,6	15,2	5,6	12,8	9,6	7,2	9,9	7,7	35,7
18	Przemysł odzieżowy	7,1	6,5	9,7	4,8	11,1	8,0	8,2	4,5	2,8	7,9	3,1	6,0	4,9	10,2	44,5
19	Przemysł budowlany	20,5	20,3	44,9	30,9	13,2	48,1	15,7	24,0	12,7	52,5	10,4	16,7	12,2	6,9	48,1
20	Przemysł zaopatrz. w wodę, gaz i elektryczność	1,5	2,2	1,5	0,6	5,9	1,6	0,7	1,8	1,0	3,5	0,7	4,3	1,4	1,2	71,2

Źródło: *Statistik des Deutschen Reichs*, Band 568,3, Band 568,4, *Volks-, Berufs — und Betriebszählung v. 17 Mai 1939.*

Aneks 39

ZMIANY W LOKALIZACJI PRZEMYSŁU I RZEMIOSŁA W ŻAGANIU W LATACH 1925-1939
(w liczbach bezwzględnych)

Grupy i rodzaje przemysłu i rzemiosła	Zakłady		Zatrudnienie	
	1925	1939	1925	1939
zakłady instalacji elektr.	6	12	178	63
zakłady przemysłu wełnianego	14	—	2671	—
w tym: czesalnie wełny	1	—	151	
przędzalnie wełny	5	5	750	682
tkalnie wełny	6	12	1171	1379
uszlachetnianie wełny	2	—	599	—
przetwórnie szmat	3	2	100	89
zakłady pomocnicze	13	7	285	379
wytwórnie papieru	1	1	69	119
obróbka papieru	7	6	130	206
zakłady opakowań i kartonów	1		120	
stolarnie budowlane i meblarskie	21	26	101	77
piekarnie	38	37	150	182
masarnie	28	30	117	140
krawiectwo ubraniowe i bieliźn.	93	117	215	169
wytwórstwo i naprawa obuwia skórzanego	46	41	107	120
wytw. obuwia tekstylnego	2	2	111	89
zakłady budowlane	10	—	344	—
„ robót ziemnych	4	15	194	663
zawody pomocnicze w budownictwie	48	43	187	198
cegielnie	1	3	28	102
zakłady naprawy maszyn, aparatów i pojazdów mechanicznych	11	19	76	131

Źródło: *Statistik des Deutschen Reichs*, Band 415, s. 3 b/76—93; Band 568,4 s. 4/35—37.

Aneks 40

ZMIANY W LOKALIZACJI PRZEMYSŁU I RZEMIOSŁA W SZPROTAWIE W LATACH 1925–1939
(w liczbach bezwzględnych)

Grupy i rodzaje przemysłu i rzemiosła	Zakłady		Zatrudnienie	
	1925	1939	1925	1939
Odlewnie żeliwa i stali	2	2	621	648
zakłady pomocnicze	4	1	130	171
zakłady przemysłu maszyn	17	17	329	268
w tym: produkcja maszyn rozdrabniających	1	3	126	118
budow. kotłów i centr. ogrzew.	2	1	76	78
wytwórnie świec stearynowych	1	1	98	144
hafciarstwo	59	84	196	308
stolarstwo budowlane i meblarstwo	19	21	128	90
zakłady tytoniowe	20	1	104	1
piekarnie	25	27	91	108
krawiectwo ubraniowe i bieliźniarstwo	65	71	117	103
zakłady przemysłu budowlanego	14	10	295	248
zakłady pomocnicze przemysłu budowlanego	22	33	94	123

Źródło: *Statistik des Deutschen Reichs*, Band 415, s. 3 b/76–93; Band 568,4 s. 4/35–37

Aneks 41

ZMIANY W LOKALIZACJI PRZEMYSŁU I RZEMIOSŁA W LUBSKU W LATACH 1925–1939
(w liczbach bezwzględnych)

Grupy i rodzaje przemysłu i rzemiosła	Zakłady		Zatrudnienie	
	1925	1939	1925	1939
Cegielnie	4	6	286	423
fabryka wyrobów ogniotrwałych i kwasoodpornych	1	1	91	44
zakład ceramiki szlachetnej	1	2	90	106
przemysł budowy maszyn (armatury, części maszyn)	4	5	75	113
przemysł włókienniczy	65	42	1867	1543
w tym: przemysł wełniany	25	22	1517	1442
przędzalnie	8	3	390	61
tkalnie	9	17	848	1337
uszlachetnianie wełny	8	2	279	44
zakłady pomocnicze przemysłu włókienniczego	25	4	173	17
stolarstwo budowlane i meblowe	23	21	101	73
krawiectwo ubrań i bielizny	70	59	121	81
w tym: krawiectwo ubraniowe	65	—	115	—
kapelusznictwo	1	5	107	228
wytwarzanie i naprawa obuwia	49	31	111	47
przedsiębiorstwa budowlane	12	9	229	161
zakłady pomocnicze przemysłu budowlanego	31	29	107	73

Źródło: *Statistik des Deutschen Reichs*, Band 515, s. 2 b/60–77; Band 568,3 s. 3/50–52.

Aneks 42

ZMIANY W LOKALIZACJI PRZEMYSŁU I RZEMIOSŁA W KOSTRZYNIU W LATACH 1925–1939
(w liczbach bezwzględnych)

Grupy i rodzaje przemysłu i rzemiosła	Zakłady		Zatrudnienie	
	1925	1939	1925	1939
fabryka wyrobów szklanych	1	2	1	7
odlewnia żelaza i stali	1	1	196	115
walcownia blachy	1	—	92	—
produkcja wyrobów żelaza i stali	42	27	609	166
w tym: zakład wyrobów z blachy	1	—	240	—
zakłady pomocnicze przemysłu wyrobów z żelaza i stali	4	2	213	4
budowy maszyn	9	5	357	304
w tym: prod. maszyn dla przem. spożywczego	2	—	146	—
zakład sprzętu przeciwpożarowego	1	—	115	—
budowa kotłów i aparatury	2	1	115	8
w tym: zakład prod. aparatury	1	—	99	—
obróbka drewna	6	7	307	235
w tym: tartaki	4	—	104	—
impregnacja drewna	2	—	203	—
stolarstwo budowlane i meblowe	16	20	103	172
piekarnie	31	35	126	170
masarnie	16	22	72	129
koncentraty spożywcze	1	1	389	487
przedsiębiorstwa budowlane	19	19	525	1239
zakłady pomocnicze przemysłu budowlanego	37	42	141	219
zakłady instalacji elektrotechnicznych	5	10	61	143
fabryka papieru	—	1	—	282
produkcja wyrobów drewnianych	6	3	7	164
krawiectwo ubraniowe i bieliźniarstwo	88	95	152	149
wytwarzanie i naprawa obuwia	42	33	83	68

Źródło: *Statistik des Deutschen Reichs*, Band 415, s. 2 b/60–77; Band 568,3 s. 3/53–55.

ZMIANY W LOKALIZACJI PRZEMYSŁU I RZEMIOSŁA W ŻARACH W LATACH 1925–1939
(w liczbach bezwzględnych)

Grupy i rodzaje przemysłu i rzemiosła	Zakłady		Zatrudnienie	
	1925	1939	1925	1939
kopalnictwo węgla brunatnego	1	—	66	—
ceramika szlachetna	1	2	365	426
budowa maszyn	4	6	52	49
warsztaty naprawcze maszyn i pojazdów mechanicznych	14	23	134	89
budowa kotłów i centr. ogrzew.	2	2	49	80
przemysł wełniany	9		557	
w tym: przędzalnie wełny	3	3[a])	202	159[a])
tkalnie wełny	3	—	247	—
uszlachetnianie wełny	2	—	106	—
przemysł bawełniany	15	—	1138	—
w tym: przędzalnie bawełny	2	—	177	—
tkalnie bawełny	11	22	922	1379[a])
przemysł włókien łykowych	18	27	1341	1743
w tym: tkalnie lnu	12	—	1101	—
uszlachetnianie lnu	4	—	214	—
zakłady pomocnicze przemysłu włókienniczego	29	15	198	483
tartaki	8	9	113	60
stolarstwo budowlane i meblowe	36	41	187	308
piekarnie	42	49	153	191
masarnie	31	40	102	159
krawiectwo ubraniowe i bieliźniarstwo	172	177	400	464
wytwarzanie i naprawa obuwia	77	64	361	104
przedsiębiorstwa budowlane	14	19	457	881
zakłady pomocnicze budownictwa	49	58	188	352
blacharstwo instalacyjne gazowo-wodociągowe	11	14	35	110

Uwaga: *a* — podano razem przemysł wełniany i bawełniany.
Źródło: *Statistik des Deutschen Reichs*, Band 568,3 s. 3/56/58. Band 415, s. 2 b/87–95.

Aneks 44

ZMIANY W LOKALIZACJI PRZEMYSŁU I RZEMIOSŁA W GORZOWIE WLKP. W LATACH 1925–1939
(w liczbach bezwzględnych)

Grupy i rodzaje przemysłu i rzemiosła	Zakłady		Zatrudnienie	
	1925	1939	1925	1939
cegielnie	2	4	138	141
odlewnie żeliwa i stali	2	3	155	192
produkcja wyrobów ze stali i żelaza	10	6	363	206
w tym: wyroby z drutu	2	3	314	200
budowa maszyn	35	14	744	615
w tym: maszyny do obr. drzewa	4	13	109	540
maszyny rolnicze	4	—	167	—
budowa silników	4	1	95	75
budowa kotłów i aparatów	5	—	199	—
zakłady napr. maszyn i poj. mech.	34	32	258	232
zakłady pomoc. przem. maszyn	8	4	172	135
instalacje elektrotechniczne	14	17	196	129
przemysł włókien łykowych	2	12	2151	1462
w tym: przędzalnia juty	1	—	1039	—
tkalnia juty i produkcja worków	1	16	1112	1700
produkcja lnu, siatek i pasów	14	—	726	—
drukarnie i poligrafia	8	10	111	83
tartaki i inne zakłady obr. drewna	13	10	359	231
stolarstwo budowlane i meblowe	58	55	685	519
piekarnie	58	69	280	364
masarnie	71	53	251	258
krawiectwo ubraniowe i bieliźniarstwo	258	261	503	400
wytwarzanie i naprawa obuwia	122	98	745	628
przedsiębiorstwa budowlane	38	32	673	696
zakłady pomocnicze przemysłu budowlanego	110	96	458	554
ślusarstwo, spawalnictwo, szlifierstwo	19	18	107	116
blacharstwo, inst. gaz.-wod.	16	22	99	175
zakłady pomoc. przem. włókien.	2	3	88	239
pralnie odzieży i bielizny	23	39	78	153
produkcja wyrobów ze skóry	12	14	96	354

Źródło: *Statistik des Deutschen Reichs*, Band 415, s. 2b/79–86; Band 568, 3/53–55.

Aneks 45

ZMIANY W LOKALIZACJI PRZEMYSŁU I RZEMIOSŁA W NOWEJ SOLI W LATACH 1925–1939
(w liczbach bezwzględnych)

Grupy i rodzaje przemysłu i rzemiosła	Zakłady		Zatrudnienie	
	1925	1939	1925	1939
odlewnie żeliwa i stali	2	3	800	1379
zakłady pomocnicze przem. hutniczego	8	1	420	93
przemysł metalowy	25	26	281	157
w tym: wytwórnia okuć	1	—	53	—
wyroby blaszane i emaliowane	2	—	111	—
budowa maszyn	9	4	336	150
w tym: maszyny dla przem. spożywczego	1	—	200	—
produkcja pomp	1	—	54	—
wytwórnia pieców	1	—	97	—
wytwórnie nici bawełnianych	1	2	376	1164
przemysł włókien łykowych	3	5	2436	1797
w tym: suszarnia lnu	1	—	151	—
przędzalnictwo lnu i produkcja nici lnianych	1	—	2260	—
zakłady pomocnicze przemysłu włókienniczego	2	3	228	429
stolarstwo budowlane i meblowe	22	24	183	149
szczotkarstwo — przeróbka włosia	137	349	913	429
młyny zbożowe	4	2	107	32
piekarnictwo	39	43	135	160
masarstwo	28	32	104	140
krawiectwo ubraniowe i bieliźniarstwo	119	100	215	138
zakłady przemysłu budowlanego	7	9	339	963
zakłady pomocnicze przemysłu budowlanego	40	35	127	123
przemysł chemiczny	—	2	—	120

Źródło: *Statistik des Deutschen Reichs*, Band 415, s. 3 b/59–75; Band 568,4 s. 4/26–28.

Aneks 46

ZMIANY W LOKALIZACJI PRZEMYSŁU I RZEMIOSŁA W ZIELONEJ GÓRZE W LATACH 1925–1939
(w liczbach bezwzględnych)

Grupy i rodzaje przemysłu i rzemiosła	Zakłady		Zatrudnienie	
	1925	1939	1925	1939
górnictwo węgla brunatnego	1	1	271	60
cegielnie	5	3	104	89
przemysł budowy maszyn	8	7	643	759
w tym: maszyny włókiennicze	2	—	276	—
maszyny rolnicze	3	—	108	—
armatury	1	—	201	—
konstrukcje z żelaza i stali	1	3	208	402
warsztaty napr. maszyn i pojazdów mech.	22	29	102	114
budowa wagonów kolejowych	1	1	324	442
zakłady pomoc. przem. maszyn	9	4	201	315
przemysł elektrotechniczny	13	13	167	64
w tym: prod. mat. elektr.	5	—	115	—
przemysł wełniany	70	—	4473	—
w tym: przędzalnie	10	3	1336	549
tkalnie wełny	53	11	2366	2010
uszlachetnianie wełny	5	4	705	71
przemysł włókien łykowych	2	3	459	482
w tym: przemysł włókien konopi	1	—	456	—
produkcja filcu i inne grupy	8	6	187	111
zakłady pomocnicze przemysłu włókienniczego	21	5	688	442
drukarnie	7	6	100	75
stolarstwo budowlane i meblarskie	30	32	262	203
piekarnie	63	58	238	237
masarstwo i rzeźnictwo	42	41	155	174
winiarstwo i produkcja wódek	23	17	231	175
w tym: produkcja wódek	9	—	160	—
krawiectwo ubraniowe i bieliźniarstwo	172	148	309	206
wytwarzanie i naprawa obuwia	63	49	137	85
przedsiębiorstwa budowlane	21	16	734	840
zakłady pomocnicze budownictwa	62	63	363	240
w tym: malarze	31	—	100	—
brukarze	3	—	85	—
studniarze	4	—	111	—
walcownie żelaza na zimno, kuźnie	—	1	—	107
odlewnia żelaza i stali	—	1	—	198
odlewnie metali kolorowych	—	3	—	117
wyroby z żelaza i stali	7	3	50	114
budowa pojazdów mech. i rowerów	2	1	52	421
produkcja opakowań drewnianych	12	7	32	214
obróbka włosia i szczotkarstwo	4	31	8	244

Źródło: *Statistik des Deutschen Reichs*, Band 415, s. 36/59–75; Band 568,4 s. 4/29–31.

Biblioteka Miejska w Zielonej Górze

WiMBP im. C. NORWIDA w Zielonej Górze
nr inw.: 18 - 51420
Reg. II 51420